

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2020

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, ФРН

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК А. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН та Франції, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, ФРН

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЕ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, ФРН

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947

FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2020

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

GAVERYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr. Hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr. Hab., University of Exeter, UK

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odessa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUISIKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr. Hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences, National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNYAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

Вітаємо Олександра Петровича Моцю!

Статті

MAIER A., STUPAK D., VASYLIEV P., KHOP-
TYNETS I., TKACH V. On the Technological
and Typological Integrity of Assemblages From
North-Western Ukraine Between 35 and 30 kyr
cal BP

ТАРАСЕНКО М. О. Ушебті Панефернефера
з колекції Полтавського краєзнавчого музею

РУДИЧ Т. О. Населення лісостепової зони Ук-
раїни в скіфську добу

ГОТУН І. А., КАЗИМІР О. М. Матеріальна ку-
льтура населення східних передмість середньо-
вічного Києва

Публікації археологічного матеріалу

КОЛОДА В. В. Господарчі споруди Вовчансь-
кого городища: проблеми реконструкції та ін-
терпретації

ДИДУХ Л. М., ОСИПЕНКО М. С. Нова сюжет-
на композиція на стільці квадрифолія з розко-
пок Т. М. Мовчанівського

СЕРГЄЄВА М. С., КОЗЛОВСЬКИЙ А. О., КРИ-
ЖАНОВСЬКИЙ В. О. Нові знахідки виробів з
кістки з Копирівського Кінця у Києві

CONTENTS

5 Congratulations to Oleksandr Petrovych Motsia!

Articles

8 MAIER A., STUPAK D., VASYLIEV P., KHOP-
TYNETS I., TKACH V. On the Technological and
Typological Integrity of Assemblages From North-
Western Ukraine Between 35 and 30 kyr cal BP

24 TARASENKO M. O. Shabti of Panefernefer From
the Collection of Poltava Local History Museum

40 RUDYCH T. O. The Population of the Forest-
Steppe Zone of Ukraine During the Scythian Time

53 HOTUN I. A., KAZYMIR O. M. Material Cul-
ture of the Rural Suburb Population of the Medie-
val Kyiv

Publication of Archaeological Material

68 KOLODA V. V. Household Buildings of Vovchansk
Hillfort: Their Reconstruction and Interpretation
Problems

81 DIDUKH L. M., OSYPENKO M. S. New Ima-
ge Composition on the Quadrifolium Flap From
T. M. Movchanivski's Excavations

91 SERHEIEVA M. S., KOZLOVSKYI A. A., KRY-
ZHANOVSKYI V. O. New Finds of Bone Items
From Kopyriv Kinets in Kyiv

Київські старожитності

ІВАКІН Г. Ю. †, ПИСАРЕНКО Ю. Г., БАЛА-
КІН С. А. ІВАКІН В. Г. Давньоруська пам'ятка
на території Києво-Печерської фортеці XVIII ст.

106

Antiquities of Kyiv

IVAKIN H. Yu. †, PYSARENKO Yu. H., BALA-
KIN S. A., IVAKIN V. H. Old Rus Monument of
the XVIII Century at the Territory of the Kyiv-
Pechersk Fortress

Методи археологічних досліджень

ГНЕРА В. А. Використання металодетектора
в археологічних дослідженнях

126

ВЕЙБЕР А. В., КУБЛІЙ М. В. Археозоологіч-
ний аналіз фауністичних матеріалів поселен-
ня XI—XIII ст. Оgrінь 8

Methods of Archaeological Research

HNERA V. A. Use of Metal Detectors in Ar-
chaeological Research

143

VEIBER A. V., KUBLII M. V. Analysis of the Ar-
chaeozoological Material From XI—XIII Centu-
ries Settlement Ihren 8

ВІТАЄМО ОЛЕКСАНДРА ПЕТРОВИЧА МОЦЮ!

70 років тому, у с. Літки на Київщині, народився відомий український вчений, що більш ніж 45 років плідної праці віддав дослідженням середньовічної історії та археології України — Олександр Петрович Моця. Людина з великої літери, вірний син своєї Батьківщини, який постійно опікується вихованням молодого покоління вчених, особисто організовує та бере участь в археологічних експедиціях. З під крила ювіляра вилетіло 20 кандидатів та 4 доктори наук.

Починаючи з 1980-х рр. Олександр Петрович організовував міжнародні та регіональні експедиції з вивчення середньовічних міст, поселенських структур, некрополів на території Київщини, Чернігівщини, Сумщини. Кількість археологічних пам'яток, досліджених під керівництвом або за участі ювіляра, мабуть, і не злічити. Це розкопки давньоруських могильників у 1980—1982 рр. Новгорода-Сіверського, сс. Комань, Ушивка, Коростовичі, Пушкарі. На Корюківщині — це дослідження біля сс. Камка, Жукля, Рибинск. 1981—1984 рр. дослідник працював на могильнику біля с. Липове Талалаївського р-ну, що налічував близько 5000 курганів. У цей же час Олександр Петрович звертає свою увагу на територію межиріччя Дніпра та Десни, що, на його думку, стала стартовим майданчиком у процесах одержавлення Подесення. Тут проводяться дослідження курганних могильників та поселень біля сс. Гушин, Рогоші, Клонів, Шестовиці. З 1987 р. дослідник очолює курганний загін археологічних досліджень біля с. Автуничі на Чернігівщині. 1998—2012 рр. О. П. Моця разом з В. П. Коваленко створюють Міжнародну Шестовицьку археологічну експедицію Інституту археології НАН України та Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка. Шестовицька експедиція стає колискою цілої низки археологів, на її базі було проведено чотири Міжнародні польові археологічні семінари (2003, 2006, 2009, 2012 рр.). При експедиції існувала Міжнародна школа молодих археологів. Перераховувати приклади безцінного вкладу ювіляра у розвиток історичної науки

Виповзівська археологічна експедиція, 2013 р.

України можна безкінечно. Основна інформація про творчий шлях вченого увійшла до поздоровлення до 60-річного ювілею в журналі «Археологія» (2010, 2, с. 3—4).

Слід звернути увагу на досягнення Олександра Петровича за останні 10 років, адже він невпинно продовжує працювати та надихати на дослідницьку працю молоді покоління археологів. На сьогодні доробок ювіляра налічує понад 530 наукових праць, серед яких близько 15 монографій. З 2011 р. виходять монографії: «Давньоруський Чернігів» (2011 р. у співавт. з А. Л. Казаковим), «Анти»—«Руси»—«Українці». Формування ідентичності у слов'ян півдня Східної Європи V—XIX ст.» (2012 р.), «Землероби та кочівники на великому кордоні Східної Європи за часів Київської Русі» (2015 р.), «Цивілізаційний крах Переяславського проєкту (Україна і Московія: історія співіснування та ворожнечі)» (2017 р. у співавт. з М. Є. Гореловим та О. О. Рафальським), «Протоміста

На березі Десни, с. Морівськ, 2017 р.

Подесення в процесі одержавлення регіону. Вип. І. Шестовицький археологічний комплекс» (2020 р. у співавт. зі В. М. Скороходом).

Олександр Петрович продовжує активну експедиційну діяльність. 2010—2012 рр. — керівник Міжнародної Шестовицької експедиції, де досліджувалися укріплення городища в уроч. Коровель Х—ХІІ ст. та здійснювалися роботи на садибі коваля Х ст. на посаді поселення. З 2019 і до сьогодні залишається

одним з керівників Міжнародної Виповзівської археологічної експедиції, де разом із В. М. Скороходом проводить дослідження городища, посаду та портової зони (Подолу) одного з ранніх центрів Київської Русі у Нижньому Подесенні IX—X, ХІІ ст. З 2013 р. і до тепер О. П. Моця є керівником Лівобережної археологічної експедиції Інституту археології НАН України, що разом із співробітником відділу давньоруської та середньовічної археології НАН України А. Л. Казаковим досліджує середньовічні пам'ятки Чернігова та його околиць.

2015—2017 рр. — керівник Седнівської експедиції, пріоритетними напрямками якої стало вивчення раннього городища та посаду Х ст. в уроч. Орешня та Орешня ІІ і післямонгольської пам'ятки (городище та посад) ХІІІ—ХІV ст. в уроч. Трифоновщина на південній околиці сучасного смт Седнів.

Починаючи з 2010 р. під патронатом ювіляра проводилися дослідження літописного Моравійська, де було віднайдено більш раннє городище Х ст., відбувалися численні розвідки у Нижньому Подесенні тощо.

Під керівництвом О. П. Моці відділ давньоруської та середньовічної археології успішно виконує планові теми: «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: історико-археологічна карта» (2012—2016 рр.) та «Матеріальна основа ранньоукраїнської цивілізації: археологічна карта другої половини ХІІІ — початку ХVІІІ ст.» (2017—2021 рр.).

О. П. Моця продовжує активну міжнародну діяльність, де слід відмітити найбільш значущі проекти. Перш за все, з 2018 р. він став членом Українського комітету славистів. У 2018—2019 рр. починається активна співпра-

Вручення дипломів Школи молодих археологів у Виповзівській експедиції, 2013 р.

Лекція англійським колегам у Виповзівській експедиції, 2018 р.

ця з Нотінгемським університетом, який став ініціатором співпраці у Виповзівській археологічній експедиції. За два роки плідної роботи у ній брали участь наукові співробітники та аспіранти з Європи, США та Канади (Нотінгем, Кембрідж, Брістоль, Торонто, Ісландський університет, Мінесота тощо). Проводиться активна співпраця з Інститутом археології Варшавського університету з нових

досліджень курганів Шестовицького археологічного комплексу.

У своєму багатогранному науковому поступі Олександр Петрович завжди залишається справедливим, ініціативним та ідейним, тому не дарма друзі та колеги звикли називати його «Батьком».

З Днем народження, Олександр Петровичу! Многая літа!

Виповзівська археологічна експедиція, 2018 р.

Maier A., Stupak D., Vasyliiev P.,
Khoptynets I., Tkach V. *

ON THE TECHNOLOGICAL AND TYPOLOGICAL INTEGRITY OF ASSEMBLAGES FROM NORTH-WESTERN UKRAINE BETWEEN 35 AND 30 KYR CAL BP

The sites of Myrohoshcha I, Hriadky, Zhorniv, and Chervonyi Kamin are located in the central part of the Volhynian loess Plateau in north-western Ukraine. The assemblages, known from excavations and surface collections, exhibit a number of characteristics, which are traditionally seen to be indicative of different periods. Therefore, these assemblages were thought to represent palimpsests of Middle and Upper Paleolithic occupations. In 2018, these assemblages have been reviewed. At Myrohoshcha I, the old trench could be located and new excavations were carried out. In this paper, the results of the excavations from 2018 as well as preliminary notes on the campaign of 2019 are presented and the technological and typological characteristics of the assemblages are discussed. By demonstrating the repeated and consistent combination of specific and characteristic features, it is considered that these assemblages are neither mixed nor representative of a long settlement history. Instead, they rather seem to represent a coherent set of features, probably characteristic for the period roughly between 35 and 30 kyr cal BP.

Keywords: Unifacial and bifacial tools, flat flake cores, narrow-face cores, blade cores, pointed blades

* MAIER Andreas — Ph.D., Junior professor, Institute for Prehistoric Archaeology, University of Cologne, Germany, ORCID 0000-0002-5021-3341, a.maier@uni-koeln.de
STUPAK Dmytro — Ph.D., Research Fellow in the Stone Age Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-0809-2179, stupak17@ukr.net
VASYLIEV Pavlo — Junior Research Fellow in the Department «Archaeological Museum» of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-9800-8152, pavlikmorozovski@gmail.com
KHOPTYNETS Ivan — Senior Research Fellow in the Department of Archaeology and Monumentology, State Scientific Center for Protection of Cultural Heritage from Industrial Disasters, ORCID 0000-0003-1143-785X, vanhopta@ukr.net
TKACH Vitalii — Fellow worker of the Volhynian Paleolithic Expedition, Dubno, Ukraine, ORCID 0000-0002-5581-3784, duben@ukr.net

© MAIER A., STUPAK D., VASYLIEV P.,
KHOPTYNETS I., TKACH V., 2020

1. Introduction

The historic region of Volhynia is situated at about 50 ° northern latitude in today's north-western Ukraine, parts of south-eastern Poland, and south-western Belarus. It roughly corresponds to the extent of the Volhynian loess plateau, a gently rolling landscape stretching circa 60 km from north to south, roughly between the Prypiat marshes and the Podolian Upland and 300 km from eastern Poland to Novohrad-Volynskyi in Ukraine. The loess plateau is subdivided into smaller units by rivers flowing predominantly north, such as the Western Bug, Styr and Horyn, the two latter joining the Prypiat, which itself is a tributary to the Dnieper. Roughly in the centre of the Volhynian loess landscape, in the vicinity of the cities of Rivne and Dubno, several sites are located in a relatively small area of about 900 km² (fig. 1).

An important aspect of Volhynia's natural resources is the occurrence of amber as well as many outcrops of high-quality raw material, so-called Volhynian flint, present in the marl underlying the loess deposits, which, in turn, can reach a thickness of about 10 m (Пясецький 1999, с. 8).

Archaeological research in this region dates back to the beginning of the 20th century. Unfortunately, many of the early finds, including human bones, were lost during World War I and II. To date, about 30 Paleolithic sites are known between the Styr and Horyn rivers. Several of these sites have been known from surface collections and were subject to numerous test trenches and extensive excavations. The majority of these excavations as well as the archaeological classification of finds have been carried out by V. K. Piasetskyi, a geologist from the region (Пясецький 2009), as well as archaeologists V. K. Savych (1975) and D. Yu. Nuzhnyi (2015).

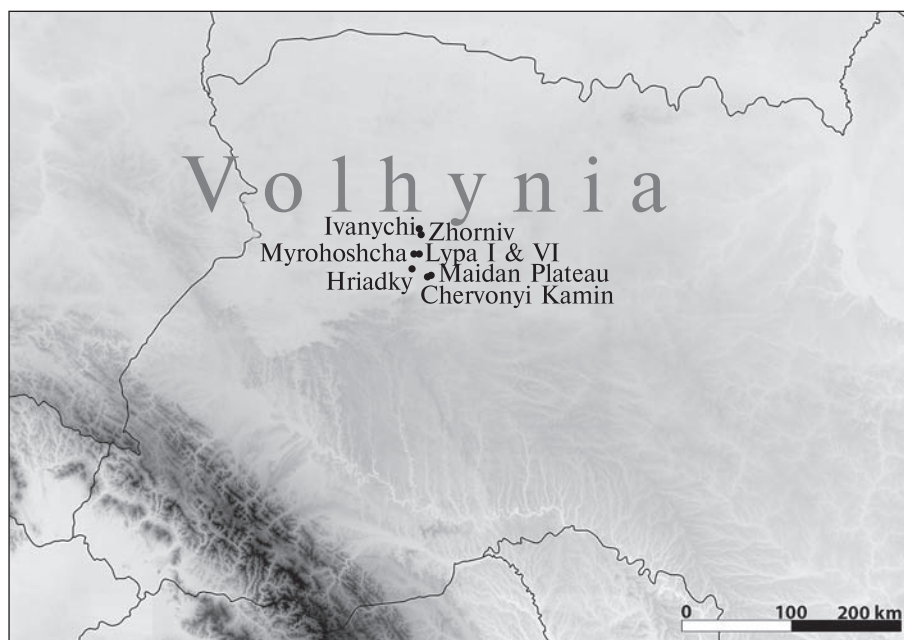

Fig. 1. The location of sites in the region of Volhynia

Based on his work on the region, M. Ya. Rudynskyi claimed a certain idiosyncrasy of the Paleolithic in Volhynia, which he described as a specific phenomenon that has no analogies in neighboring territories. The characteristic feature of this «industry of the Lypa type» is the usage of flakes as main blanks for all types of tools. Additionally, M. Ya. Rudynskyi noted a wide range of technological concepts applied in this industry, including also typical Upper Paleolithic blade production. At the time of his research, he could not give an exact chronological definition of this phenomenon (Рудинський 1952, с. 143—154). This idea of a somewhat independent facies has also been pursued by M. I. Ostrovskyi. With reference to the material he had discovered between 1930s and 1960s mainly at the surface or in unclear stratigraphic positions near the village of Lypa, at the sites of Myrohoshcha I and Chervonyi Kamin, he described together with G. P. Grigoriev the «Lypa local culture» (Островский, Григорьев 1966, с. 9). The most important aspects of this category were artifacts considered as displaying «Aurignacian features», such as carinated scrapers, and cores with a narrow flaking surface. In subsequent publications, Grigoriev reified this category further (Григорьев 1968; 1970). This taxonomic attribution, however, has met with criticism. In the light of his excavations at Lypa I and Lypa VI, Savych rejects the idea of the «Lypa local culture» (Савич 1975).

At the sites of Zhorniv, Myrohoshcha I, and Hriadky, V. K. Piasetskyi dug numerous test trenches and conducted excavations on larger areas. Besides carinated cores and blade cores, he also

found unifacially and (in few numbers) bifacially worked tools on large flakes together with large and flat flake cores, more or less resembling Levallois cores. Considering both systems of blank production as unrelated *per se*, he assigned the blade and bladelet cores to the Aurignacian and the flake cores together with the surface shaped pieces to the Mousterian (Пясецький 1999; 2009, с. 87—103). Including also the surface collections from Chervonyi Kamin and Ivanychi, V. K. Piasetskyi proposed a continuous occupation of the region from the Mousterian (Zhorniv), over an early (Ivanychi) and late (Chervonyi Kamin) Aurignacian, as well as different earlier (Zhorniv, Ivanychi, Chervonyi Kamin) and also later (Myrohoshcha I and Hriadky) Gravettian occupations (Пясецький 1999). Similar to M. I. Ostrovskyi and Grigoriev (1966), Piasetskyi saw a cultural development from Ivanychi over Chervonyi Kamin to Myrohoshcha I as «successive stages of Lypa Paleolithic culture» (Пясецький 1999, с. 8). The postulated differences between these allegedly successive assemblages are probably for the most part the result of the selection process conducted by V. K. Piasetskyi. This is particularly the case for artifacts, which he considered to belong to a Levallois-Mousterian. Through this systematic partitioning of the collections, the original character of the assemblages was altered, and artifact combinations were *ex post facto* adjusted to the expectations created by the classic Western European sequence.

Piasetskyi's views and the idea of the Lypa culture were criticized by A. S. Sytnyk, who argued in

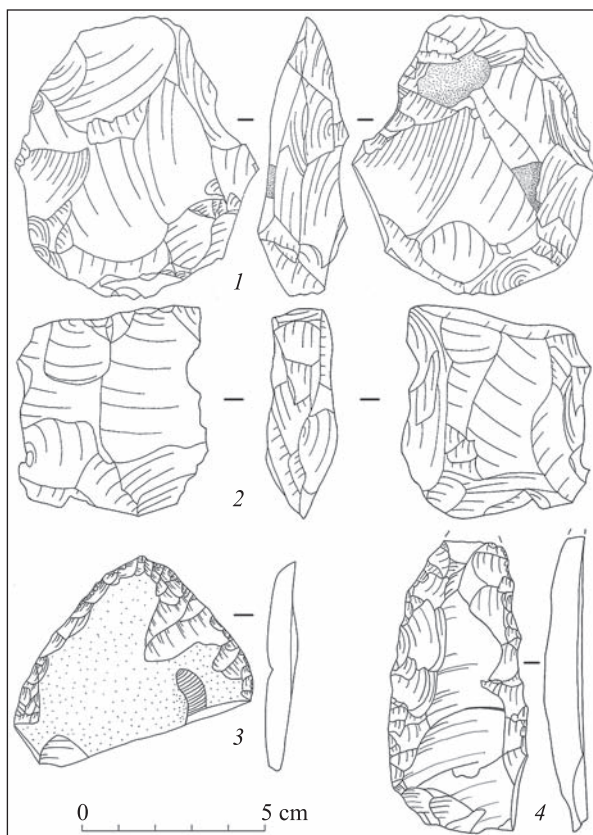

Fig. 2. Artifacts from V. K. Piasetskyi's surface collection and test trench at Myrohoshcha I. 1–2 — flat flake cores; 3 — scraper on a large, thin cortical flake; 4 — blade with convergent lateral retouches

favor of different and chronologically successive cultural phenomena (Ситник 2010, с. 113–137).

The question thus arises as to what extent the proposed archaeological sequence can be corroborated or refuted by a review of the assemblages in question. In the following, a review of the technological and typological characteristics of Myrohoshcha I, Hriadky, Zhorniv, and Chervonyi Kamin is presented. By emphasizing their strong similarities and repeatedly co-occurring traits, we aim at demonstrating that these assemblages constitute coherent artifact associations. They thus do not seem to be the remains of a longer sequence of consecutive occupations, but rather represent a comparatively short-lived phenomenon of only few millennia at most. Based on the findings of the new excavations at Myrohoshcha I, which are roughly in agreement with an older ^{14}C -date from Zhorniv, these assemblages seem to date approximately between 35 and 30 kyr cal BP.

2. Material and Methods

The assemblages of Myrohoshcha I, Hriadky, Zhorniv, and Chervonyi Kamin obtained by

M. I. Ostrovskiy and, above all, V. K. Piasetskyi, are stored at the Rivne Regional Museum, where they are accessible for analysis.

Myrohoshcha I is situated on a slope oriented to the north. An artifact assemblage of 218 pieces was collected on a small area on the modern surface (Пясецький 1999, с. 99–104). Additionally, a test trench was dug into the slope sediments. From this trench, only a small number of artifacts was recovered (Пясецький 2009, с. 110–112). Recently, the test trench could be localized and extended by three of the authors (P. Vasyliiev, I. Khoptynets, V. Tkach). This renewed excavation so far brought about 5536 artifacts from 10 cultural layers. In contrast to the previous excavations, the sediment has been wet-sieved and all finds were documented three-dimensionally.

Hriadky was excavated by V. K. Piasetskyi in 31 test trenches and four larger excavations, covering together an area of ca. 1200 m². The artifacts have been found in a sandy deposit roughly 50 cm below the modern surface and comprise about 2058 pieces (Пясецький 2009, с. 122, 123).

From the site of Zhorniv, 7 find spots are reported, whereof the spots 3 and 4, separated from each other by ca. 100 m, are most important (Пясецький 2009). Together, excavations at the spots 3 and 4 brought an artifact assemblage of 2191 items.

The assemblage of Chervonyi Kamin ($n = 2502$) is only known from surface finds (Пясецький 2009, с. 92–102), and thus the internal integrity of the collection cannot be established with certainty.

The assemblages were analysed with regard to their typological and technological characteristics using attribute analysis and *chaîne opératoire* reconstruction. Since raw material is available in abundance, the collections often have the character of workshop assemblages. They thus comprise a lot of chronologically and chorologically rather insensitive blanks and debitage pieces, often obtained in non-standardized, opportunistic fashion. To account for this fact, the assemblages were first examined in their entirety. In a second step, the recording of attributes focused on sub-samples of diagnostic pieces, which are considered representative for the technological and typological spectrum.

3. Results

Myrohoshcha I: surface collection and trenches by V. K. Piasetskyi. The material from the surface collection and V. K. Piasetskyi's trench are technologically and typologically indistinguishable. From this assemblage, attribute recording was done for a total of 96 artifacts (fig. 2–4).

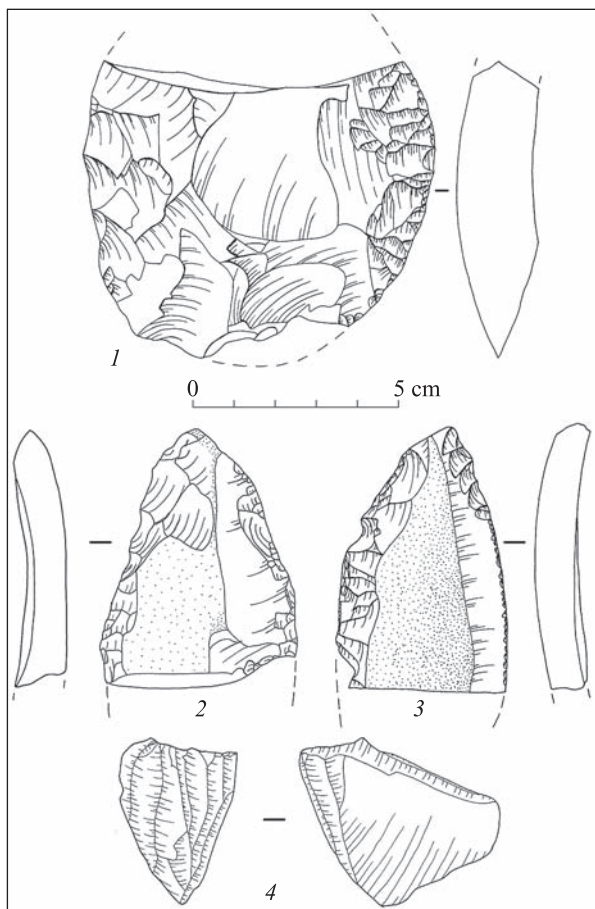

Fig. 3. Artifacts from V. K. Piasetskyi's surface collection and test trench at Myrohoshcha I. 1 — large flake with invasive, unifacial retouch; 2—3 — artifacts with steep lateral retouches; 4 — narrow-face bladelets core

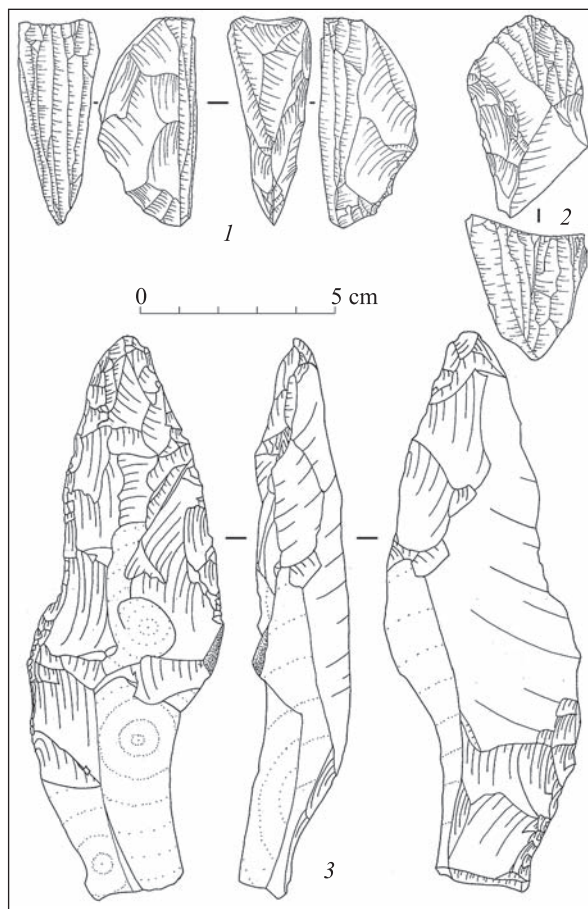

Fig. 4. Artifacts from V. K. Piasetskyi's surface collection and test trench at Myrohoshcha I. 1 — narrow-face bladelet core; 2 — carinated core; 3 — bifacially shaped artifact

The assemblage contains a number of unidirectional, volumetric blade cores in different stages of exploitation. The analysed subset ($n = 7$) shows a median length of 66 mm (min. 59 mm; max. 111 mm), median width of 52 mm (min. 37 mm; max. 67 mm), median thickness of 44 mm (min. 30 mm; max. 67 mm) and striking angles at around 60° . Crested blades are present. Bidirectional blade production is indicated by a few blades with alternating negatives from opposite directions (e. g. Пясецький 2009, рис. 37: 12).

Bladelets are often obtained from characteristic cores-on-flake with a narrow reduction face (fig. 3: 4; 4: 1; Пясецький 2009, рис. 35: 3, 5, 7). The back of the cores is formed by a crest that transitions into a likewise crest-shaped distal end. The crest is used to control the lateral and distal morphology of the core. The negatives of the reduction face are often very regular. A sample of 15 narrow-face cores has been recorded with a median length of 65 mm (min. 31 mm; max. 82 mm), median width of 25 mm (min. 14 mm; max. 40 mm), and median thickness of 41 mm (min. 25 mm; max.

62 mm). The striking angles are between 60° and 85° . Additionally, bladelets are produced from the lateral edges of blanks without much further preparation (Пясецький 2009, рис. 13).

Short bladelets were obtained from carinated cores ($n = 6$; fig. 4: 2; Пясецький 2009, рис. 37: 1, 2). The distal part can be pointed or flat. The median length of the sampled specimens is 25 mm (min. 19 mm; max. 37 mm), the median width is 38 mm (min. 27 mm; max. 55 mm), and the median thickness is 55 mm (min. 45 mm; max. 62 mm). The striking angles are at around 60° .

Additionally, flakes (and rarely blades) are produced from rather flat flake cores with a more or less radial pattern of centripetal flake removals (fig. 2: 1, 2). These cores can be made on raw volumes as well as on larger flakes. The latter are exploited on one or both of their dorsal and ventral sides, sometimes leading to a Kombewa-like appearance. The sample of 5 flat flake cores has a median length of 65 mm (min. 55 mm; max. 101 mm), median width of 63 mm (min. 50 mm; max. 80 mm), and median thickness of 25 mm (min. 17 mm; max. 38 mm).

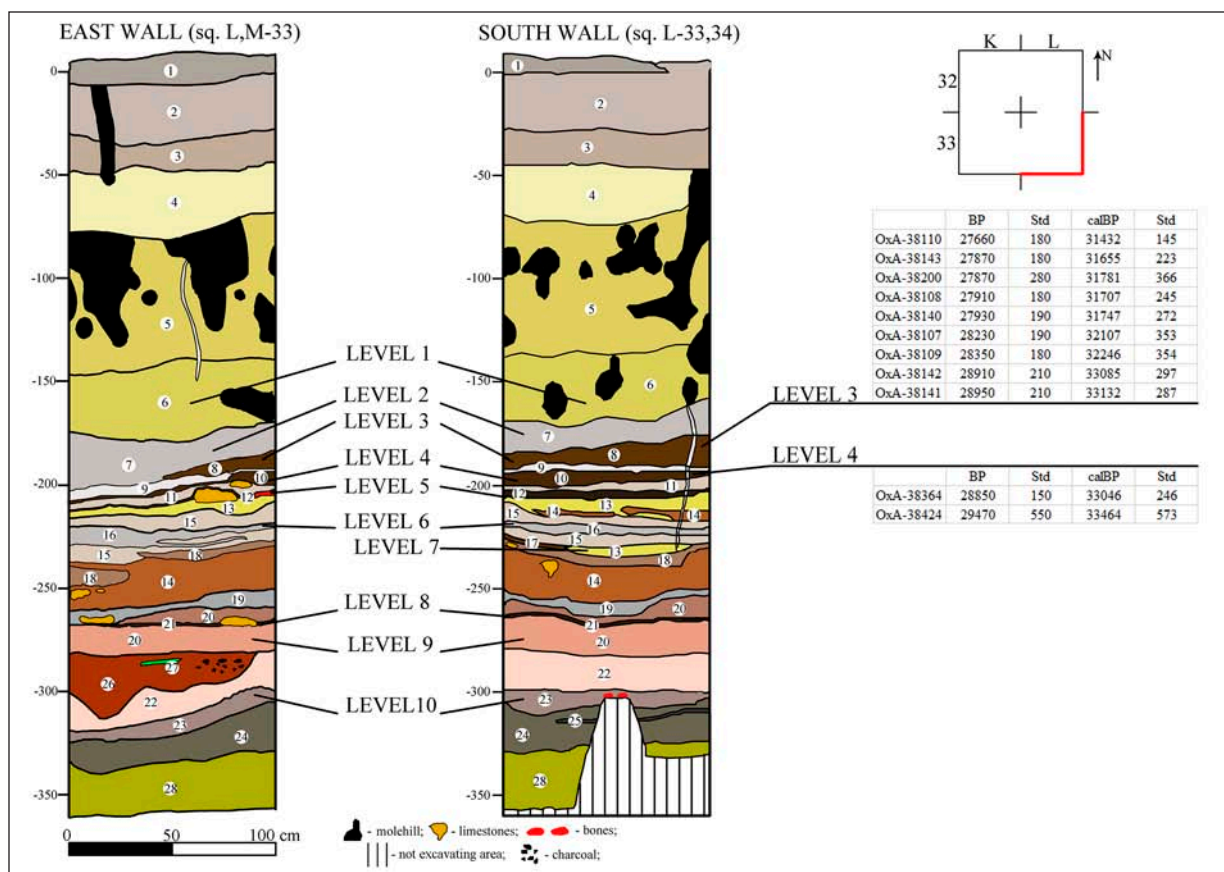

Fig. 5. Stratigraphic section with the origin of radiocarbon dates from the new excavation of Myrohoshcha I

The striking angles are with values at around 45° often very acute. The flat flakes removed from these cores often have a faceted butt.

The tool spectrum comprises besides end-scrapers (Пясецкий 2009, рис. 36: 1—9, 11, 12) and burins (Пясецкий 2009, рис. 37: 9), a number of side-scrapers and flakes with intensive, steep lateral retouches (fig. 3: 2, 3). There are also blades with convergent lateral retouches, sometimes invasive at the tip (fig. 2: 4). These pieces are sometimes referred to as pointed blades, points a face plane, or Pavlov points. Additionally, there are large and thin flakes, most likely from flat flake cores, showing flat and invasive retouches or unifacial surface shaping (fig. 2: 3; 3: 1). A large, thick, and irregular blade shows bifacial retouches (fig. 4: 3). A broken tip of a long borer as well as a laterally retouched pointed bladelet (Пясецкий 2009, рис. 39: 9, 10) also deserve mentioning.

Myrohoshcha I: new excavations. The stratigraphy was studied in 4.0 m² test pits. The 3.65 m deep stratigraphic sequence consists of 28 lithological layers (fig. 5). The Pleistocene sediments are represented by loess and silt deposits, within which ten archaeological levels were found. Level 1 accumulated in loess and contains only a few artifacts; level 2 accumulated in mixed deposits and contains

194 artifacts (fig. 6: 1). Levels 3—5 accumulated in silt deposits. The collection from level 3 is represented by 3810 artifacts (fig. 6: 2—9), 16 fragments of unidentifiable bones, and numerous small pieces of charcoal. The toolkit contains burins (fig. 6: 6, 7), end-scrapers (fig. 6: 9), a backed point on a microblade (fig. 6: 5), fragments of backed microblades and bladelets (fig. 6: 2—4), and retouched blades. There are 10 radiocarbon dates on charcoal available for level 3, which place the occupation roughly around 32 kyr cal BP (Table 1). The collection from level 4 is represented by 392 artifacts (fig. 6: 10—12) and 5 fragments of unidentifiable bones. The toolkit contains end-scrapers and retouched blades and flakes (fig. 6: 10, 11). For level 4, two radiocarbon dates are available (Table 1), indicating a calendar age of roughly 33 kyr cal BP. The collection from level 5 is represented by 169 artifacts, 7 fragments of unidentifiable bones, and 1 piece of burned bone. The toolkit contains retouched blades and flakes. Level 6 accumulated in silt deposits, the collection is represented by 639 artifacts, 16 fragments of unidentifiable bones, and numerous small pieces of charcoal. The toolkit contains end-scrapers and retouched flakes. The few finds of level 7 accumulated in sand. Level 8 accumulated in thin silt deposits. The collection is

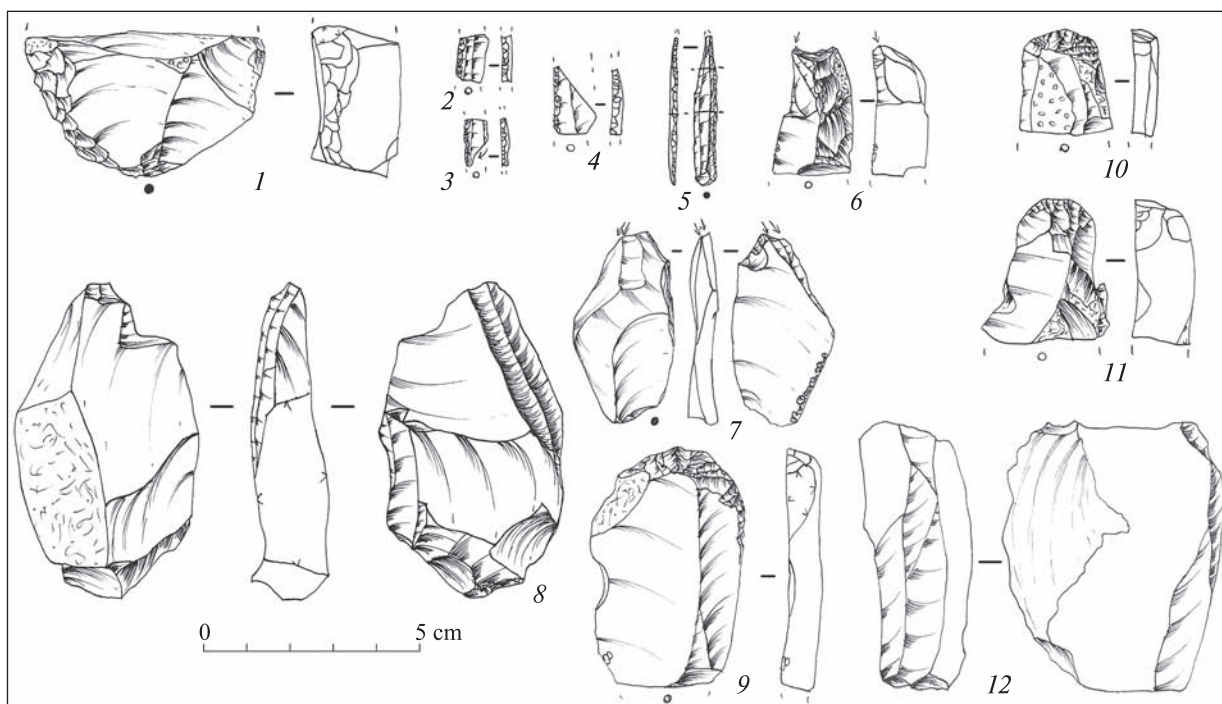

Fig. 6. Artifacts from the recent excavations at Myrohoshcha I. Flint artifacts from test-pit 2018: 1 — level 2, retouched flake fragment; 2—4 — level 3, fragment of backed microblade and bladelets; 5 — level 3, backed point; 6—7 — level 3, burins; 8 — level 3, core; 9 — level 3, end-scraper; 10—11 — level 4, end-scrapers; 12 — level 4, core fragment

represented by 52 artifacts, 1 fragment of an unidentifiable bone, and numerous small pieces of charcoal. Level 9 accumulated in silt deposits, the collection is represented by 197 artifacts, 1 fragment of unidentifiable bone, and numerous small pieces of charcoal. The toolkit contains retouched blades and flakes. Level 10 accumulated in silt deposits, the collection is represented by 77 artifacts, 3 fragments of unidentifiable bones, and numerous small pieces of charcoal.

A set of 13 consistent radiocarbon dates from layers 3 and 4 (see Table 1) can be aggregated to two weighted averages and indicate a usage of the site roughly between 34 and 31 kyr cal BP (fig. 7).

Hriady, test trenches and excavations. The attribute analysis has been done for 56 artifacts (figs. 8—10). Unidirectional blade cores ($n = 4$) show a median length of 70 mm (min. 64 mm; max. 90 mm), median width of 56 mm (min. 48 mm, max. 67 mm), and a median thickness of 45 mm (min. 33 mm; max. 57 mm). The striking angles are around 75° and crested blades are present. Core corrections from the distal end are often visible. The largest blade is 140 mm long (the distal part is not preserved) and shows evidence of bidirectional flaking (fig. 9: 1).

Narrow-face cores-on-flakes for bladelet production are present (fig. 10: 5). The recorded subsample ($n = 4$) shows a median length of 81 mm (min. 70 mm; max. 117 mm), a median width of

22 mm (min. 14 mm; max. 58 mm), and median thickness of 58 mm (min. 33 mm; max. 89 mm). Striking angles are at around 60° . One narrow-face core is made on a fragment of a unifacially shaped tool, underlining the internal coherence of these two technological features. Less standardized bladelet production from the lateral edges of flakes and blades can also be observed.

Carinated bladelet cores ($n = 14$; fig. 9: 5; 10: 3, 4) show a median length of 17 mm (min. 6 mm; max. 28 mm), a median width of 31 mm (min. 22 mm; max. 82 mm), and median thickness of 54 mm (min. 34 mm; max. 38 mm). The striking angles are usually between 45 and 60° , but 80° is also attested. The distal end can be flat or pointed.

Flat flake cores ($n = 3$; fig. 8: 3) are relatively similar in their dimension and show a median length of 68 mm (min. 68 mm; max. 74 mm), median width of 63 mm (min. 48 mm; max. 68 mm), and median thickness of 24 mm (min. 18 mm; max. 43 mm). The striking angles are rather acute. Flakes are often thin and large with characteristic patterns of negatives on the dorsal side and faceted striking platform remnants (fig. 10: 1, 2). There are also rather thick *éclats débordants*.

End-scrapers and burins are present (Пясецький 2009, рис. 44, 45), as are side-scrapers (also double) with invasive retouches (Пясецький 2009, рис. 47: 13, 14). Additionally, flakes and blades with intensive and steep lateral retouches occur (fig. 8: 1, 2).

Unifacial surface shaping on large flakes and blades is attested (fig. 9: 4). Since many of these pieces are at display at the museum and could not be removed, a verification of the presence of bifacial pieces was not possible. Elongated fragments with convergent lateral retouches also occur (fig. 9: 2, 3; Пясецький 2009, рис. 47: 17). One fragment of a backed point on blade is present in the assemblage.

Zhorniv, excavation areas 1 and 2. Due to the proximity of the two excavation areas (< 100 m)

and the similar composition of the assemblage, they are evaluated jointly. Initially, V. K. Piasetskyi (2009) distinguished four layers at the excavation area 1 (point 4). However, a large flake core has been refitted from about 20 pieces by V. K. Piasetskyi. Since these pieces come from layers I and II, the material documented within these layers should be considered as belonging to a single occupation event. This notion is further corroborated by other refittings. The collection comprises also relatively

Table 1. Radiocarbon dates

Site	L	M	Lab.-Nr.	BP	Std	%	calBP	Std	P%	BP-w	Std-w	CalBP-w	Std-w	References
Zshorniv	IIa	ch	GIN-4143	28100	500	1.8	32137	601						Piasetskyi 2009
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38110	27660	180	0.7	31432	145	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38143	27870	180	0.6	31655	223	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38200	27870	280	1.0	31781	366	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38108	27910	180	0.6	31707	245	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38140	27930	190	0.7	31747	272	*					This paper
									84.2	27843	87	31550	110	
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38107	28230	190	0.7	32107	353	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38109	28350	180	0.6	32246	354	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38363	28410	140	0.5	32322	319	*					This paper
									74.8	28348	96	32240	280	
Myrohoshcha I	4	ch	OxA-38364	28850	150	0.5	33046	246	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38142	28910	210	0.7	33085	297	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-38141	28950	210	0.7	33132	287	*					This paper
Myrohoshcha I	4	ch	OxA-38424	29470	550	1.9	33464	573	*					This paper
Myrohoshcha I	3	ch	OxA-X-3004-19	29570	970	3.3	33425	1031	*					This paper
									79.3	28918	103	33136	196	
Stillfried B		ch	GrN-2523	28200	290	1.0	32119	438	*					Buch & Zöller 1990
Stillfried B		ch	GrN-2533	28340	220	0.8	32242	390	*					Buch & Zöller 1990
Stillfried B		ch	GrN-11188	28900	1400	4.8	32897	1319	*					Buch & Zöller 1990
									84.6	28298	174	32182	344	

L: layer; M: material; ch: charcoal; P %: Probability of the weighted average (w) that above-listed dates marked with * are statistically identical

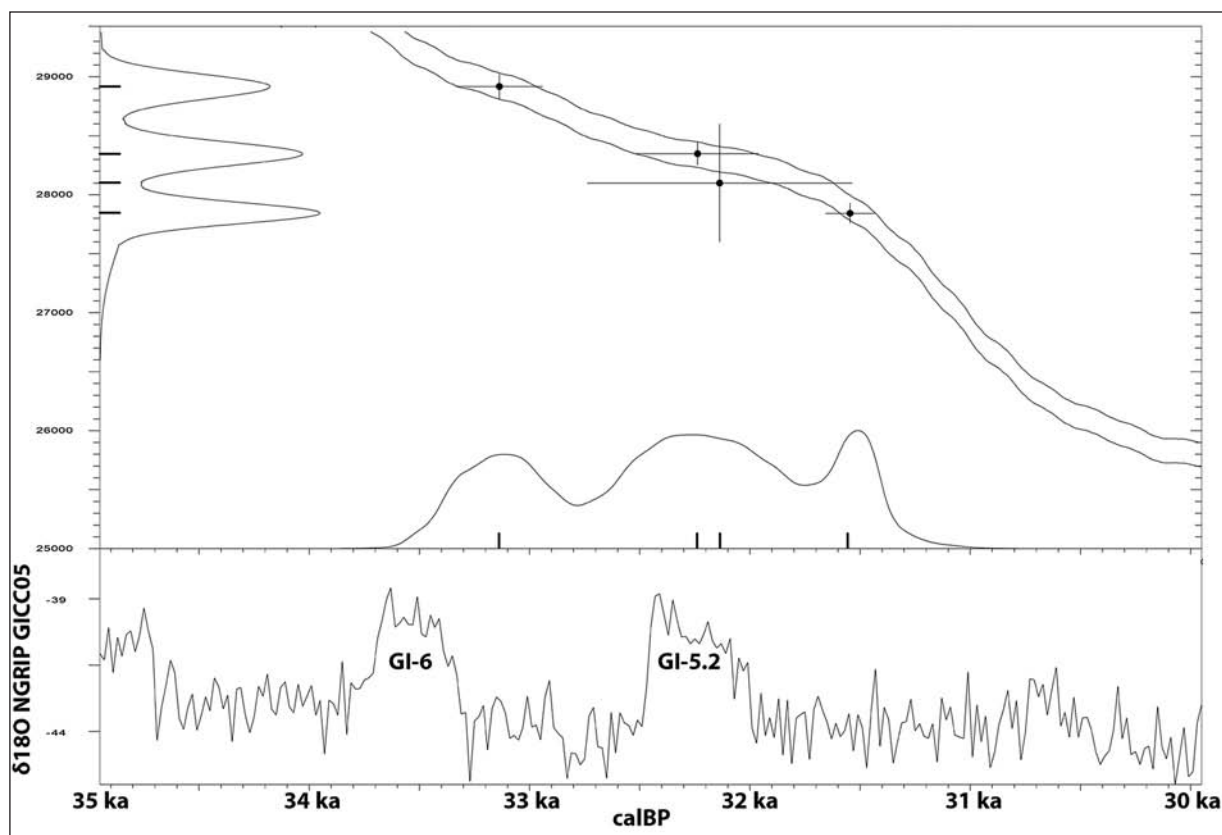

Fig. 7. Radiocarbon date from Zhorniv and weighted averages of the recent excavations at Myrohoshcha I (for details see Table 1). All dates calibrated with the IntCal13 curve (Reimer et al. 2013) as implemented in CalPal2014 (Weninger et al. 2014). Weighted averages calibrated with CalPal2014

small pieces. From Zhorniv, 86 pieces have been recorded for attribute analysis (fig. 11–13).

Blade production from volumetric cores is attested on-site and was carried out in a unidirectional fashion (Пясецький 2009, рис. 22: 5, 6, 9). Negatives from the distal part of the core, sometimes removing parts of the striking platform, seem to be the result of core corrections rather than of bidirectional blade production. However, some cores show a second striking platform at the distal part of the core. Here, the evidence indicates a unidirectional production from two platforms that have been used subsequently, in contrast to a true bidirectional flaking strategy. The three recorded specimens are between 73 and 85 mm long, 52 and 67 mm wide, and 24 and 61 mm thick. The flaking angles are around 55°, 70°, and 85°. The longest blade, the distal part of which is not entirely preserved, measures ca. 125 mm in length (fig. 13: 1).

Bladelet production from narrow-face cores occurs. Beside flakes, flat plaquettes and frost sherds serve as blanks (fig. 13: 3). One core is made on a fragment of an end-scraper with invasive retouch. Here, the curved, retouched edge of the scraper is used as crested back and distal part. In one case, the initial reduction surface was subse-

quently used as striking platform to obtain bladelets from the former back of the core. The median length of the 4 recorded cores is 70 mm (min. 52 mm; max. 105 mm), the median width is 26 mm (min. 17 mm; max. 34 mm), and median thickness is 53 mm (min. 40 mm; max. 58 mm).

Carinated cores are present (fig. 12: 4). The largest specimen on a thick cortical flake has a length of 45 mm and shows heavy exploitation that ended in numerous hinge fractures (fig. 13: 5).

Flat flake cores are frequent and flaking has been carried out on both, the ventral and dorsal side of these cores (fig. 12: 5, 6; Пясецький 2009, рис. 10). Their sizes range from larger specimens (160 × 135 × 60 mm) to smaller ones (52 × 56 × 15 mm). The obtained products are usually round or pointed flakes with on- and off-axis orientation and faceted striking platform remnants (Пясецький 2009, рис. 11, 12). It seems, however, that elongated flakes or blades have also been produced (fig. 11: 3). Éclats débordants are also present.

Besides end-scrapers (fig. 12: 1) and burins, side-scrapers are numerous. The latter are often made on large and rather thin cortical flakes and show invasive retouches (fig. 11: 1, 2; Пясецький

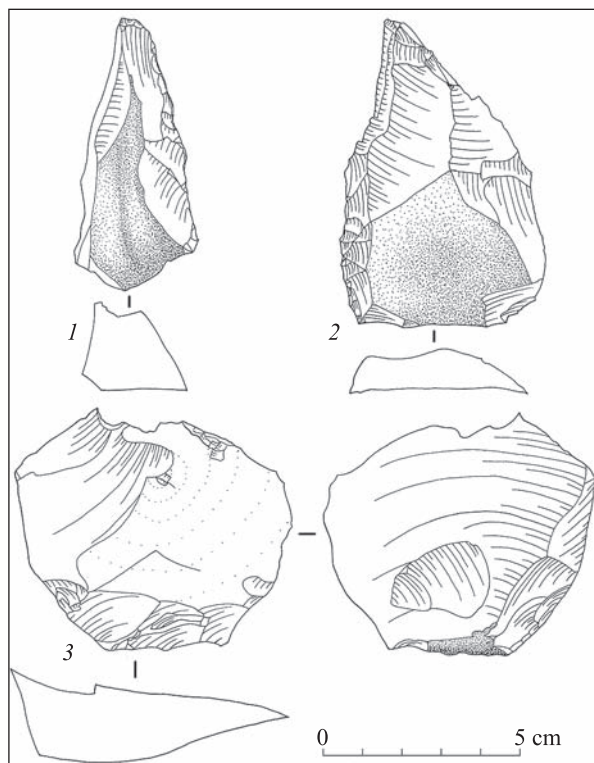

Fig. 8. Artifacts from V. K. Piasetskyi's test trenches and excavations at Hriadky. 1–2 — large cortical flakes with lateral retouch; 3 — flake core on frost sherd

2009, рис. 18–20). The 18 recorded specimens show a median length of 100 mm (min. 54 mm; max. 154 mm), median width of 62 mm (min. 43 mm; max. 140 mm), and median thickness of 15 mm (min. 10 mm; max. 33 mm). Additionally, uni- and bifacially shaped pieces occur (fig. 13: 4; Пясецький 2009, рис. 22: 1). Three fragments of laterally retouched points are reported. Special mentioning deserves a slender point with a lateral, backing retouch from excavation area 1.

Chervonyi Kamin, surface assemblage. For the attribute analysis, 96 artifacts have been recorded (fig. 14). Blade production from volumetric cores is attested (Пясецький 2009, рис. 27: 4–6). The two recorded specimens show dimensions of $99 \times 47 \times 37$ mm and $66 \times 52 \times 32$ mm, respectively. Another six cores are small and rather directed towards the production of bladelets. They show a median length of 39 mm (min. 18 mm; max. 48 mm), median width of 31 mm (min. 25 mm; max. 42 mm), and median thickness of 40 mm (min. 20 mm; max. 44 mm). Two specimens ($87 \times 78 \times 51$ mm and $50 \times 22 \times 31$ mm) show negatives of both blade and bladelets production. One of them shows two opposite striking platforms. However, the negatives extending from the second striking platform are all younger than those from the first and do not extend over the middle of the flaking surface, thus rather

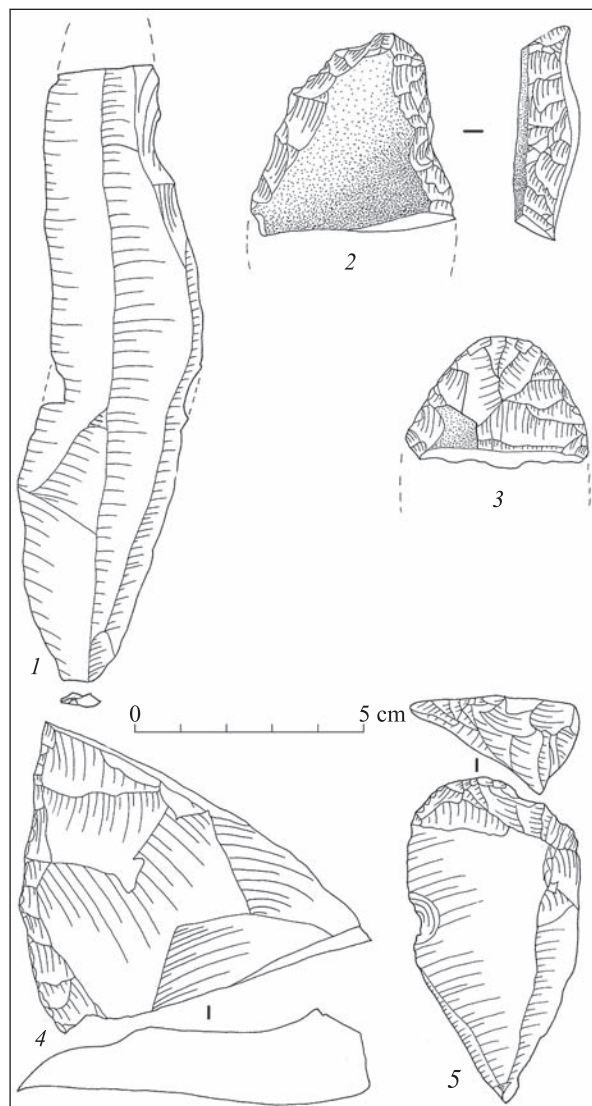

Fig. 9. Artifacts from V. K. Piasetskyi's test trenches and excavations at Hriadky: 1 — blade; 2–3 — artifacts with convergent retouches; 4 — fragment of a large flake with lateral and invasive retouches; 5 — carinated bladelet core

indicating core correction than blank production (Пясецький 2009, рис. 27: 7). Striking angles are at around 65° .

Narrow-face cores ($n = 8$; fig. 14: 2, 3) have a median length of 44 mm (min. 38 mm; max. 104 mm), median width of 18 mm (min. 7 mm; max. 33 mm), and median thickness of 32 mm (min. 22 mm; max. 68 mm).

Carinated cores are very abundant (fig. 14: 1, 7; Пясецький 2009, рис. 28: 1–15). The recorded 40 specimens show also shouldered specimens and pointed as well as flat distal parts. They have a median length of 25 mm (min. 11 mm; max. 43 mm), median width of 39 mm (min. 23 mm; max. 71 mm), a median thickness of 51 mm (min. 24 mm; max. 80 mm), and a median striking angle of 60° (min. 45° ; max. 80°). For two pieces,

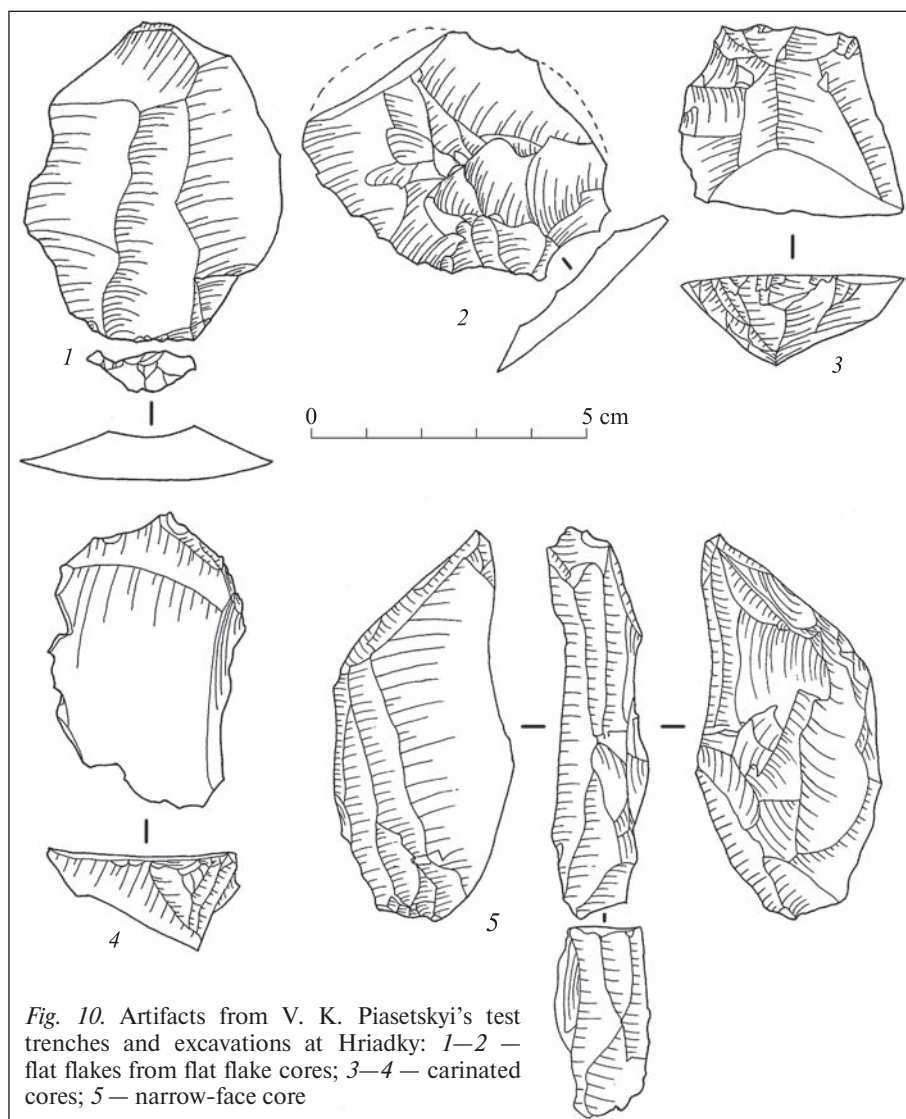

Fig. 10. Artifacts from V. K. Piasetskyi's test trenches and excavations at Hriadky: 1–2 — flat flakes from flat flake cores; 3–4 — carinated cores; 5 — narrow-face core

it seems that carinated cores with a formerly large flaking surface were turned 90°. The former lateral edges were trimmed by lateral negatives and used as reduction face, giving the core a nosed or shouldered shape.

Eight flat flake cores on flakes are present (Пясецький 2009, рис. 27: 8, 9). The three recorded specimens (72 × 70 × 38 mm, 68 × 61 × 38 mm, 59 × 51 × 37 mm) show an exploitation of both their dorsal and ventral sides.

The tool ensemble comprises end-scrapers and burins (Пясецький 2009, рис. 29) as well as pieces with steep and intensive lateral retouches (Пясецький 2009, рис. 30: 10). Evidences for invasive retouches and unifacial surface shaping are rare, but not absent. Additionally, three distal fragments of pointed blades occur (fig. 14: 4–6). The lack of small pieces is probably due to the fact that the collection was obtained by surface material alone. Flakes, however, are also under-represented. This is because they were usually not re-

covered (see: Пясецький 2009, с. 94, табл. 1, point 5).

4. Discussion

4.1 Recurrent joint occurrence of characteristic traits. The technological and typological analysis of the inventories from Myrohoshcha I, Hriadky, Zhorniv, and Chervonyi Kamin shows the recurrent joint occurrence of eight specific traits, namely (1) blade production from uni- and (to a lesser extent) bidirectional volumetric cores, (2) blank production from flat flake cores, (3) bladelet production from carinated cores on flakes (sometimes also shouldered), (4) bladelet production from narrow-face cores on flakes with a crested back, (5) intensive steep retouches on medium-sized cortical blanks, (6) invasive flat lateral retouch on large, often cortical flakes, (7) pointed blades (or Pavlov points, or points a face plane), and (8) uni- or bifacial surface shaping. Long borers occasionally occur. Additionally, there

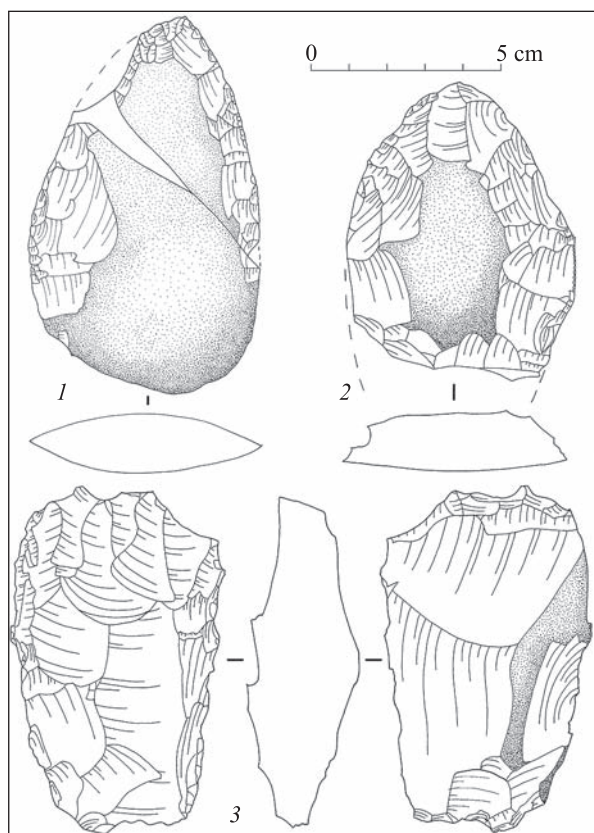

Fig. 11. Artifacts from V. K. Piasetskyi's excavations at Zhorniv: 1–2 — large cortical flakes with lateral and invasive retouch; 3 — core-on-flake

are burins, end-scrapers, splintered pieces, and laterally retouched as well as notched pieces. The microlithic component in the assemblages is low and retouched or unretouched micro-bladelets (the products of carinated cores and small narrow-face cores) are lacking completely. This is probably due to two reasons. First, some assemblages are surface collections. Second, the rather coarse excavation techniques and a lack of wet-sieving are probably also responsible for this bias. However, backed and pointed blades and bladelets are documented in a few cases, for instance from Zhorniv. The new excavations at Myrohoshcha I, where sediments have been sieved regularly, yielded 4 microlithic pieces 4.0 m².

Considered individually, none of these traits is a sufficient condition for the attribution to a specific chronological or chorological unit. Nevertheless, it can be stated that these traits together form a consistent and regularly co-occurring set of typological and technological characteristics. However, given the wide range and comparably large number of technological methods applied, it cannot be expected that all traits are always represented in all assemblages.

The ratios of these traits in comparison to one another may thus vary.

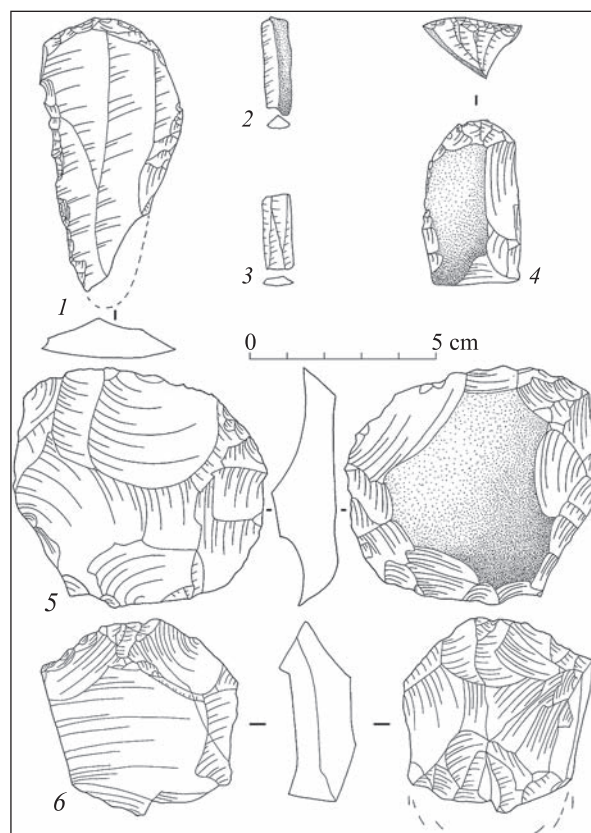

Fig. 12. Artifacts from V. K. Piasetskyi's excavations at Zhorniv: 1, 5 — end-scrapers; 2–3 — bladelets; 4 — carinated core; 6–7 — flat flake cores

(1) Blade production from uni- and bidirectional volumetric cores

All assemblages show the production of often long and regular blades from volumetric cores. Primary and secondary crested blades are abundant. Blade production usually takes place in a unidirectional fashion. The cores often show a second striking platform opposed to the first one which serves for core correction to remove hinge fractures. Sometimes the cores are turned 180° and a second sequence of unidirectional blade production is carried out, subsequent to the first. True bidirectional production with the alternating exploitation of one flaking surface from two opposed striking platforms is also attested, but not very frequent.

(2) Flake and blade production from flat flake cores

An important characteristic of all analysed assemblages is the presence of flat flake cores, showing a standardized exploitation. The cores themselves are rarely made on natural raw volumes. Most specimens are cores-on-flakes. The cortical blanks for the cores were produced from larger blocks of raw material under the exploitation of naturally suited angles. Sometime also frost sherds were selected. Two variants of subsequent blank production can

be observed. In variant A, the ventral side was used as striking platform, which sometimes shows traces of preparation, but usually was used without further modification. The products of variant A are large and comparably thin flakes with a slightly curved profile, a comparatively small striking platform remnant, and very acute flaking angle between about 60° and 45° . Variant B uses the natural convexities of the ventral side for blank production. Here, the dorsal side of the flake is used as striking platform, which is usually prepared with some negatives prior to blank production. If this preparation is carried out all round, the remnants of cortex are usually still found in the centre of the dorsal side. After the preparation of the dorsal side, flakes (and rarely blades) are obtained from the ventral side in unidirectional, bidirectional, or centripetal fashion, often without any further preparation. Flakes early in the production sequence thus morphologically correspond to Kombewa-flakes. Flakes from later exploitation stages are usually non-cortical, flat and thin. They have an acute flaking angle and can show a uni- or bidirectional as well as centripetal scar pattern and both an on- and off-axis striking direction. The butts are often faceted and can also have a 'chapeau-de-gendarme' morphology. During core maintenance, éclats débordants are also produced.

It is particularly because of these cores and flakes why there has been the idea of a Mousterian component in the assemblages. However, it has to be stressed that the chaîne opératoire is distinctively different from Mousterian-Levallois cores (Boëda 1994) and that the observable similarities are only superficial. Beside the fact that the cores in question are made on flakes, it is above all the use of the naturally convexities of the ventral side as opposed to prepared convexities which sets these both ways of production apart.

(3) Bladelet production from carinated cores

The second variant of cores on flakes is represented by carinated cores. Here, thick blanks were selected and the ventral face was used as a striking platform, while the distal part of the dorsal side served as flaking surface. The distal part of the core (i.e. the dorsal ridge of the initial blank) is left unaltered and delimits the length of the bladelets and determines their distal form (pointed or blunt). The distal convexities are thus determined by the shape of the piece which can be pointed (left-skewed, central/symmetrical, right-skewed), round, or flat. The organization of the lateral convexities is carried out from the striking platform. Usually, large negatives are stricken on the lateral side of the core for lateral trimming. Sometimes negatives directly adjacent to the flaking surface further reduced the width of the flaking face, giving the pieces

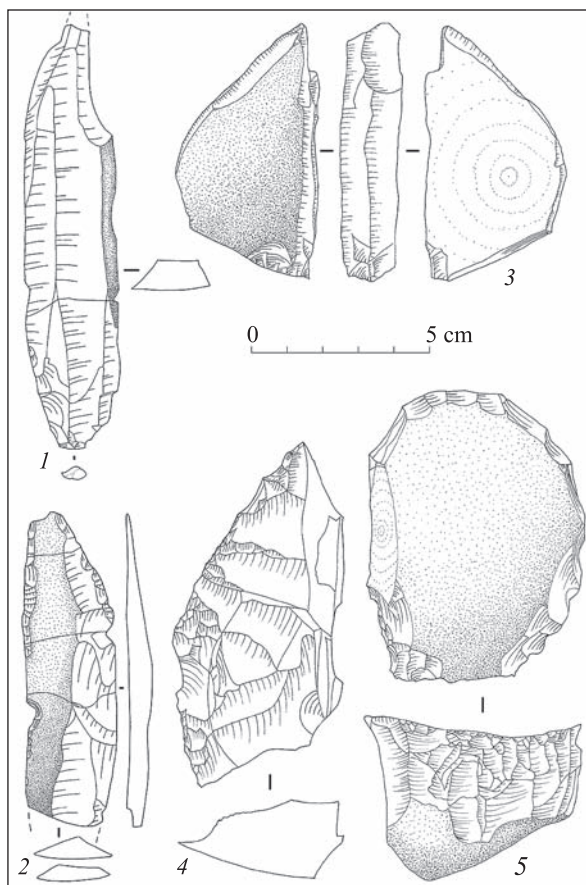

Fig. 13. Artifacts from V. K. Piasetskyi's excavations at Zhorniv: 1 — blade; 2 — blade with convergent lateral retouches; 3 — narrow-face core on a frost sherd; 4 — large flake with lateral and invasive retouch; 5 — large bladelet core on cortical flake

the form of nosed or shouldered carinated cores. The back of the core has no function and is often blunt, but can also have other shapes.

(4) Bladelet production from narrow-face cores

The third variant of cores from flakes is represented by narrow-face cores. In contrast to carinated cores, where the blank is turned 180° , the blank is turned 90° and the terminal or lateral edge of the blank is exploited as flaking surface. The striking platform is usually formed by one or more negatives stricken from the direction of the future flaking surface. The back and distal part of the core are formed by a single, continuous crest that allows the organization of the lateral and distal convexities. Despite of sometimes extensive reworking, ventral and dorsal sides are often still decipherable. Sometimes, the cores are turned and striking and flaking face switch their function.

(5) Steeply and intensively retouched cortical blanks

A characteristic component is also usually medium-sized cortical blanks with steeply and intensively retouched lateral edges.

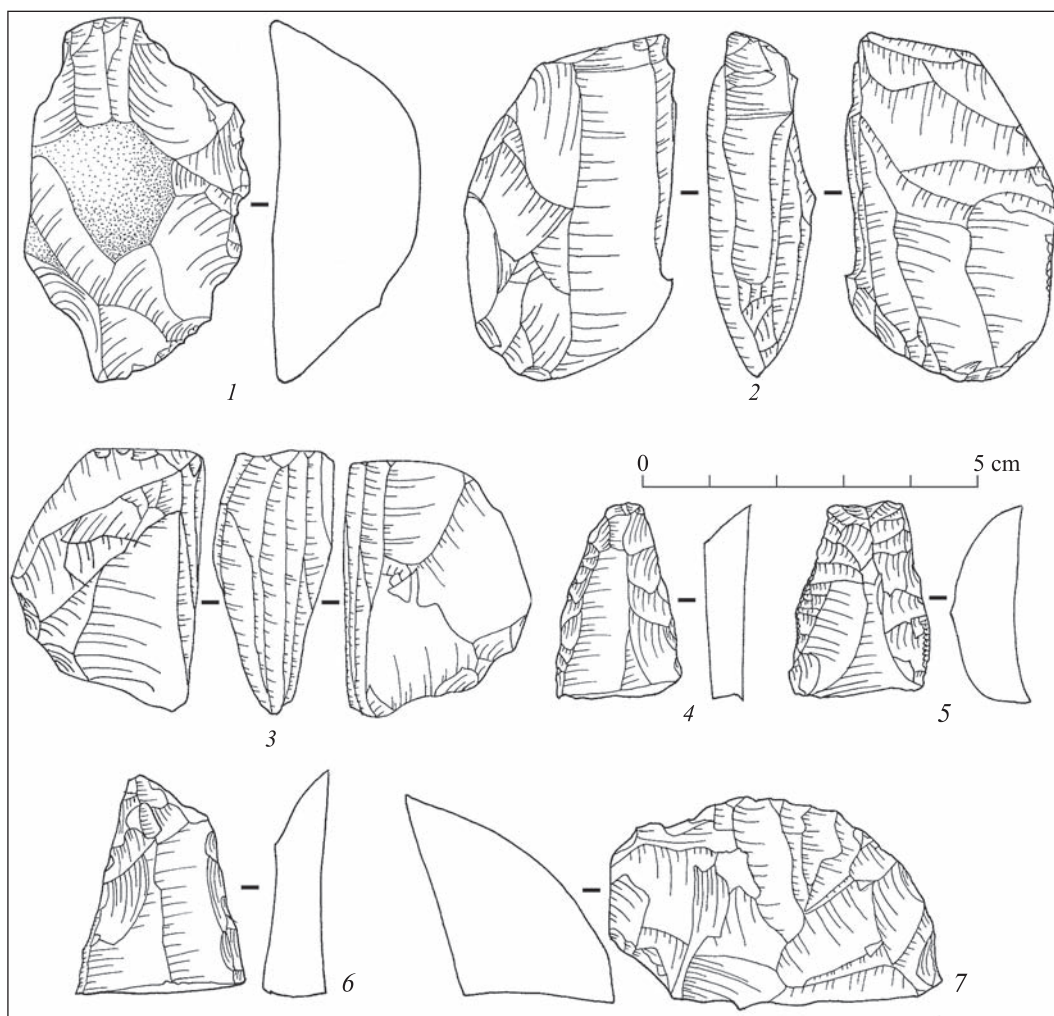

Fig. 14. Artifacts from the surface collection of Chervonyi Kamin: 1, 7 — carinated cores; 2–3 — narrow-face cores; 4–6 — fragments of blades with convergent lateral retouches

(6) Large cortical flakes with invasive retouch

A conspicuous feature of the analysed assemblages is the presence of large and thin cortical flakes with flat extensive retouches. These flakes often show a comparatively small striking platform remnant with an acute angle and are obtained from larger cortical flakes, where the ventral side has served as striking platform (see point 2). The transition to unilaterally shaped pieces is fluent.

(7) Pointed blades

Likewise characteristic are pointed blades, sometimes referred to as Pavlov points or points *a face plane*. These tools often show invasive retouches or unifacial surface shaping, particularly in their pointed section. Sometimes, one side of the point shows a more acute angle than the other.

(8) Uni- and bifacially shaped pieces

Uni- and (less numerous) bifacial surface shaping of comparatively large and thick flakes is another characteristic of the assemblages in question. In both cases, the cortex has been removed largely

or completely by flat, invasive retouches. Although being found mostly fragmented, the shape of these pieces varies between short and large to elongated and slender-pointed ovates. Smaller fragments of these tools are sometimes used as (narrow-face or wedge-shaped) cores for bladelet production.

It is quite possible that other, smaller assemblages from the region are also part of this group of sites. This applies, for instance, probably for Maidan-Plateau, located in close vicinity to Chervonyi Kamin. The small surface collection contains, despite the low number of finds, an interesting combination of characteristics, such as a volumetric blade core, a carinated and a narrow-face core, as well as a fragment of a large cortical flake with invasive retouch (Пясецький 2009, рис. 31). It is also possible that Ivanychi belongs to the same type of assemblage. Found by V. K. Piasetskyi (2009, с. 87–88) at the north-western wall of limestone quarry, the lithological sequence of Ivanychi starts with the modern soil (thickness up to 0.3 m), followed by

loess (from 0.6 up to 3.0 m), a «terra rossa» (about 0.4 m), and limestone. The artifacts ($n = 306$) were found on the contact of loess sediments and «terra rossa». Due to their position embedded in a stratigraphic sequence, the integrity of the assemblage is likely. A number of carinated cores occur together with a piece showing intensive lateral retouches (Пясецький 2009, рис. 25). However, the assemblage is small and these artifacts also occur in other periods. Their argumentative capacity is therefore limited. At Lypa I, a single archaeological level has been excavated on an area of more than 100 m². A circular structure (3.60 × 3.75 × 0.43 m) with a fireplace has been described. Finds include faunal remains, wood charcoal, ochre and abundant flint artifacts (Савич 1975, с. 36—51). The artifact assemblage ($n = 4970$) contains volumetric blade cores alongside flat flake cores, carinated cores, and narrow-face cores. Large cortical flakes with steep retouches are also present. One fragment (Савич 1975, рис. 12, 19) attests the presence of unifacial shaping or at least larger flakes with invasive retouches. Fragments of backed bladelets and a long borer tip complement the assemblage's composition. The lithic tools are mainly made on large blades and comprise numerous dihedral and dihedral angle burins, pointed blades, and backed microliths (Савич 1975).

A first indication as to the age of these assemblages comes from the observation by V. K. Piasetskyi, who states that at Hriadky and Zhorniv, the finds were embedded in a paleosol which he correlates with the paleosol of Stillfried B (Пясецький 2009, с. 31—33, 39—48, 116—124). The chronological position of Stillfried B is still debated (Sprafke 2015, 154 p.). However, there is a consistent set of three radiocarbon dates (see Table 1). Their weighted average of $32,182 \pm 344$ cal BP is roughly in accord with a TL date of $29,800 \pm 2,500$ years BP (QTL83C; Juvigné and Wintle 1988). With all necessary caution about these datings and the correlation of the soils, these observations may be taken as a weak hint that the artifacts are not younger than Greenland Interstadial 5.

From Zhorniv, excavation area 1, a larger concentration of charcoal fragments is reported. A dated sample resulted in a measurement of $28,100 \pm 500$ BP (GIN-4143), corresponding to a calendar age between 33 and 32 kyr cal BP. Together with the dates recently obtained from Myrohoshcha I (see Table 1 and fig. 7), it can be stated that these assemblages were produced roughly between 34 to 31 kyr cal BP.

With regard to the proposed cultural succession, it can be stated that there are no Mousterian

components in the assemblages under study. Early Aurignacian assemblages are likewise not attested. It appears futile to debate whether the analysed assemblages should be attributed to a late Aurignacian or an early Gravettian, since there seems to be a continuous development between these two archaeological units.

Conclusion

The sites of Myrohoshcha I, Hriadky, Zhorniv and Chervonyi Kamin present the same consistent set of typological and technological traits. Similar traits are observable also at Maidan-Plateau, Ivanychi and Lypa I. There is thus no convincing evidence of a long occupation history of the Volhynian region spanning from the Mousterian to the Late Upper Paleolithic, as stated previously. More likely and in accord with the available radiocarbon dates, is an occupation roughly between 35 and 30 kyr cal BP.

Acknowledgements

We express our gratitude to L. A. Babinchuk, O. T. Kruk, O. P. Voituk, and A. A. Marchuk for the welcoming reception and their most appreciated help at the Rivne Regional Museum. Thanks also to O. Kaiser (Friederich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg), R. John, and L. Hermsdorf-Knauth (both from the University of Cologne) for their help in the preparation of the figures.

This research was funded by the Deutsche Forschungsgemeinschaft, project «Between East and West. Social Networks and Environmental Conditions before, during and after the Last Glacial Maximum in Volhynia (Western Ukraine)».

- Григорьев, Г. П. 1968. *Начало верхнего палеолита и происхождение Homo sapiens*. Ленинград: Наука.
- Григорьев, Г. П. 1970. Верхний палеолит. *Каменный век на территории СССР. Материалы и исследования по археологии СССР*, 166, с. 43-63.
- Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт західної і північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація)*. Київ: видавець Олег Філюк.
- Островский, М. И., Григорьев, Г. П. 1966. Липская палеолитическая культура. *Советская археология*, 4, с. 3-13.
- Пясецький, В. К. 1999. Палеоліт східної частини Волинської височини. *Vita Antiqua*, 2, с. 8-17.
- Пясецький, В. К. 1999. Позднепалеолитическая стоянка Мирогоща I (Поле Вотрубы). *Российская археология*, 3, с. 98-107.
- Пясецький, В. К. 2009. *Палеоліт Волинської височини і Малого Полісся*. Рівне: ТОВ «Друк Волині».
- Рудинський, М. Я. 1952. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, IV, с. 143-154.

- Савич, В. П. 1975. *Пізньопалеолітичне населення південно-західної Волині*. Київ: Наукова думка.
- Ситник, О. С. 2010. Липська пізньопалеолітична культура: аналіз та інтерпретація джерел. *Кам'яна доба України*, 13, с. 113-137.
- Boëda, E. 1994. *Le Concept Levallois: Variabilité des Méthodes*. Paris: CNRS Editions.
- Buch, M. W., Zöller, L. 1990. Gliederung und Thermolumineszenz-Chronologie der Würmlössе im Raum Regensburg. *Eiszeitalter und Gegenwart*, 40, s. 63-84.
- Juvigné, E. H. & Wintle, A. G. 1988. A New Chronostratigraphy of the Late Weichselian Loess Units in Middle Europe based on Thermoluminescence Dating. *Eiszeitalter und Gegenwart*, 38, p. 94-105.
- Reimer, P. J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Buck, C. E., Cheng, H., Edwards, R. L., Friedrich, M., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Hafflidason, H., Hajdas, I., Hatté, C., Heaton, T. J., Hoffmann, D. L., Hogg, A. G., Hughen, K. A., Kaiser, K. F., Kromer, B., Manning, S. W., Niu, M., Reimer, R. W., Richards, D. A., Scott, E. M., Southon, J. R., Staff, R. A., Turney, C. S. M., & van der Plicht, J. 2013. IntCal 13 and Marine 13 radiocarbon age calibration curves 0-50,000 years cal BP. *Radiocarbon*, 55, p. 1869-1887.
- Sprafke, T. 2015. *Löss in Niederösterreich. Archiv quartärer Klima- und Landschaftsveränderungen*. Würzburg: Würzburg University Press.
- Weninger, B., Jöris, O. & Danzeglocke, U. 2014. *CalPal-2014. Cologne Radiocarbon Calibration & Palaeoclimate Research Package*, <http://www.calpal.de>, (access 09 November 2016).

Received 21.07.2020

А. Майер¹, Д. Ступак², П. Васильєв³, І. Хоптинець⁴, В. Ткач⁵

¹ Ph.D., молодший професор, Інститут доісторичної археології, Кельнський університет, Німеччина, ORCID 0000-0002-5021-3341, a.maier@uni-koeln.de

² Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-0809-2179, stupak17@ukr.net

³ Молодий науковий співробітник відділу «Археологічний музей», Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-9800-8152, pavlikmorozovski@gmail.com

⁴ Старший науковий співробітник сектору археології та пам'яткознавства Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф, ORCID 0000-0003-1143-785X, vanhopta@ukr.net

⁵ Співробітник Волинської палеолітичної експедиції, Дубно, Україна, ORCID 0000-0002-5581-3784, duben@ukr.net

ПРО ТЕХНОЛОГІЧНУ ТА ТИПОЛОГІЧНУ ЦІЛІСНІСТЬ КОМПЛЕКСІВ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ МІЖ 35 ТА 30 ТИС. КАЛ. РОКІВ ТОМУ

Стоянки Мирогоща І, Грядки, Жорнів та Червоний Камінь розташовані в центральній частині Волинського лесового плато на північному заході України. Крем'яні комплекси стоянок походять як із розкопок, так і з поверхневих зборів. Ці матеріали мають низку характеристик, які традиційно трактуються, як типові для матеріалів різних хронологічних періодів. Тому вважалося, що ці колекції представляють палімпсести середнього та верхнього палеоліту. У 2018 і 2019 рр. було отримано нові матеріали під час польових досліджень стоянки Мирогоща І, а також оброблено колекцію Мирогощі І та крем'яні комплекси низки інших пам'яток, які зберігаються в Рівненському обласному краєзнавчому музеї.

В результаті проведених досліджень можемо стверджувати, що крем'яні комплекси стоянок Мирогоща І, Грядки, Жорнів та Червоний Камінь не є змішаними та не демонструють поступовий розвиток індустрій на цій території від середнього до верхнього палеоліту. Матеріали цих пам'яток демонструють однаковий послідовний набір типологічних та технологічних рис. Подібні ознаки спостерігаються також у крем'яних колекціях пам'яток Майдан-плато, Іваничі та Липа І. Найбільш вірогідно, ці типологічні та технологічні риси представляють цілісний набір особливостей, характерних для періоду приблизно від 35 до 30 тис. кал. р. т.

Проведені дослідження, виконані у межах міжнародного українсько-німецького археологічного проекту «Between East and West. Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine», коштами фонду наукових досліджень Німеччини (Deutsche Forschungsgemeinschaft), грант DFG-392605832.

К л ю ч о в і с л о в а: односторонні та двосторонні знаряддя, радіальні нуклеуси, торцеві нуклеуси, нуклеуси для пластин, вістря на пластинах.

А. Майер¹, Д. Ступак², П. Васильєв³, І. Хоптинець⁴, В. Ткач⁵

¹ Ph.D., младший профессор, Институт доисторической археологии, Кельнский университет, Германия, ORCID 0000-0002-5021-3341, a.maier@uni-koeln.de

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии каменного века, Институт археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-0809-2179, stupak17@ukr.net

³ Младший научный сотрудник отдела «Археологический музей», Институт археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-9800-8152, pavlikmorozovski@gmail.com

⁴ Старший научный сотрудник сектора археологии и памятниковедения Государственного научного центра защиты культурного наследия от техногенных катастроф, ORCID 0000-0003-1143-785X, vanhopta@ukr.net

⁵ Сотрудник Волынской палеолитической экспедиции, Дубно, Украина, ORCID 0000-0002-5581-3784, duben@ukr.net

О ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ И ТИПОЛОГИЧЕСКОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ КОМПЛЕКСОВ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ МЕЖДУ 35 И 30 ТЫС. КАЛ. ЛЕТ НАЗАД

Стоянки Мирогоща I, Грядки, Жорнив и Червоный Каминь расположены в центральной части Волынского лессового плато на северо-западе Украины. Кремневые комплексы стоянок происходят как из раскопок, так и из поверхностных сборов. Эти материалы имеют ряд характеристик, которые традиционно трактуются, как типичные для материалов различных хронологических периодов. Поэтому считалось, что эти коллекции представляют палимпсесты среднего и верхнего палеолита. В 2018 и 2019 годах были получены новые материалы во время полевых исследований стоянки Мирогоща I, а также обработана коллекция Мирогоща I и кремневые комплексы ряда других памятников, которые хранятся в Ровенском областном краеведческом музее.

В результате проведенных исследований можно утверждать, что кремневые комплексы стоянок Мирогоща I, Грядки, Жорнив и Червоный Каминь не являются смешанными и не демонстрируют постепенное развитие индустрий на этой территории от среднего к верхнему палеолиту. Материалы этих памятников демонстрируют одинаковый последовательный набор типологических и технологических черт. Подобные признаки наблюдаются также в кремневых коллекциях памятников Майдан-плато, Иванычи и Липа I. Наиболее вероятно, эти типологические и технологические черты представляют целостный набор особенностей, характерных для периода примерно от 35 до 30 тыс. кал. л. н.

Данные исследования выполнены в рамках международного украино-немецкого археологического проекта «Between East and West. Social networks and environmental conditions before, during and after Last Glacial Maximum in Volhynia, Western Ukraine», на средства фонда научных исследований Германии (Deutsche Forschungsgemeinschaft), грант DFG-392605832.

К л ю ч е в ы е с л о в а: односторонние и двусторонние орудия, радиальные нуклеусы, торцевые нуклеусы, нуклеусы для пластин, остря на пластинах.

References

- Grigoriev, G. P. 1968. *Nachalo verkhnego paleolita i proiskhozhdenie Homo sapiens*. Leningrad: Nauka.
- Grigoriev, G. P. 1970. Verkhni paleolit. *Kamennyi vek na territorii SSSR. Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR*, 166, p. 43-63.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit zakhidnoi i pivnichnoi Ukrainy (tekhniko-typologichna variabelnist ta periodyzatsiia)*. Kyiv: vydavets Oleh Filiuk.
- Ostrovskii, M. I., Grigoriev, G. P. 1966. Lipskaia paleoliticheskaia kultura. *Sovetskaia arkeologiya*, 4, p. 3-13.
- Piasetskyi, V. K. 1999. Paleolit skhidnoi chastyny Volynskoi vysochyny. *Vita Antiqua*, 2, p. 8-17.
- Pyasetskyi, V. K. 1999. Pozdnepaleoliticheskaia stoianka Mirogoshcha I (Pole Votrubry). *Rosiiskaia arkeologiya*, 3, p. 98-107.
- Piasetskyi, V. K. 2009. *Paleolit Volynskoi vysochyny i Maloho Polissia*. Rivne: TOV Druk Volyni.
- Rudynskiy, M. Ya. 1952. Dubno-Kremenetska paleolitychna ekspeditsiia. *Arkeolohichni pamiatky URSR*, IV, p. 143-154.
- Savych, V. P. 1975. *Piznopaleolitychne naselennia pivdenno-zakhidnoi Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sytnyk, O. S. 2010. Lypska piznopaleolitychna kultura: analiz ta interpretatsiia dzherel. *Kamiana doba Ukrainy*, 13, p. 113-137.
- Boëda, E. 1994. *Le Concept Levallois: Variabilité des Méthodes*. Paris: CNRS Editions.
- Buch, M. W., Zöller, L. 1990. Gliederung und Thermolumineszenz-Chronologieder Würmlösse im Raum Regensburg. *Eiszeitalter und Gegenwart*, 40, p. 63-84.
- Juvigné, E. H. & Wintle, A. G. 1988. A New Chronostratigraphy of the Late Weichselian Loess Units in Middle Europe based on Thermoluminescence Dating. *Eiszeitalter und Gegenwart*, 38, p. 94-105.
- Reimer, P. J., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Blackwell, P. G., Bronk Ramsey, C., Buck, C. E., Cheng, H., Edwards, R. L., Friedrich, M., Grootes, P. M., Guilderson, T. P., Hafflidason, H., Hajdas, I., Hatté, C., Heaton, T. J., Hoffmann, D. L., Hogg, A. G., Hughen, K. A., Kaiser, K. F., Kromer, B., Manning, S. W., Niu, M., Reimer, R. W., Richards, D. A., Scott, E. M., Southon, J. R., Staff, R. A., Turney, C. S. M., & van der Plicht, J. 2013. IntCal 13 and Marine 13 radiocarbon age calibration curves 0-50,000 years cal BP. *Radiocarbon*, 55, p. 1869-1887.
- Sprafke, T. 2015. *Löss in Niederösterreich. Archiv quartärer Klima- und Landschaftsveränderungen*. Würzburg: Würzburg University Press.
- Weninger, B., Jöris, O. & Danzeglocke, U. 2014. *CalPal-2014. Cologne Radiocarbon Calibration & Palaeoclimate Research Package*, <http://www.calpal.de>, (access 09 November 2016).

М. О. Тарасенко *

УШЕБТІ ПАНЕФЕРНЕФЕРА З КОЛЕКЦІЇ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Публікується давньоєгипетська заупокійна статуетка-ушебті із полтавської музейної колекції. Це ушебті датується XXI династією і належало чоловіку на ім'я Панефернефер (старе читання Панеферхер). Він мав доволі рідкісний титул «головний хранитель документів казначейства (Дома) Амона», який вказує на належність цієї особи до кліру фіванського жрецтва. Статуетка була придбана в 1894 р. П. П. Бобровським у Залі продажів Каїрського Музею старожитностей.

Ключові слова: ушебті, Панефернефер, XXI династія, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського, колекція

Розглядається давньоєгипетська заупокійна статуетка із зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (далі ПКМВК) за інв. № А.149/1 (Супруненко 1986, с. 21 (16); Berlev, Hodjash 1998, pl. 116 (VII.A.65)) (рис. 1)¹. Ця статуетка належить до типу ушебті (єг. *šwꜣb.tj*, *šꜥb.tj* — букв. «відповідач» (Тарасенко 2017, с. 89, прим. 2)), які були частиною поховального інвентарю єгиптян із доби пізнього Середнього царства і до раннього Птолемеївського періоду². За уявленнями єгиптян, у потойбічному світі ці фігурки мали виконувати замість померлого будь-які примусові роботи в царстві Осіріса (потойбічне життя уявлялося ізоморфним земному, тобто і там людина була змушена працювати на користь царя — володаря Інобуття). Магічним інструментом, що

«змушував» їх це робити був текст заклинання, сьогодні відомий як 6-а глава Книги мертвих (український переклад див.: Тарасенко 2017, с. 106—110), яка є найбільш тиражованим висловом цього збірника, оскільки її часто записували на самих ушебті, а їхня кількість в одному індивідуальному похованні могла сягати кількох сотень (в ідеалі, 365 — по одному ушебті на кожен день року). Оскільки ушебті були своєрідними «двійниками» певного індивіда, на них, якщо дозволяв розмір, виписували ім'я та титули тієї людини, до поховання якої вони потрапляли, що дає науці важливий ономастичний та просопографічний матеріал.

Загалом, у колекції ПКМВК зберігається 17 статуеток-ушебті, втім досліджуване ушебті № А.149/1 є найбільш ранньою за датуванням статуеткою цієї збірки — всі інші датуються Пізнім періодом та епохою Еллінізму (Супруненко 1986, с. 18—27).

Ушебті № А.149/1 виготовлено з блакитного фаянсу (розмір 9 × 3 × 2 см) та має розповсюджену мумієморфну форму. Стан збереженості артефакту доволі добрий. Руки показані схрещеними на грудях (права рука над лівою). В обох руках промальовані мотики. На спині накреслено кошик з пересіченими волокнами. Обличчя статуетки овальне з погано прокресленою формою, очі з бровами промальовані, вуха позначені. На голові зображено тристоронню перуку, яка не профарбована, також промальовано головну пов'язку. Типологія за Шнайдером: Cl. VIIIB1; W19; H1; I5; B12b; Tr7b (Schneider 1977, III). Датування: XXI династія (1069—945 рр. до н. е.).

Це ушебті походить із зібрання заснованого в 1891 р. Природничо-наукового музею Полтавського земства (нині ПКМВК). Єгипетська колекція цього музею була сформована зусиллями його директора, відомого біолога та краєзнавця Михайла Олександровича Олександровського (1855—1909) та полковника Павла Павловича

* ТАРАСЕНКО Микола Олександрович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, ORCID 0000-0001-6779-2258, niktarsenko@ukr.net

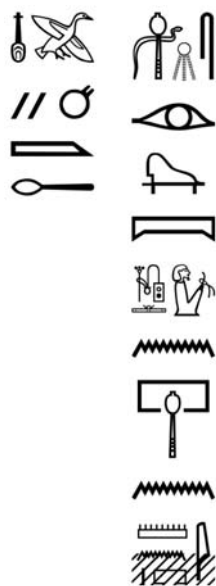
¹ © Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського. Ми вдячні О. Б. Супруненко та Т. К. Кондратенко (Полтава) за надані консультації та світліни цього ушебті.

² Добірку бібліографії про ушебті та їхнє значення в заупокійних уявленнях єгиптян див.: Тарасенко 2017, с. 89, прим. 3.

© М. О. ТАРАСЕНКО, 2020

Бобровського (1860—1944?), котрий, як і відомий київський колекціонер і меценат Б. І. Хаченко (Тарасенко 2019, с. 71—73), робив закупівлі артефактів в Залі продажів (Salle de vente) Каїрського Музею старожитностей у 1894, 1900 та 1903 рр. (Супруненко 1986, с. 3; Сошніков 2018, с. 183). У 1907 р. полтавська колекція налічувала 95 (Отчет 1908, с. 18—22), а в 1914 р. — вже 248 давньоєгипетських артефактів (Супруненко 1986, с. 3; див. також: Сошніков 2018, с. 183), з яких після Другої світової війни до наших днів збереглося лише 114 (Супруненко 1986, с. 6—61). Окрім цього, більше двох десятків давньоєгипетських пам'яток було в колекції приватного Лубенського краєзнавчого музею графині Катерини Миколаївни Скаржинської (Райзер) (1853—1932) (Супруненко 2000, с. 184). Більша їхня частина була подарована в музей К. М. Скаржинської професором Адріаном Вікторовичем Праховим (1846—1916), який мав велику приватну колекцію єгипетських та коптських артефактів, що перебувала в Києві та налічувала 159 об'єктів (Тураєв 1899, с. 208—217). А. В. Прахов придбав старожитності протягом двох подорожей до Єгипту в 1881—1882 та 1886—1887 рр. Серед лубенських артефактів була і фрагментована статуетка-ушебті з блакитного фаянсу з ієрогліфічним написом, виявлена неподалік ст. Добринська біля Миколаєва (Супруненко 2000, с. 184). На сьогодні, від цього ушебті збереглася тільки верхня частина, без напису (ПКМВК, інв. № А.149/50). Його датування слід віднести до більш пізнього ніж XXI династія часу (Супруненко 1986, с. 20—21 (18); Berlev, Hodge 1998, р. 118 (68); Супруненко 2000, с. 184). У 1906 р. Лубенське зібрання було передано до Природничо-наукового музею Полтавського земства і нині є частиною зібрання ПКМВК.

На лицьовій стороні ушебті ПКМВК № А.145/1 зберігся ієрогліфічний напис, який розміщений у двох непропорційних вертикальних стовпцях. Огляд оформлення інших ушебті цієї особи (див. нижче) показує, що напис був розміщений у двох стовпцях вимушено — довга титулатура просто не дала змоги розмістити весь текст в одному стовпці, як зазвичай робилося, тому майстер (або майстри), який наносив написи на ушебті цієї особи, був вимушений імпровізувати й розміщувати частину напису, зокрема як у випадку з полтавським екземпляром ім'я, в додатковому стовпці. У результаті форми та характер написань на ушебті сильно відрізняються.

Напис на полтавському ушебті такий:

(1) *šhd Wšir hry s3w.ty sš n pr-hd n [pr] Imn*

(2) *P3-nfr-nfr m3^c-hrw*

«(1) Просвітлений, Осіріс, головний хранитель документів³ скарбниці⁴ [храму]⁵ Амона, (2) Панефернефер, правоголосний».

Зупинимось на імені власника цієї статуетки. О. Д. Берлев читає його як 'Pneferho', тобто Панеферхер (*P3-nfr-hr*) (Berlev, Hodge 1998, р. 92 (65), з посиланням на: Ranke 1935, I, S. 113 (10)). Вочевидь, О. Д. Берлев ототожнює

власника полтавського ушебті з власником папірусу Книги мертвих London BM EA 10327 (Quirke 1993, р. 57 (194), 82; Niwiński 1989, р. 340 (London E)), але той носив інший титул (*hry-tp ʿt n pr Imn*) і жив за XXII династії⁶. Ймовірно, плутанина сталася через некоректне ро-

зуміння О. Д. Берлевім знака як . Схожу ситуацію можна бачити й у транскрипції М. Могенсен для ушебті Copenhagen A.A.b.98 (Mogensen 1918, р. 64). Втім, правильним прочитанням імені власника полтавського ушебті є саме Панефернефер (*P3(j)-nfr-nfr*) (Ranke 1935, I, S. 113 (9)).

Крім того, цей Панефернефер мав доволі рідкісний титул *hry s3w.ty sš n pr-hd n pr Imn* — «головний хранитель документів скарбниці храму Амона». Тобто, ця особа завідувала архівом⁷ скарбниці храму Амона у Фівах. Відповідно, на час XX—XXI династії накопичилася значна кількість документів, які створювали протягом Нового царства «писці скарбниці

³ Здебільшого перекладається в значенні 'Archivist', 'Archivar'. Див.: Wb., III, 418, 478; Helck 1958, S. 137, 155—156, 190—191; Kitchen 1960, р. 80; De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 226; Hannig 1997, S. 656.

⁴ *pr-hd* — 'Schatzhaus' букв. «Дім срібла» (Wb., II, S. 518; Hannig 1997, S. 656).

⁵ На цьому та низці інших ушебті (див. нижче) Панефернефера напис *pr* (тут в значенні «храм» (Hannig 1997, S. 278—279)) не вмістився в першому стовпці, який, фактично, обривається на підніжжі статуеток.

⁶ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134538, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134538>

⁷ Докладніше про функціонування цих закладів у Стародавньому Єгипті див: Hagen 2018, р. 71—170.

храму Амона»⁸, та виникла необхідність у влаштуванні спеціального архіву, яким і завідував Панефернефер. Відомі й інші особи, які займали цю посаду до нього (De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 226—229):

— Аменем[анет?] (*Imn-n[/[/]/*), XX династія (De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 226). Володар ушебті Leiden AH 104с (на ньому вказано титул *hry szwtj sš n pr-hd n Imn-R^c* — «головний хранитель документів скарбниці Амона-Ра») (Schneider 1977, II, р. 36, 84 (3.1.1.6); III, pl. 10).

— Чауенхуї (*T3w-n-hwy*), кінець XX — початок XXI династії (De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 228). Володар скриньки для ушебті Louvre N 4122 (див.: <https://bit.ly/2YWqyID>) (Pierret 1874, II, р. 111—112) та папірусу Книги мертвих Zagreb 885 (600)⁹ (Monnet Saleh 1970, р. 165 (885)).

— Сутімес (*Swti-mš*), рання XXI династія (De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 228). Володар папірусу Книги мертвих Paris BN 38—45¹⁰ (Guieysse, Lefébure 1877), комплексу саркофагу Paris Louvre N. 2609—26011 (Niwiński 1988, р. 166 (341)), ушебті Paris Louvre E. 13332.

— Паенмаат (*P3-n-m3t*), XXI династія. Володар Книги мертвих London BM EA 10020 (De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 227; Quirke 1993, р. 58 (202), 82).

— Хонсумес (*Hnšw-mš*), середина XXI династії (De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 227). Володар міфологічного папірусу Vienna Vindob. Aeg. 3859 В¹¹, сувою Книги мертвих Paris Louvre N. 3070¹²; саркофагу Marseille 253 (Niwiński 1988, р. 156 (286)), канопа Санкт-Петербург, Ермітаж № ДВ 821¹³.

Про обставини знахідки полтавського ушебті Панефернефера, на жаль, нічого не відомо. У зібранні Каїрського музею старожитностей інших статуеток Панефернефера¹⁴ або

особи з подібним титулом немає (Newberry 1957, р. 410, 419). Натомість, судячи з титулатури власника, можна впевнено сказати, що це ушебті походить з фіванського некрополю. Жодних даних щодо генеалогії Панефернефера виявити не вдалося. Певні висновки можна також зробити на підставі аналізу низки відомих аналогій, тобто інших предметів поховального інвентарю, які належали Панефернеферу.

— Ушебті Copenhagen, National Museum of Denmark, inv. no. AAb98 (Mogenssen 1918, р. 64) (рис. 2) — цей артефакт походить з колекції датського офіцера, дипломата та археолога К. Т. Фальбе (*Christian Tuxen Falbe*, 1792—1849)¹⁵, який здійснив подорож до Єгипту у 1817 р. Ушебті було придбано в нього Національним музеєм у 1828 р.

— Ушебті Copenhagen, National Museum of Denmark, inv. no. AAb11 (?) (Mogenssen 1918, р. 64) (рис. 3) — написання імені не має, втім титулатура вказує, що це ушебті може належати Панефернеферу. Цей артефакт походить із колишньої колекції Датської Королівської Кунсткамери і був переданий до Національного музею в 1813 р. Інформації щодо того, як і коли це ушебті потрапило до Кунсткамери наразі немає.

— Ушебті Florence, Egyptian Museum, inv. no. 6594 (рис. 4) — флорентійські ушебті Панефернефера були привезені Е. Скіапареллі (*Ernesto Schiaparelli*, 1856—1928) (Bierbrier 2012, р. 492—493) з його першої експедиції до Єгипту 1884—1885 рр. Безсумнівно, вони були придбані в Луксорі, але точних даних про їхнє походження та придбання в щоденниках археолога немає¹⁶.

— Ушебті Florence, Egyptian Museum, inv. no. 6595 (рис. 5).

— Ушебті Florence, Egyptian Museum, inv. no. 6596 (рис. 6).

— Ушебті Florence, Egyptian Museum, inv. no. 6594a (рис. 7) — ушебті фрагментоване, збереглося тільки нижня частина.

— Ушебті Ipswich Museum, inv. no. R.1932-26.70 (Plunkett 1993, р. 21, 23, fig. 6) (рис. 8) — статуетка походить з приватної колекції F. G. Hilton Price, inv. no. 1568, про неї лише відомо, що вона була придбана в Луксорі (див.: <https://bit.ly/3csQQpI>).

⁸ Титул *sš n pr-hd n (pr) Imn* «писець скарбниці храму Амона» носив, зокрема, власник ушебті Cairo CG 47168 на ім'я Аменемхеб, який жив за доби Рамессидів (Newberry 1930, р. 82).

⁹ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134625, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134625>.

¹⁰ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134567, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134567>.

¹¹ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134717, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134717>.

¹² Totenbuchprojekt Bonn, TM 134591, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm134591>.

¹³ Можливо, до списку носіїв вказаного титулу належав і Хуї (*Hwi*) (Louvre 1303) (De Meulenaere, Clarysse 1978, р. 227).

¹⁴ Ушебті якогось Панефера (*P3-nfr*) Cairo CG 47933 належить до іншого типу й датується XVII династією (Newberry 1930, р. 275—276).

¹⁵ Ми вдячні за інформацію про походження датських ушебті Панефернефера та надані світлина А. Х. Хансен (Dr. Anne Haslund Hansen, Copenhagen).

¹⁶ Ми вдячні М. К. Гуїдотті (Dr. Maria Cristina Guidotti, Florence) за консультації та допомогу зі світлинами ушебті.

Рис. 1. Ушебті Панефернефера, ПКМВК № А.149/1 (© Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського)

Fig. 1. Shabti of Panefernefer, Poltava inv. no. A.149/1 (© Vasyl Krychevskyi Poltava Local History Museum)

Рис. 2. Ушебті Панефернефера, Copenhagen inv. no. AAb98 (© National Museum of Denmark)

Fig. 2. Shabti of Panefernefer, Copenhagen inv. no. AAb98 (© National Museum of Denmark)

Рис. 3. Ушебті Панефернефера, Copenhagen inv. no. AAb11 (© National Museum of Denmark)

Fig. 3. Shabti of Panefernefer, Copenhagen inv. no. AAb11 (© National Museum of Denmark)

Рис. 4. Ушебті Панефернефера, Florence 6594 (© Museo Egizio, Firenze)

Fig. 4. Shabti of Panefernefer, Florence 6594 (© Museo Egizio, Firenze)

Рис. 5. Ушебті Панефернефера, Florence 6595 (© Museo Egizio, Firenze)

Fig. 5. Shabti of Panefernefer, Florence 6595 (© Museo Egizio, Firenze)

Рис. 6. Ушебті Панефернефера, Florence 6596 (© Museo Egizio, Firenze)

Fig. 6. Shabti of Panefernefer, Florence 6596 (© Museo Egizio, Firenze)

Рис. 7. Ушебті Панефернефера, Florence 6594a (© Museo Egizio, Firenze)

Fig. 7. Shabti of Panefernefer, Florence 6594a (© Museo Egizio, Firenze)

Рис. 8. Ушебті Панефернефера, Ipswich R.1932-26.70 (за: Plunkett 1993, p. 23, fig. 6)

Fig. 8. Shabti of Panefernefer, Ipswich R.1932-26.70 (after: Plunkett 1993, p. 23, fig. 6)

— Ушебті London BM EA 8906 (рис. 9) походить з колекції британського торговця старожитностями Дж. Семса (*Joseph Sams*, 1784—1860). Британський Музей придбав у нього це ушебті в 1834 р. На відміну від інших, титул на цій статуетці розміщений в одному стовпці та відрізняється: *it-ntr n Imn* — «божий батько Амона» (пор. нижче рVienna ÄS 3860). Цей жрецький титул високого рангу відомий вже зі Старого царства (Wb., I, 142; Hannig 1997, S. 110; Kees 1961, S. 115—125; Blumenthal 1987, S. 10—35; Jones 2000, p. 345 (1283); Al-Ayedi 2006, p. 179—180 (619); Taylor 2003, p. 75 (686); Errandonea 2004, p. 41—72).

— Ушебті London BM EA 22790 (рис. 10) — статуетку було придбано Британським Музеєм у В. Л. Левсона (*Walter L. Lawson*) у 1889 р. Інші данні про походження відсутні.

— Ушебті Eton Myers Collection, University of Birmingham, inv. no. ECM 376 (див.: <https://bit.ly/3bm8HNH>) (Mushett Cole 2016, електронна версія: <https://bit.ly/2T0vqsu>) — статуетка походить з колишньої колекції британського офіцера В. Мьєрса (*William Joseph Myers*, 1858—1899), яку той придбав протягом служби в Єгипті у 1882—1894 рр. (див.: <https://bit.ly/2WLJIUi>).

— Ушебті Amsterdam, Amasis Collection, inv. no. S-2058 (Janes 2020, p. 66) — перш ніж потрапити до цієї великої приватної колекції у 1985 р., цей артефакт перебував в іншій нідерландській приватній колекції (Dr. Johan Möger Collection). Інших відомостей щодо походження цього ушебті не відомо.

Ще двічі ушебті Панефернефера з'являлися на аукціонних торгах¹⁷ але встановити, це одна чи дві різні статуетки, а також дізнатися ім'я нового власника та історію походження артефактів не вдалося (див.: Janes 2020, p. 70, fn. 17, 18).

— Папірусний сувій Книги мертвих Vienna (Kunsthistorisches Museum), inv. no. ÄS 3860 (no. 14)¹⁸ (Satzinger 1984, S. 33 (Pap. 14); Munro 1988, S. 297 (7)¹⁹; Niwiński 1989, p. 133, 374 (Vienna 2), pl. XIVb; Seipel 1993, S. 243—244; Jamen 2012, II, p. 195 (116); Stevens 2019, p. 218) (рис. 11: 1—2). У цьому джерелі надано повну титулатуру Па(і)нефернефера: *it-ntr n Imn-*

R^c nswt ntr.w hry s3w.ty sš n pr-hd n pr Imn imy-r3 k3t imy-r3 hwt-nbw n (pr) Imn — «божий батько Амона-Ра²⁰, царя богів, головний хранитель документів скарбниці храму Амона, начальник робіт²¹, начальник ювелірних майстерень (храма) Амона²²» (Jansen-Winkel 2007, S. 254 (135)). Щодо походження цього сувою, то воно точно не відоме. Папірус було взято на інвентарний облік у 1824 р. за номером 472 (Satzinger 1984, S. 33 (Pap. 14); Bellion 1987, p. 323). На думку А. Нівинського (Niwiński 1989, p. 374), цей папірус може походити з колишньої колекції Дж. ді Ніццолі (*Giuseppe di Nizzoli*, 1792/4—1858), австрійського консула в Єгипті в 1818—1828 рр., який зібрав велику колекцію старожитностей, частину з яких придбав у 1821 р. віденський музей (Bierbrier 2012, p. 405).

— Дерев'яна скринька для ушебті Avignon, Musée Calvet, inv. no. A.82 (Aston 1994, p. 29; Marie-Pierre 2006, p. 119—121, fig. 59; Jansen-Winkel 2007, S. 254 (135); Jamen 2012, II, p. 195 (116); Glenn 2020, p. 68, fig. 57) (рис. 12). Скринька має три камери та містить три вертикальних реєстри тексту з двома вертикальними стовпцями симетричних ієрогліфічних написів⁽¹⁾ *im3hw Wšir hry s3w.ty* ⁽²⁾ *sš n pr-hd pr Imn* ⁽³⁾ *P3-nfr-nfr m3^c-hrw* — «⁽¹⁾ Уславлений²³, Осіріс, головний хранитель ⁽²⁾ документів скарбниці храму Амона ⁽³⁾ Панефернефер, правого-лосний». На боковій стінці скриньки зображено людину, яка тримає в руках мотики-*mr*. Цей артефакт належить до колишньої колекції французького медика та колекціонера Е. Кальве (*Esprit Calvet*, 1728—1810 р.), яку той придбав в різних антикварів протягом другої половини XVIII ст. У 1810 р. він заповів свою бібліотеку та зібрання творів мистецтв і старожитностей з «кабінету диковин» (*Cabinet de Curiositez*) місту Авіньйон для музейного експонування, для чого указом Наполеона I було засновано спеціальну фундацію (*La Fondation Calvet*) (Bierbrier 2012, p. 101).

— Дерев'яна розписна модель саркофагу Berlin ÄM 6747 (висота 33 см) (Roeder 1924, S. 285; Glenn 2020, p. 68, fig. 57) (рис. 13). Має напис у вертикальному стовпці: *Wšir hry s3w.ty sš n pr-hd pr Imn P3-nfr-nfr m3^c-hrw* — «Осіріс, головний хранитель документів скарбниці храму

¹⁷ Auction catalogue Drouot / Delorme & Collin du Bocage; 24.02.2010, lot 26; Auction catalogue Bonhams: 06.07.2017, lot 43. Ми вдячні за цю інформацію Я. Мойє (Dr. Jan Moje, Berlin).

¹⁸ Totenbuchprojekt Bonn, TM 134623, <totenbuch.awk.nrw.de/objekt/tm 134623>. Див. також: <https://bit.ly/2Z1RCX4>

¹⁹ Сувій некоректно датовано XX династією.

²⁰ Цей титул виписано на ушебті London BM EA 8906, що підтверджує його належність саме цій особі.

²¹ Див.: Al-Ayedi 2006, p. 135 (445); Taylor 2003 p. 52 (448).

²² Букв. «Дім золота Амона» (Hannig 1997, S. 517).

²³ Див.: Hannig 1997, S. 517.

Амона Панефернефер, правоголосний». У горизонтальних стовпцях надано формули *im3hy hr + N*, присвячені різним богам. З лівого боку вони зруйновані, тому не відомо, кому вони були присвячені. З правого боку формули присвячені «Осірісу-Хентіме[нтіу]» (*dd mdw im3hy hr Wsir-Hntj-Im[ntt]*) та Нефтиді (*dd mdw im3hy hr Nb.t-hw.t*) (Roeder 1924, S. 285). Між стовпцями з цими присвяченнями зображено Панефернефера в позі поклоніння перед Осірісом (Glenn 2020, p. 68, fig. 57).

— Дві дерев'яні розписні панелі (довжиною 40 см) від скрині Berlin ÄM 777 та 779 (Roeder 1924, S. 501; Glenn 2020, p. 69, fig. 58a–b) (рис. 14). Мають написи:

1) Berlin ÄM 777: (3) *Wsir hry s3w.ty* (4) *sš n pr-hd* (5) *pr Imn imy-r3* [///] (6) *n Imn m Tp.t-sw.t sš n hw.wt-nbw n* (pr) *Imn-R^c nswt ntr.w P3-* (7) *nfr-nfr m3^c-hrw* [///] — «(3) Осіріс, головний хранитель (4) документів скарбниці (5) храму Амона, начальник [///] (6) Амона в *Inem-cum*²⁴, писець ювелірних майстерень (храму) Амона-Ра, царя богів, Па- (7) нефернефер, правоголосний [///]». На цій дошці у розвороті ліворуч показано померлого в колінопреклоненій позі перед Ра-Хорахті, «великим богом» (*R^c-Hr-3hty ntr 3^c*) на троні, за спиною якого стоїть Нефтіда.

2) Berlin ÄM 779: (3) *Wsir hry s3w.ty* (4) *sš n pr-hd* (5) *pr Imn sš* (6) *n3*²⁵ (7) *hw.wt-nbw n* (pr) *Imn* [///] *P3-nfr-nfr m3^c-hrw* — «(3) Осіріс, головний хранитель (4) документів скарбниці (5) храму Амона, писець (6–7) ювелірних майстерень (храму) Амона [///] Панефернефер, правоголосний». На цій дошці у розвороті праворуч померлий у тій самій позі поклоніння зображений перед Осірісом, «володарем вічності» (*Wsir nb nhh*) на троні, за спиною якого стоїть Ісіда. Відзначимо, що іконографічне оформлення цих двох стінок скрині несе у собі виразну солярно-осірічну семантику, характерну для релігійного мистецтва XXI династії (Niwiński 1989a, p. 89–106): Ра-Хорахті показаний у супроводі Нефтиди, богині осіріч-

ного кола, тобто у Потойбіччі, тоді як Осіріс має «солярний» епітет *nb nhh* «володар вічності-нехех» (див. докладніше: Assmann 1975).

Обидва берлінські об'єкти Панефернефера походять з колишньої колекції прусського офіцера та дипломата барона фон Мінутолі (*Freiherr von Minutoli*, справжнє ім'я *Johann Heinrich Benjamin Menu*, 1772–1846) (Bierbrier 2012, p. 376), і були придбані ним у Західних Фівах у 1821 р.²⁶

Окрім артефактів, належних до поховального інвентарю Панефернефера, його ім'я згадується і в низці інших джерел (Kitchen 1986, p. 38–39 (§35)). Зокрема, зберігся лист (22 × 20 см), написаний ієратикою самим Панефернефером до писця на ім'я Чарі (*T3ri*), який, найімовірніше, був писцем Некрополю (*s.t-m3^c.t* «Місця правди») (pTurin 1979) (Wente 1962, p. 58–59 (№ 27); Kitchen 1986, p. 38) (рис. 15–16). Цей папірус походить з колекції Б. Дроветті (Bierbrier 2012, p. 161–162) і надійшов до Туринського музею в 1824 р. Панефернефер підписує себе в цьому листі титулами *sš pr.wy-hd*

() *n pr Imn-R^c nswt-ntr.w* — «писець подвійної скарбниці храму Амона-Ра, царя богів» (див. Taylor 2001, p. 210–211; Al-Ayedi 2006, p. 515–516) (recto, 1) та *sš pr.wy-hd n pr Imn* — «писець подвійної скарбниці храму Амона» (verso, 7). Це єдиний відомий нам документ, написаний особисто Панефернефером. Датується він 6 або 7 роком ери «повторення народжень» (Kitchen 1986, p. 38; пор. Wente 1962, p. 8–7). Йдеться про «еру» *whm-ms.wt*, яку було проголошено на 19 році правління Рамсеса XI (бл. 1080 р. до н. е.), за понтифікату верховного жерця Амона Херіхора. Проголошення цієї «ери» запровадило не тільки нову еру «відродження» у Фівах після жакливого нубійського погрому. Фактично, вона стала початком шляху до політичної незалежності цього міста від влади царів, резиденція яких знаходилася далеко на півночі в Дельті — у місті Таніс (Стучевський 1984, с. 135 і сл.; Kitchen 1986, p. 248ff).

Ще двічі ім'я Панефернефера з'являється в ієратичних написах на саркофагах фараонів із тайника царських мумій у Дейр ель-Бахрі (ТТ 320) — Аменхотепа I (Cairo J.E. 26211; CG 61005) (Maspero 1889, p. 536, fig. 8; p. 537) та Тутмоса II (Cairo J.E. 26212; CG 61066) (Maspero 1889, p. 545–546, fig. 14). Відповідно до цих написів, які були залишені на саркофагах жерцями, Панефернефер брав безпосередню участь у

²⁴ Тобто, в Карнацькому храмі (Wb., I, 66; Barguet 1962, p. 3ff; Barguet 1980, Kol. 341–352). На інших речах цей титул не зафіксований, але він уточнює, до персоналу якого конкретного храму Амона у Фівах належав Панефернефер.

²⁵ Виписане у 6-му стовпці є новоєгипетським означенням артиклем *n3* у формі множини (definite article, plur.), тобто в узгодженні з числом іменника *hw.wt-nbw*, який він означає (Neveu 2015, p. 4 (2.1)). Маємо тут випадок проникнення новоєгипетської граматичної форми у середньоєгипетську мову, якою зазвичай вписували написи на поховальному приладді та заупокійні тексти аж до Птолемеївського часу.

²⁶ Ми вдячні за консультацію Я. Мойе (Dr. Jan Moje, Berlin).

Рис. 9. Ушебті Панефернефера, London BM EA 8909 (© Trustees of the British Museum)

Fig. 9. Shabti of Panefernefer, London BM EA 8909 (© Trustees of the British Museum)

Рис. 10. Ушебті Панефернефера, London BM EA 22790 (© Trustees of the British Museum)

Fig. 10. Shabti of Panefernefer, London BM EA 22790 (© Trustees of the British Museum)

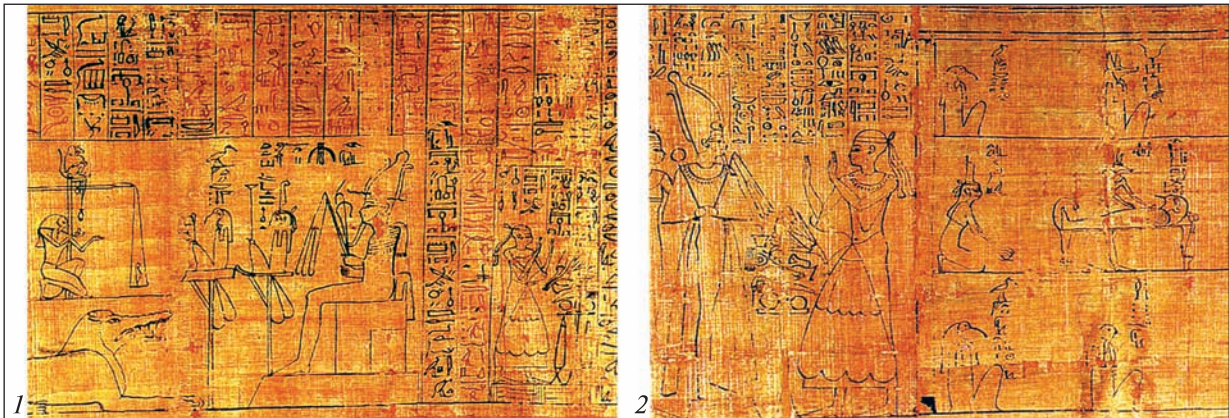

Рис. 11. 1—2 — папірус Книги мертвих Панефернефера, Vienna ÄS 3860 (за: Seipel 1993, S. 244)

Fig. 11. 1—2 — The Book of the Dead papyrus of Panefernefer, Vienna ÄS 3860 (after: Seipel 1993, S. 244)

Рис. 12. Скринька для ушебті Панефернефера Avignon Musée Calvet inv. no. A.82 (за: Marie-Pierre 2006, p. 121, fig. 59)

Fig. 12. The shabti-box of Panefernefer Avignon Musée Calvet inv. no. A.82 (after: Marie-Pierre 2006, p. 121, fig. 59)

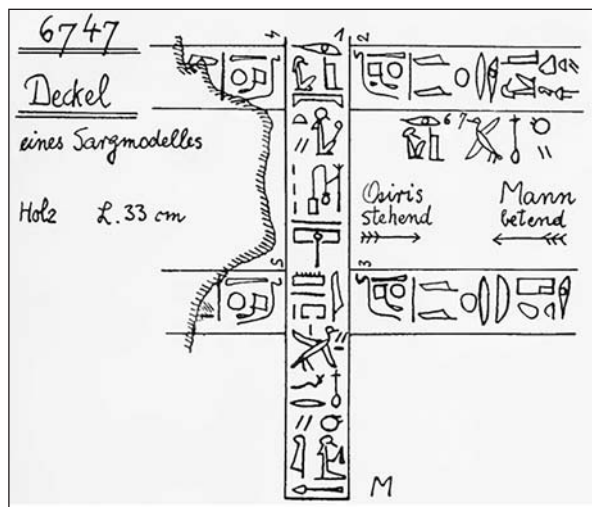

Рис. 13. Написи на дерев'яній розписній моделі саркофага Панефернефера Berlin ÄM 6747 (за: Roeder 1924, S. 285)

Fig. 13. Inscriptions on the wooden decorated model of Panefernefer's sarcophagus Berlin ÄM 6747 (after: Roeder 1924, S. 285)

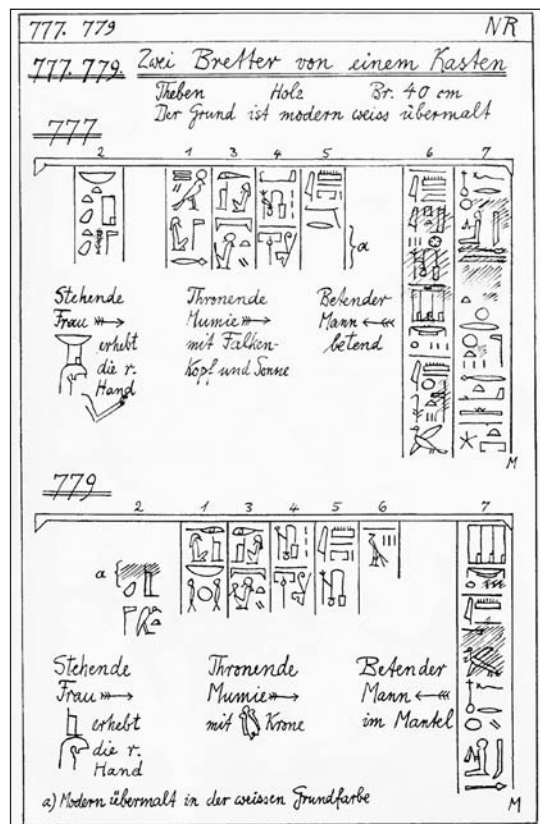

Рис. 14. Написи на двох дерев'яних панелях від скрині Панефернефера Berlin ÄM 777 та 779 (за: Roeder 1924, S. 501)

Fig. 14. Inscriptions on two wooden panels of Panefernefer's box Berlin ÄM 777 and 779 (after: Roeder 1924, S. 501)

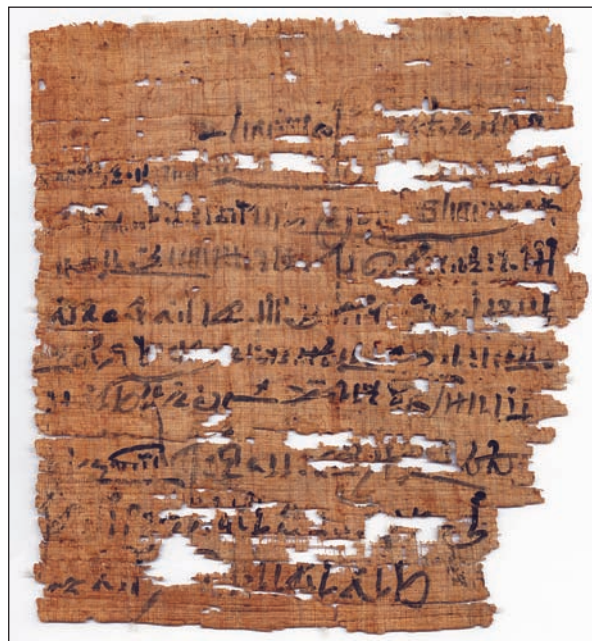

Рис. 15. Папірус з листом Панефернефера до писця Чарі, Turin 1979, recto (© Cat. 1979, Scan Museo Egizio)

Fig. 15. Papyrus with the letter of Panefernefer to scribe Chari, Turin 1979, recto (© Cat. 1979, Scan Museo Egizio)

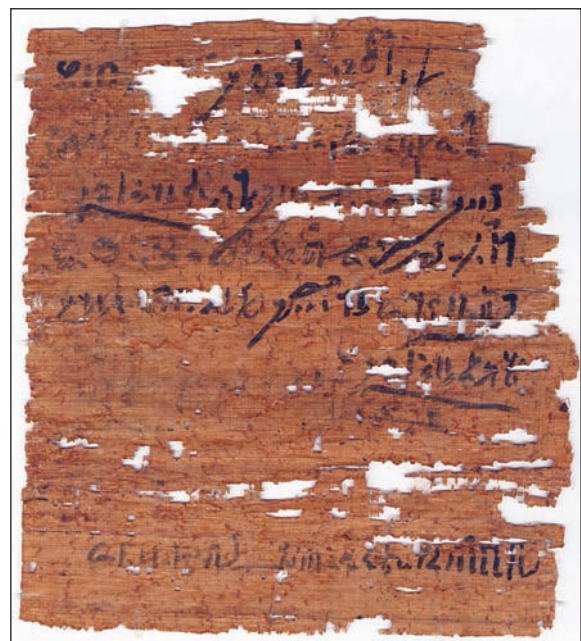

Рис. 16. Папірус з листом Панефернефера до писця Чарі, Turin 1979, verso (© Cat. 1979, Scan Museo Egizio)

Fig. 16. Papyrus with the letter of Panefernefer to scribe Chari, Turin 1979, verso (© Cat. 1979, Scan Museo Egizio)

перепохованні царських останків у спеціально створеній таємній шахтовій гробниці. Це свідчить про належність Панефернефера до вищої ланки фіванського жрецького кліру, якщо його було долучено до цієї надсекретної та сакральної місії. В обох написах Панеферне-

фер має титул *imy-r3 pr.wy-hd (n pr Imn)* — «начальник подвійної скарбниці (храму Амона)». Написи датуються 6-м роком понтифікату Панеджема I (1069—1043 рр. до н. е.) (Kitchen 1986, р. 38). Відповідно до датування папірусу Turin 1979 та написів на саркофагах Аменхотепа I та Тутмоса II, Панефер займав посаду керівника скарбниці щонайменше 20 років (Kitchen 1986, р. 38—39).

Проведене дослідження дає змогу згрупувати титули Панефернефера у формі таблиці (табл. 1).

Отже, проведене дослідження ушебті ПКМВК № А.149/1 та деяких інших дотичних артефактів, дозволяє дійти певних висновків.

1. Читання імені володаря полтавського ушебті № А.149/1 як «Панеферхер», запропоноване О. Д. Берлевим, є некоректним. Правильним буде Панефернефер (*P3-nfr-nfr*).

2. Панефернефер займав як основну посаду «головного хранителя документів скарбниці храму Амона» (*hry szw.ty sz n pr-hd pr Imn*) (титул представлено на всіх витворах його поховального інвентарю за винятком ушебті London BM EA 8906). Окрім нього, відомо щонайменше п'ять осіб, які носили цей титул. Всі вони жили в період XX та XXI династій. В більш ранній та більш пізній час цей титул не зафіксовано, відповідно, можна сказати, що ця установа функціонували саме за часів цих двох династій.

3. Окрім основного титулу, Панефернефер мав і низку інших титулів, що дають додаткові просопографічні дані.

а) *it-ntr n Imn* — «божий батько Амона» (London BM EA 8906); *it-ntr n Imn-R^c nswt ntr.w* — «божий батько Амона-Ра, царя богів» (pVienna AS 3860). Наявність титулу *it-ntr* вказує, що Панефернефер належав до високої ланки в жрецькій ієрархії, втім, нижчої за верховних жерців.

б) *imy-r3 k3t* — «начальник робіт» (pVienna AS 3860). Титул підтверджує наявність в Панефернефера додаткових управлінських повноважень без уточнення функцій. Можливо, на зразок місії з перепоховання царських і низки жрецьких мумій у тайнику в Дейр ель-Бахрі (ТТ 320), в якій брав участь Панефернефер.

в) *imy-r3 hw.wt-nbw n Imn* — «начальник ювелірних майстерень Амона» (pVienna AS 3860). Титул уточнює професійну належність Панефернефера, як керівника храмових ювелірів Амона Фіванського.

г) *imy-r3 [///] n Imn m Ip.t-sw.t* — «начальник [///] Амона в Іпет-сут» (Berlin AM 777). Цей титул зберігся не повністю, але вказує, що Панефернефер належав до персоналу Карнацького храму, тобто головного та найбільшого храмового комплексу Амона у Фівах, а отже до найбагатшої жрецької колегії.

д) *ss n hw.wt-nbw n Imn* — «писець ювелірних майстерень Амона» (Berlin AM 777 та 779). Цей титул уточнює, що Панефернефер не був простим ювеліром, а писцем, тобто відповідальною за облік особою.

4. У прижиттєвих ієратичних джерелах, які дійшли (власноруч написаний лист до писця Чарі (pTurin 1979), написи на саркофагах Аменхотепа I та Тутмоса II), Панефернефер носить титули *ss pr.wy-hd n pr Imn-R^c nswt-ntr.w* — «писець подвійної скарбниці храму Амона-Ра, царя богів» та *imy-r3 pr.wy-hd (n pr Imn)* — «начальник подвійної скарбниці (храму Амона)».

5. Напевно, Панефернефер був вправним писарем та управлінцем, адже він посів найвищу в його кар'єрі посаду «головного хранителя документів скарбниці храму Амона», тобто став чиновником, відповідальним за архів казначейства найбільшого, найбагатшого та наймогутнішого храму Єгипту того часу.

6. Генеалогічні дані та місце поховання Панефернефера невідомі. Найімовірніше, він був похований у родовому склепі. Цілком очевидно, що його поховання було відкрито та пограбовано мисливцями за старожитностями доволі рано, ще наприкінці XVIII — початку XIX ст. На це, безперечно, вказує факт наявності предметів з інвентарю Панефернефера в колекціях Е. Кальве (1728—1810), К. Т. Фальбе (1792—1849) та Дж. Ді Ніццолі (1792/4—1858). Протягом першої половини XIX ст., а особливо починаючи з 1820 рр., на ринку старожитностей в Єгипті (зокрема в Луксорі) з'явилася значна кількість артефактів XXI династії, які активно поповнювали приватні колекції європейських мандрівників, колекціонерів та дилерів старожитностей (див. Aston 2017, р. 1—26) і навіть археологів, таких як Е. Скіапареллі, який придбав чотири ушебті Панефернефера в Луксорі в 1884—1885 рр.

7. Більшість предметів Панефернефера були придбані європейськими колекціонерами (зокрема Х. Прайсом, Дж. Семсем, В. Л. Левсо-

Таблиця. Титули Панефернефера
Table 1. The Titles of Panefernefer

№	Титул	Об'єкт
I	<i>hry s3w.ty sš</i> «головний хранитель документів»	
I.1	<i>hry s3w.ty sš n pr-ḥd pr Imn</i> «головний хранитель документів скарбниці храму Амона»	Полтава А.149/1 Copenhagen A.A.b.98 Copenhagen A.A.b.11 Florence 6594 Florence 6594a Florence 6595 Florence 6596 Ipswich R.1932-26.70 Amasis Col. S-2058 Birmingham ECM 376 London BM EA 22790 pVienna ÄS 3860 Avignon A.82 Berlin ÄM 6747 Berlin ÄM 777 Berlin ÄM 779
II	<i>it-nṯr</i> «божий батько»	
II.1	<i>it-nṯr n Imn</i> «божий батько Амона»	London BM EA 8906
II.1	<i>it-nṯr n Imn-R^c nswt nṯr.w</i> «божий батько Амона-Ра, царя богів»	pVienna ÄS 3860
III	<i>imy-r3</i> «начальник»	
III.1	<i>imy-r3 k3t</i> «начальник робіт»	pVienna ÄS 3860
III.2	<i>imy-r3 ḥw.wt-nbw n (pr) Imn</i> «начальник ювелірних майстерень (храму) Амона»	pVienna ÄS 3860
III.3	<i>imy-r3 [///] n Imn m Tr.t-sw.t</i> «начальник [///] Амона в Inet-cum»	Berlin ÄM 777
III.4	<i>imy-r3 pr.wy-ḥd (n pr Imn)</i> «начальник подвійної скарбниці (храму Амона)»	Cairo J.E. 26211; CG 61005 Cairo J.E. 26212; CG 61066
IV	<i>sš</i> «писець»	
IV.1	<i>sš n ḥw.wt-nbw n (pr) Imn-R^c</i> <i>nswt nṯr.w</i> «писець ювелірних майстерень (храму) Амона-Ра, царя богів»	Berlin ÄM 777
IV.2	<i>sš n3 ḥw.wt-nbw n (pr) Imn [///]</i> «писець ювелірних майстерень (храму) Амона [///]»	Berlin ÄM 779
IV.3	<i>sš pr.wy-ḥd n pr Imn-R^c</i> <i>nswt-nṯr.w</i> «писець подвійної скарбниці храму Амона-Ра, царя богів»	pTurin 1979, recto, 1
IV.4	<i>sš pr.wy-ḥd n pr Imn</i> «писець подвійної скарбниці храму Амона»	pTurin 1979, verso, 7

ном, В. Мьєрсом та ін.) протягом ХІХ ст. Характерно, що великі об'єкти з могили Панефернефера, на кшталт саркофагів, до нашого часу не дійшли (їх було важче продати й тому їх або не виставляли на продаж, або ламали та продавали фрагментами, тому його поховальний комплект не фігурує в узагальнювальних працях (напр.: Aston 2009), за винятком дисертаційного дослідження Ф. Жаме (Jamen 2012, II, р. 195 (116)). Частина предметів Панефернефера згодом потрапила до музейних зібрань Британії, Німеччини, Данії та України, частина нині знаходиться в приватних зібраннях (колекція «Амасіс» в Амстердамі), а частина й досі циркулює на ринку старожитностей.

8. Полтавське ушебті Панефернефера можна віднести до найпізніших з низки куплених в Єгипті артефактів цієї особи. П. П. Бобровський, судячи зі звіту, придбав цю статуетку у 1894 р., тобто приблизно через сто років з моменту розграбування могили жерця. Значною мірою доля полтавського ушебті нагадує долю іншої єгипетської пам'ятки ХХІ династії з українських музейних зібрань — фрагмента стінки саркофага фіванської жриці Мутемуй (*Mwt-m-wt*) з фондів Львівського історичного музею (інв. № ЛІМ-3182/2) (Тарасенко 2015, с. 37—46). Збереглася низка артефактів, що належали, або згадують цю особу (pBerlin P. 3157, pLondon BM EA 10003, pLondon BM EA 10006, London BM EA 8526, Naples, Museo Archeologico Nazionale, inv. no. IG 1097, 17 ушебті в різних музеях). Проте, інші фрагменти саркофага цієї жриці не відомі (без сумніву, дилери намагалися продати його по фрагментах). Поховання Мутемуй було виявлено в колективній могилі-тайнику ще на початку 1820 рр., тоді як польський князь А. Любомирський придбав цей фрагмент для своєї львівської колекції значно пізніше, в 1887 р. Як і у випадку з полтавським ушебті Панефернефера, ми бачимо тут приклад дуже довгої циркуляції артефактів на ринку торгівлі єгипетськими старожитностями в ХІХ ст. При цьому, до полтавського мецената статуетка потрапила не від дилерів, як у інших випадках, а цілком офіційно — через Salle de vente Каїрського музею старожитностей. На сьогодні, ушебті ПКМВК № А.149/1 географічно є найбільш східним місцем сучасного перебування об'єктів Панефернефера і єдиним у Східній Європі.

Отчет, 1908. Отчет о Естественно-Историческом музее Полтавского Губернского Земства за 1907 г. Полтава.

- Сошніков, А. О. 2018. Специфіка комплектування єгипетських колекцій музеїв Києва та Полтави. *Культура України*, 62, с. 180-187.
- Стучевский, И. А. 1984. *Рамсес II и Херихор. Из истории древнего Египта эпохи Рамессидов*. Москва: Наука.
- Супруненко, А. Б. 1986. *Памятники древнеегипетского искусства в собрании Полтавского краеведческого музея: Каталог*. Полтава: Полтавский краеведческий музей.
- Супруненко, О. Б. 2007. *З історії археологічних досліджень на Полтавині: Короткий нарис*. Київ: Вид-во ПП «Гротеск», ВЦ «Археологія».
- Тарасенко, М. О. 2015. Фрагмент саркофага Мутемуй з колекції музею Східних цивілізацій у Золочівському замку. *Східний світ*, 1, с. 37-46.
- Тарасенко, М. О. 2017. 6-а глава давньоєгипетської Книги мертвих: текст і віньєтки «Фіванської редакції». *Сходознавство*, 77, с. 88-126.
- Тарасенко, М. О. 2019. Кришка саркофагу єгипетської жриці XXV династії (НКПКЗ КПЛ-Арх-829). *Сходознавство*, 83, с. 69-100.
- Тураев, Б. А. 1899. Описание египетских памятников в русских музеях и собраниях, Ч. V-VI. *Записки Восточного отделения Императорского археологического общества*. Санкт-Петербург, 12, с. 179-217.
- Al-Ayedi, A. R. 2006. *Index of Egyptian Administrative, Religious and Military titles of the New Kingdom*. Ismailia: Obelisk Publications.
- Assmann, J. 1975. *Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten. Ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit*. (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, 1), Heidelberg: Carl Winter.
- Aston, D. A. 1994. The Shabti Box: a Typological Study. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum te Leiden*, 74, p. 21-54.
- Aston, D. A. 2009. *Burial Assemblages of Dynasty 21-25. Chronology - Typology - Developments*. (Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean, XXI). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Aston, D. A. 2017. 'The Third Cache' - Myth or Reality? In: Jurman, C., Bader, B. & Aston, D. A. (eds). *A True Scribe of Abydos. Essays on First Millennium Egypt in Honour of Anthony Leahy*. (Orientalia Lovaniensia Analecta, 265). Leuven: Peeters Publishers, p. 1-26.
- Barguet, P. 1962. *Le Temple d'Amon-Rê à Karnak. Essai d'exégèse*. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Barguet, P. 1980. Karnak. In: Helck, W. & Westendorf, W. (eds). *Lexikon der Ägyptologie*, III. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, Kol. 341-352.
- Bellion, M. 1987. *Égypte ancienne: Catalogue des manuscrits hiéroglyphiques et hiératiques et des dessins sur papyrus, cuir ou tissu, publiés ou signalés*, Paris: M. Bellion.
- Berlev, O. & Hodjash, S. 1998. *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorrussia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States*. (Orbis Biblicus et Orientalis, 17). Freiburg & Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bierbrier, M. L. 2012. *Who was who in Egyptology*. 4th Ed. London: Egypt Exploration Society.
- Blumenthal, E. 1987. Die „Gottesväter“ des Alten und Mittleren Reiches. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 114, S. 10-35.
- De Meulenaere, H. & Clarysse, W. 1978. Notes de prosopographie thébaine. *Chronique d'Égypte. Bulletin*

- périodique de la Fondation d'égyptologie Reine Élisabeth, T. 53, Fasc. 6, p. 226-253.
- Errandonea, A. 2004. Les détenteurs du titre *it-ntr*, Père du dieu, depuis ses origines jusqu'à la XIe Dynastie. *Trabajos de Egiptología. Papers on Ancient Egypt*, 3, p. 41-72.
- Foissy-Auffrère M.-P. (ed). 1985. *Egypte & Provence - Musée Calvet. Civilisation Survivances et 'Cabinet de Curiositez'*. Avignon: Édité par la Fondation du Muséum Calvet.
- Guieysse, P. & Lefébure, E. 1877. *Le papyrus funéraire de Soutimès: d'après un exemplaire hiéroglyphique du Livre des Morts appartenant à la Bibliothèque Nationale*. Paris: Leroux.
- Hagen, Fr. (with a contribution by Soliman, D.) 2018. Archives in Ancient Egypt, 2500-1000 BCE. In: Bausi, A., Brockmann, Chr., Friedrich, M. & Kienitz, S. (eds). *Manuscripts and Archives. Comparative Views on Record-Keeping*, Berlin: Walter de Gruyter, p. 71-170.
- Hannig, R. 1997. *Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch* (Hannig-Lexica, 1). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Helck, W. 1958. *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches*. Leiden & Köln: E. J. Brill.
- Jamen, Fr. 2012. *La société thébaine sous la XXIe dynastie (1069-945 avant J.-C.)*, T. I-II, PhD Dissertation. Lyon: Université Lumière-Lyon 2.
- Janes, G. 2020. *The Amasis Collection. Shabtis and other artefacts from ancient Egypt*. Lymm & Cheshire: Olicar House Publications.
- Jansen-Winkel, K. 2007. *Inscripfen der Spätzeit. Teil I. Die 21. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Jones, D. 2000. *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, vol. I. (BAR International Series 866 (I)). Oxford: Archaeopress.
- Kees, H. 1961. Gottesväter als Priesterkasse. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 86, S. 115-125.
- Kitchen, K. A. 1960. Four Stelae in Leicester City Museum. *Orientalia*, vol. 29, fasc. 1, p. 75-97.
- Kitchen, K. A. 1986. *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 B. C.)*, 3rd Ed. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Marie-Pierre, F. A. (ed.). 1985. *Egypte & Provence Civilisation Survivances et «Cabinet de Curiositez»*. Avignon: Fondation du Muséum Calvet.
- Maspero, G. 1889. Les momies royales de Déir El-Bahari. In: *Mission Archéologique Française au Caire*, T. I. Le Caire: Ernest Leroux, p. 511-787.
- Mogensen, M. 1918. *Inscriptions Hiéroglyphiques du Musée National de Copenhague*. Copenhague: A. F. Höst.
- Monnet Saleh, J. 1970. *Les antiquités égyptiennes de Zagreb. Catalogue raisonné des antiquités égyptiennes conservées au Musée Archéologique de Zagreb en Yougoslavie*. Paris: Den Haag.
- Munro, I. 1988. *Untersuchungen zu den Totenbuch-Papyri der 18. Dynastie. Kriterien ihrer Datierung*. London & New York: Kegan Paul Press.
- Mushett Cole, E. 2016. Some Significant Shabtis: How objects can illuminate a period of political and cultural change. In: Boonstra, S. (ed.), *Objects Come to Life, Virtual Exhibition, Birmingham Egyptology*. Birmingham (available at: <https://bit.ly/2T0vqsu>).
- Neveu, Fr. 2015. *The Language of Ramesses: Late Egyptian Grammar*. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books.
- Newberry, P. E. 1957. *Funerary Statuettes and Model Sarcophagi*. (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos 46530-48575), Fasc. III. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Newberry, P. E. 1930. *Funerary Statuettes and Model Sarcophagi*. (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 46530-48575), Fasc. I. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Niwiński, A. 1988. *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. (Theben, 5). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Niwiński, A. 1989. *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B. C.* (Orbis Biblicus et Orientalis. 86). Freiburg & Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Niwiński, A. 1989a. The Solar-Osirian Unity as Principle of the Theology of the 'State of Amun' in Thebes in the 21st Dynasty. *Jaarbericht van het vooraziatisch egyptisch genootschap. 'Ex Oriente Lux'*, 30, p. 89-106.
- Pierret, P. 1874. *Recueil d'inscriptions inédites du Musée égyptien du Louvre*, T. 1-2. Paris: Librairie Franck.
- Plunkett, St. J. 1993. *From the mummy's tomb: ancient Egyptian treasures in Ipswich Museum*. Ipswich: Ipswich Borough Council.
- Quirke, St. 1993. *Owners of Funerary Papyri in the British Museum*. (British Museum Occasional Publications, 92). London: British Museum Press.
- Ranke, H. 1935. *Die ägyptischen Personennamen*, Bd. I-III. Glückstadt: J. J. Augustin.
- Roeder, G. 1924. *Ägyptische Inschriften aus den Königlichen Museen zu Berlin*, II, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Satzinger, H. 1984. Übersicht über die Papyri der Ägyptisch-Orientalischen Sammlung Wien. *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, 75, S. 31-35.
- Schneider, H. D. 1977. *Shabtis - An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Leiden*, vol. I-III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
- Seipel, W. 1993. *Götter Menschen Pharaonen 3500 Jahre ägyptische Kultur Kunsthistorischen Museums*. Wien: Verlag Gerd Hatje.
- Stevens, M. 2019. Illustrations of Temple Rank on 21st Dynasty Funerary Papyri. In: Hloučková, M. P., Belohoubková, D., Honzl, J., & Nováková, V. (eds). *Current Research in Egyptology 2018. Proceedings of the Nineteenth Annual Symposium, Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University, Prague, 25-28 June 2018*. Oxford: Archaeopress, p. 162-228.
- Taylor, J. A. 2003. *An Index of Male Non-Royal Egyptian Titles, Epithets & Phrases of the 18th Dynasty*. London: Museum Bookshop Publications.
- Wente, E. F. 1967. *Late Ramesside Letters*. (Studies in Ancient Oriental Civilization, 33). Chicago: The University of Chicago Press.
- Wb. - Erman, A. & Grapow, H. (eds). 1955. *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, Bd. I-V. Berlin: Akademie Verlag.

Надійшла 26.05.2020

УШЕБТИ ПАНЕФЕРНЕФЕРА ИЗ КОЛЛЕКЦИИ ПОЛТАВСКОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Публикуется древнеегипетская заупокойная статуэтка-ушебти из собрания Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского, инв. № А.149/1. Данное ушебти датируется XXI династией. Статуэтка была приобретена в 1894 г. П. П. Бобровским в Зале продаж Каирского Музея древностей для собрания Естественно-научного музея Полтавского земства.

На лицевой стороне ушебти сохранилась иероглифическая надпись: «Просветленный, Осирис, главный хранитель документов казны [храма] Амона Панефернефер, правогласный». О. Д. Берлев некорректно прочитал имя владельца ушебти А.149/1 как «Панеферхер», но правильным будет чтение Панефернефер (*P3-nfr-nfr*). Владелец ушебти имеет редкий титул «главный хранитель документов сокровищницы храма Амона». Кроме Панефернефера, известно еще пять жрецов, носивших этот титул. Все они жили в период XX и XXI династий, что указывает на функционирование данного архива именно во времена этих двух династий. Данных о генеалогии Панефернефера нет.

К ушебти ПКМБК № А.149/1 имеется ряд аналогий: Copenhagen A.A.b.98, A.A. 11 (?), Florence 6594—6596, Ipswich R.1932—26.20; London BM EA 8906, EA 22790, Birmingham inv. no. ECM 376, Amasis Collection, inv. no. S—2058. Помимо ушебти, сохранились и другие предметы погребального инвентаря Панефернефера: свиток Книги мертвых (Vienna ÄS 3860), ящик для ушебти (Avignon A.82), модель саркофага (Berlin ÄM 6747) и две планки от ящика (Berlin ÄM 777 и 779). Кроме того, имя Панефернефера встречается на источниках, не имеющих отношения к его погребальному инвентарю. Это письмо самого Панефернефера писцу Чари (pTurin 1979) и два упоминания на саркофагах царей Аменхотепа I и Тутмоса II из тайника мумий в Дейр эль-Бахри (TT 320), которые подтверждают, что Панефернефер принимал участие в миссии перезахоронения царских останков.

Памятники Панефернефера сохранили ряд титулов, дающих дополнительные просопографические данные, в том числе и относительно его профессиональных обязанностей: «божий отец Амона», «писец двойной казны храма Амона-Ра», «царя богов начальник ювелирных мастерских Амона», «начальник [///] Амона в Ипет-сут», «писец ювелирных мастерских Амона», «начальник работ».

Большинство предметов Панефернефера были приобретены европейскими коллекционерами в XIX в. Часть из них попала в музейные собрания Великобритании, Германии, Дании и Украины, а часть находится в частных коллекциях. Полтавское ушебти ПКМБК № А.149/1 является единственным памятником Панефернефера в Восточной Европе.

К л ю ч е в ы е с л о в а: ушебти, Панефернефер, XXI династия, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского, коллекция.

Mykola O. Tarasenko

DSc (History), Research Fellow at the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-6779-2258, niktarasenko@yahoo.com

SHABTI OF PANEFERNEFER FROM THE COLLECTION OF POLTAVA LOCAL HISTORY MUSEUM

The author publishes an ancient Egyptian funeral shabti-statuettes from the collection of the Vasyl Krychevskyi Poltava Local History Museum with inv. no. A.149/1 (blue faience, 9 × 3 × 2 cm). The shabti can be dated by the 21st Dynasty. The figurine was purchased in 1894 by P. Bobrovskyi in the Sales Hall of the Cairo Museum of Antiquities for the collection of the Natural Science Museum of the Poltava Regional Community.

The hieroglyphic inscription is preserved on the front side of the shabti: «Enlightened, Osiris, the Chief of the archivists of the Treasury of the Temple of the Amun, Panefernefer, true-voiced». O. Berlev incorrectly read the name of the shabti owner no. A.149/1 as «Paneferher», but the reading as Panefernefer (*P3-nfr-nfr*) is correct. The owner of the shabti has a rare title «the Chief of the archivists of the Treasury of the Temple of the Amun». Besides Panefernefer, five more priests who wore this title are known. All of them lived during the 20th and 21st Dynasties and that fact indicates the functioning of this archive precisely at the time of these two dynasties. There is no data on the genealogy of Panefernefer.

There is a number of analogies to the shabti no. A.149/1: Copenhagen A.A.b.98, A.A.11 (?), Florence 6594—6596, Ipswich R. 1932—26.20; London BM EA 8906, EA 22790, Birmingham inv. no. ECM 376, Amasis Collection, inv. no. S—2058. In addition to shabtis, other objects of Panefernefer funeral assemblage are also preserved: a roll of the Book of the Dead (Vienna ÄS 3860), a shabti-box (Avignon A.82), a sarcophagus model (Berlin ÄM 6747), and two planks of the box (Berlin ÄM 777 and 779). Moreover, the name Panefernefer is found on sources not related to his funeral inventory. This is the letter of Panefernefer to the scribe Chari (pTurin 1979) and two references on the coffins of kings Amenhotep I and Thutmose II from the mummy cache at Deir el-Bahri (TT 320), which confirm that Panefernefer took part in the mission of reburial of the royal remains.

Monuments of Panefernefer kept a number of titles that provide additional prosopographic information, including his professional duties: «the divine father of the Amun», «the scribe of the double treasury of the temple of the Amun-Re, the

king of the gods», «the head of the jewelry workshops of the temple of the Amun», «the head [///] Amun in *Ipet-sut* (Karnak temple)», «the scribe of the jewelry workshops of the temple of the Amun», «head of the works».

Most of the artifacts of Panefernefer were acquired by European collectors in the 19th century. Some of them went to museum collections in the UK, Germany, Denmark and Ukraine, and some are in private collections. Poltava shabti no. A.149/1 is the only Panofernefer's object in Eastern Europe.

Key words: shabti, Panofernefer, 21st Dynasty, Vasyl Krychevskyi Poltava Local History Museum, collection.

References

- Otchet, 1908. *Otchet o estestvenno-istoricheskom muzeje Poltavskogo Gubernskogo Zemstva za 1907 g.* Poltava.
- Soshnikov, A. O. 2018. The specific character of Egyptian collections of Museums of Kyiv and Poltava. *Culture of Ukraine*, 62, p. 180-187.
- Stuchevskiy, I. A. 1984. *Ramses II i Kherikhor. Iz istorii drevnego Egipta epokhi Ramessidov.* Moscow: Nauka.
- Suprunenko, A. B. 1986. *Pamiatniki drevneiegipetskogo iskusstva v sobranii Poltavskogo kraievedcheskogo muzeia: Katalog.* Poltava: Poltavskii kraievedcheskii muzei.
- Suprunenko, O. B. 2007. *Z istorii arkeolohichnykh doslidzhen na Poltavshchyni: Korotkyi narys.* Kyiv; Poltava: Vyd-vo PP Grotesk, VTS Arkheolohiia.
- Tarasenko, M. O. 2015. The Fragment of the Mutemuia Coffin from the Museum of Oriental Civilizations in Zolochiv Castle. *Shidnij svit*, 1, p. 37-46.
- Tarasenko, M. O. 2017. Chapter 6 of the Ancient Egyptian Book of the Dead: Text and Vignettes of the "Theban Edition". *Shodoznavstvo*, 77, p. 88-126.
- Tarasenko, M. O. 2019. Coffin lid of the Egyptian Priestess of the 25th Dynasty (NKPHCP Kpl-Arch-829). *Shodoznavstvo*, 83, p. 69-100.
- Turaev, B. A. 1899. Opisaniye egipetskikh pamyatnikov v russkikh muzeyakh i sobraniyakh, Ch. V-VI. *Zapiski Vostochnogo otdeleniya Imp. Russkogo arkeologicheskogo obshchestva.* Sankt-Petersburg, 12, p. 179217.
- Al-Ayedi, A. R. 2006. *Index of Egyptian Administrative, Religious and Military titles of the New Kingdom.* Ismailia: Obelisk Publications.
- Assmann, J. 1975. *Zeit und Ewigkeit im alten Ägypten. Ein Beitrag zur Geschichte der Ewigkeit.* (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, I), Heidelberg: Carl Winter.
- Aston, D. A. 1994. The Shabti Box: a Typological Study. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum te Leiden*, 74, p. 21-54.
- Aston, D. A. 2009. *Burial Assemblages of Dynasty 21-25. Chronology - Typology - Developments.* (Contributions to the Chronology of the Eastern Mediterranean, XXI). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Aston, D. A. 2017. 'The Third Cache' - Myth or Reality? In: Jurman, C., Bader, B. & Aston, D. A. (eds). *A True Scribe of Abydos. Essays on First Millennium Egypt in Honour of Anthony Leahy.* (Orientalia Lovaniensia Analecta, 265). Leuven: Peeters Publishers, p. 1-26.
- Barguet, P. 1962. *Le Temple d'Amon-Rê à Karnak. Essai d'exégèse.* Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Barguet, P. 1980. Karnak. In: Helck, W. & Westendorf, W. (eds). *Lexikon der Ägyptologie*, III. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, Kol. 341-352.
- Bellion, M. 1987. *Égypte ancienne: Catalogue des manuscrits hiéroglyphiques et hiératiques et des dessins sur papyrus, cuir ou tissu, publiés ou signalés.* Paris: M. Bellion.
- Berlev, O. & Hodjash, S. 1998. *Catalogue of the Monuments of Ancient Egypt. From the Museums of the Russian Federation, Ukraine, Bielorusia, Caucasus, Middle Asia and the Baltic States.* (Orbis Biblicus et Orientalis, 17). Freiburg & Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Bierbrier, M. L. 2012. *Who was who in Egyptology.* 4th Ed. London: Egypt Exploration Society.
- Blumenthal, E. 1987. Die „Gottesväter“ des Alten und Mittleren Reiches. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 114, S. 10-35.
- De Meulenaere, H. & Clarysse, W. 1978. Notes de prosopographie thébaine. *Chronique d'Égypte. Bulletin périodique de la Fondation d'égyptologie Reine Élisabeth*, T. 53, Fasc. 6, p. 226-253.
- Errandonea, A. 2004. Les détenteurs du titre *it-ntr*, Père du dieu, depuis ses origins jusqu'à la XIe Dynastie. *Trabajos de Egipología. Papers on Ancient Egypt*, 3, p. 41-72.
- Foissy-Aufrère M.-P. (ed). 1985. *Egypte & Provence - Musée Calvet. Civilisation Survivances et 'Cabinet de Curiositez'.* Avignon: Édité par la Fondation du Muséum Calvet.
- Guieysse, P. & Lefébure, E. 1877. *Le papyrus funéraire de Soutimès: d'après un exemplaire hiéroglyphique du Livre des Morts appartenant à la Bibliothèque Nationale.* Paris: Leroux.
- Hagen, Fr. (with a contribution by Soliman, D.) 2018. Archives in Ancient Egypt, 2500-1000 BCE. In: Bausi, A., Brockmann, Chr., Friedrich, M. & Kienitz, S. (eds). *Manuscripts and Archives. Comparative Views on Record-Keeping*, Berlin: Walter de Gruyter, p. 71-170.
- Hannig, R. 1997. *Die Sprache der Pharaonen. Großes Handwörterbuch Ägyptische-Deutsch* (Hannig-Lexica, 1). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Helck, W. 1958. *Zur Verwaltung des Mittleren und Neuen Reiches.* Leiden & Köln: E. J. Brill.

- Jamen, Fr. 2012. *La société thébaine sous la XXIIe dynastie (1069-945 avant J.-C.)*, T. I-II, PhD Dissertation. Lyon: Université Lumière-Lyon 2.
- Janes, G. 2020. *The Amasis Collection. Shabtis and other artefacts from ancient Egypt*. Lymm & Cheshire: Olicar House Publications.
- Jansen-Winkel, K. 2007. *Inscriben der Spätzeit. Teil I. Die 21. Dynastie*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Jones, D. 2000. *An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom*, vol. I. (BAR International Series 866 (I)). Oxford: Archaeopress.
- Kees, H. 1961. Gottesväter als Priesterkasse. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde*, 86, S. 115-125.
- Kitchen, K. A. 1960. Four Stelae in Leicester City Museum. *Orientalia*, vol. 29, fasc. 1, p. 75-97.
- Kitchen, K. A. 1986. *The Third Intermediate Period in Egypt (1100-650 B. C.)*, 3rd Ed. Warminster: Aris & Phillips Ltd.
- Marie-Pierre, F. A. (ed.). 1985. *Egypte & Provence Civilisation Survivances et «Cabinet de Curiositez»*. Avignon: Fondation du Muséum Calvet.
- Maspero, G. 1889. Les momies royales de Déir El-Bahari. In: *Mission Archéologique Française au Caire*, T. I. Le Caire: Ernest Leroux, p. 511-787.
- Mogensen, M. 1918. *Inscriptions Hiéroglyphiques du Musée National de Copenhague*. Copenhague: A. F. Høst.
- Monnet Saleh, J. 1970. *Les antiquités égyptiennes de Zagreb. Catalogue raisonné des antiquités égyptiennes conservées au Musée Archéologique de Zagreb en Yougoslavie*. Paris: Den Haag.
- Munro, I. 1988. *Untersuchungen zu den Totenbuch-Papyri der 18. Dynastie. Kriterien ihrer Datierung*. London & New York: Kegan Paul Press.
- Mushett Cole, E. 2016. Some Significant Shabtis: How objects can illuminate a period of political and cultural change. In: Boonstra, S. (ed.), *Objects Come to Life, Virtual Exhibition, Birmingham Egyptology*. Birmingham (available at: <https://bit.ly/2T0vqsu>).
- Neveu, Fr. 2015. *The Language of Ramesses: Late Egyptian Grammar*. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books.
- Newberry, P. E. 1957. *Funerary Statuettes and Model Sarcophagi*. (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos 46530-48575), Fasc. III. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Newberry, P. E. 1930. *Funerary Statuettes and Model Sarcophagi*. (Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire. Nos. 46530-48575), Fasc. I. Le Caire: Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Niwiński, A. 1988. *21st Dynasty Coffins from Thebes. Chronological and Typological Studies*. (Theben, 5). Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- Niwiński, A. 1989. *Studies on the Illustrated Theban Funerary Papyri of the 11th and 10th Centuries B. C.* (Orbis Biblicus et Orientalis. 86). Freiburg & Göttingen: University Press; Vandenhoeck & Ruprecht.
- Niwiński, A. 1989a. The Solar-Osirian Unity as Principle of the Theology of the 'State of Amun' in Thebes in the 21st Dynasty. *Jaarbericht van het vooraziatisch egyptisch genootschap. 'Ex Oriente Lux'*, 30, p. 89-106.
- Pierret, P. 1874. *Recueil d'inscriptions inédites du Musée égyptien du Louvre*, T. 1-2. Paris: Librairie Franck.
- Plunkett, St. J. 1993. *From the mummy's tomb: ancient Egyptian treasures in Ipswich Museum*. Ipswich: Ipswich Borough Council.
- Quirke, St. 1993. *Owners of Funerary Papyri in the British Museum*. (British Museum Occasional Publications, 92). London: British Museum Press.
- Ranke, H. 1935. *Die ägyptischen Personennamen*, Bd. I-III. Glückstadt: J. J. Augustin.
- Roeder, G. 1924. *Ägyptische Inschriften aus den Königlichen Museen zu Berlin*, II, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Satzinger, H. 1984. Übersicht über die Papyri der Ägyptisch-Orientalischen Sammlung Wien. *Göttinger Miszellen. Beiträge zur ägyptologischen Diskussion*, 75, S. 31-35.
- Schneider, H. D. 1977. *Shabtis - An Introduction to the History of Ancient Egyptian Funerary Statuettes with a Catalogue of the Collection of Shabtis in the National Museum of Leiden*, vol. I-III. Leiden: Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
- Seipel, W. 1993. *Götter Menschen Pharaonen 3500 Jahre ägyptische Kultur Kunsthistorischen Museums*. Wien: Verlag Gerd Hatje.
- Stevens, M. 2019. Illustrations of Temple Rank on 21st Dynasty Funerary Papyri. In: Hloučková, M. P., Belohoubková, D., Honzl, J., & Nováková, V. (eds). *Current Research in Egyptology 2018. Proceedings of the Nineteenth Annual Symposium, Czech Institute of Egyptology, Faculty of Arts, Charles University, Prague, 25-28 June 2018*. Oxford: Archaeopress, p. 162-228.
- Taylor, J. A. 2003. *An Index of Male Non-Royal Egyptian Titles, Epithets & Phrases of the 18th Dynasty*. London: Museum Bookshop Publications.
- Wente, E. F. 1967. *Late Ramesside Letters*. (Studies in Ancient Oriental Civilization, 33). Chicago: The University of Chicago Press.
- Wb. - Erman, A. & Grapow, H. (eds). 1955. *Wörterbuch der ägyptischen Sprache*, Bd. I-V. Berlin: Akademie Verlag.

Т. О. Рудич *

НАСЕЛЕННЯ ЛІСОСТЕПОВОЇ ЗОНИ УКРАЇНИ В СКІФСЬКУ ДОБУ

Розглядається питання антропологічного співвідношення груп скіфської доби лісостепової та степової зон України, а також місце лісостепових груп у колі хронологічно близьких серій Європи.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфська доба, лісостепова зона України, антропологія.

До теми населення лісостепової зони України скіфської доби зверталися історики, археологи, палеолінгвісти, антропологі. Погляди представників цих наук на окремі питання, особливо пов'язані з етно-культурними процесами, можуть збігатися, а можуть бути діаметрально протилежними.

Найбільш інформативною під час етнокультурних реконструкцій в палеоантропології вважається інформація, отримана під час країніологічних досліджень матеріалу (Алексеев, Дебец 1964; Алексеев 1979).

Коротка інформація з історії країніологічних досліджень населення лісостепової зони України скіфського часу

Антропологічний матеріал скіфського доби з території України почав досліджуватися давно (Дебец 1948). Перевага надавалася вивченню популяцій степових скіфів, що обумовлено низкою причин. Передусім, це пов'язано з тим, що в степовій зоні тривалий час на новобудовах працювали потужні археологічні експедиції, які забезпечували формування репрезентативних колекцій зі скіфських поховань. Завдяки роботі цих експедицій створювалися значні колекції, які представляли степове населення України доби енеоліту—бронзи. У цей самий час була сформована велика база даних з антропології Середньої Азії та Сибіру

доби бронзи та раннього заліза. Наявність значної кількості порівняльного матеріалу дозволяла перевірити гіпотези стосовно автохтонного походження частини скіфів Північного Причорномор'я або міграції груп скіфського загалу на ці землі зі сходу.

Антропологічний склад населення українського Лісостепу скіфської доби досліджений слабо, це пов'язано із невеликою кількістю кісткових решток придатних для досліджень. Матеріали лісостепової зони цього періоду збиралися десятиліттями, але за обсягом та за станом збереженості вони значно поступаються матеріалам степу. Слабо репрезентовано також матеріал Лісостепу та лісової зони більш ранніх хронологічних періодів. Окремі культури представлені або поодинокими черепами поганої збереженості, які не дозволяють створити вибірки для морфологічного та статистичного порівняння з ними серій скіфської доби, або матеріалами з кремацій, що не залишають інформації для антропологів, які займаються етнічною антропологією, або антропологічно не представлені взагалі.

Поодинокі черепи скіфського часу з Лісостепу були опрацьовані та введені до наукового обігу Г. Ф. Дебецом (1948), Т. С. Кондукторовою (1972), Г. П. Зіневич (1967), С. І. Круц (1997; 2017), С. Г. Ефимовою (2000).

Невелика кількість матеріалів часом викликала у дослідників, які займалися скіфською проблематикою, необхідність формувати загальні збірні серії лісостепової зони та оперувати ними, роблячи міжгруповий аналіз. Інколи це були збірні серії зі значної території від Молдови і до східних районів України (Козинцев 1998; 2000). Причому антропологічний матеріал не завжди був добре датованим, що інколи визнавали і автори його публікацій (Кондукторові 1972, с. 25—27).

Більш коректним є формування окремих груп за невеликими територіям. Таку роботу проводили московська антрополог С. Г. Єфімова та відома українська дослідниця С. І. Круц.

* РУДИЧ Тетяна Олександрівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

Матеріали з лісостепової зони, що були накопичені в антропологічних колекціях, були згруповані за територіальним принципом (Ефимова 1999; 2000, с. 39—44). Це Медвинська, Трипільська (Трипілля, Бурти, Богданівка), Дністро-Побужська (Курилівка, Показове, Непоротове, Лука-Врублівецька), Сеймінська (Мариця), Посульська (Аксютинці, Волковці, Броварки), Ворсклинська (Більськ, Черемушна), Бориспільська групи (Мирне, Трахтемирів). Серії виявилися невеликі, але їх кількість дозволила скласти попереднє уявлення про антропологічний склад населення лісостепової зони.

Створені збірні групи були використані С. Г. Ефімовою для розгляду питання про співвідношення лісостепових та степових груп Європейської Скіфії. За результатами канонічного аналізу 16 груп чоловічих черепів лісостепових та степових груп скіфської доби, виявилось, що найчіткіше диференціюють їх довжина та ширина черепа, розміри обличчя та горизонтальне його профілювання. Поєднання довгого та вузького черепа з меншими розмірами обличчя, яке різкіше профільоване в горизонтальній площині на рівні вилиць, виявилось комбінацією ознак для лісостепової зони. А комбінація дещо коротшого та ширшого черепа з більшими розмірами обличчя, яке слабкіше профільоване в горизонтальній площині, а також вищими орбітами, була характерна для степових скіфських груп.

С. Г. Ефімова, яка чітко фіксувала наявність цих різних комплексів, була схильна розглядати такі відмінності як зональні у межах скіфського масиву. З історичної точки зору їх цілком логічно було б пояснити тим, що у формуванні антропологічного складу населення лісостепової зони брали участь групи місцевого населення. Але дослідниця більше схилилася до іншого пояснення таких відмінностей. Вона вважала цілком можливим пов'язувати відмінності з процесом брахікефалізації, який почався у степових скіфів та був пришвидшений у зв'язку з більшою щільністю та рухомістю населення Степу, як наслідок внутрішньогрупового змішування та контактів із сусідніми групами (Ефимова 2000, с. 39—44).

С. І. Круц, яка увела у свій час до наукового обігу матеріали з лісостепової зони скіфської доби (1997, с. 91—106), у праці, присвяченій скіфам степів України, залучала лісостепові матеріали до порівняльного аналізу (2017). У монографії пріоритетними завданнями були визначення місця степових скіфів України серед груп скіфо-сибірського світу та виявлення їх генетичних зв'язків з популяціями доби енеоліту—

бронзи України, Кавказу, Середньої Азії та Сибіру. Авторка відзначала антропологічну неоднорідність як степового, так і лісостепоного населення скіфського часу. Стосовно мешканців лісостепу, вона підкреслювала, що три серії лісостепоної зони (Медвин, Трипілля та Посулля) близькі між собою статистично та до них тяжіє серія Каховської групи з нижнього Дніпра.

Як вже говорилося, частина роботи С. І. Круц була присвячена пошукам генетичних витоків скіфського населення України в культурах енеоліту—бронзи України, Кавказу та Євразійських степів. Матеріали цих хронологічних періодів з території України були представлені практично виключно могильниками степової зони. За результатами статистичного аналізу серії скіфської доби Лісостепу України не виявляють подібності до степових груп енеоліту—бронзи, єдина група доби бронзи, яка дещо наближалася до серій з лісостепоного масиву — це збірна серія багатоваликової кераміки Наддніпрянщини (Круц 2017, с. 70).

Тобто, за результатами попередніх краніологічних досліджень отримані висновки про те, що спостерігаються морфологічні відмінності між населенням степової та лісостепоної зони скіфської доби. А от питання, чи є це відмінності локального характеру в межах одного антропологічного масиву, або ми маємо справу з популяціями, що сформувалися на різній основі та належали до різних антропологічних кіл лишається відкритим.

На нашу думку, вирішення цього питання вимагає аналізу лісостепоного матеріалу скіфської доби не тільки в межах скіфського масиву або скіфо-сибірського світу, що вже робилося попередніми дослідниками, але розширення кола груп, що залучалися для порівняння, у західному та північному напрямках. Це цілком логічно з огляду на морфологію населення сусідніх територій, а також на розробки представників суміжних наук.

Археологи та лінгвісти вважають етнічну карту лісостепоної та лісової зони України доскіфської доби строкатою. Серед населення бачать предків слов'ян, балтів, фіно-угрів, вважають можливими і фракійські впливи.

Міжгруповий аналіз краніологічного матеріалу скіфської доби лісостепоної зони в колі серій Європи

Метою цього аналізу було визначити, насамперед, домінуючий напрям антропологічних зв'язків лісостепоного населення України.

В антропології використовуються типологічний та статистичний підходи під час міжгрупового аналізу. Для перевірки та ілюстрації гіпотез в етнічній антропології частіше залучаються методи багатовимірної статистики. Вважається, що вони дозволяють зняти питання суб'єктивності дослідника, але використання статистичних методів вимагає дотримання низки вимог. Так, під час міжгрупового аналізу за низкою таксономічнозначущих ознак в серії повинна бути присутня інформація за всіма цими ознаками, бо аналіз вимагає повної реалізації. Це приводить до неможливості залучати до нього групи, де інформація за окремими ознаками відсутня, або до відмови від використання саме цього набору ознак. Особливо гостро ця проблема виникає у антропологів, коли вони залучають до порівняння групи, які були досліджені західноєвропейськими та центральноєвропейськими дослідниками. У зв'язку з розбіжностями в методиках, західні краніологи не знімають інформацію за низкою ознак, які характеризують кути профілювання обличчя та кут носа. Ці ознаки дозволяють добре віддиференціювати деякі фінські, іранські та тюркські групи, але ці завдання були завжди більш актуальні для східноєвропейської антропологічної школи, а їх вирішення саме і потребувало розширення набору ознак, які залучалися до аналізу.

Така ситуація змушує антропологів у низці випадків робити декілька варіантів міжгрупового аналізу: із залученням винятково груп Східної Європи та частково Азії, які оброблялися дослідниками східноєвропейської антропологічної школи за розширеним набором ознак, або із залученням матеріалів із західних територій, але за коротшою програмою ознак.

Варіант А. Пропонується один з варіантів статистичного аналізу з використанням факторного методу, методу головних компонент (МГК). Під час роботи використовувався пакет програм Systat.

Оскільки головною метою дослідження було з'ясування місця лісостепового та степового населення скіфської доби в колі груп їх західних, південно-західних та північних сусідів, ми обмежимося порівнянням серій за коротким набором таксономічнозначущих ознак.

Групи чоловічих черепів порівнювалися за 10 таксономічно важливими ознаками (довжина, ширина, висота черепа, ширина та висота обличчя, ширина лоба, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа).

Дані за низкою культур, які нам необхідно було б залучити до порівняння, відсутні. Це

пов'язано з тим, що досить значна кількість населення Європи I тис. до н. е. — I тис. н. е. віддавали перевагу кремації, яка не залишає інформації ні для антропологів, які займаються етнічною антропологією, а ні для генетиків.

Для цього варіанту аналізу були залучені серії скіфського часу лісостепової зони медвинської, трипільської, ворсклинської, посульської, сейминської, бориспільської, дністровської груп (Круц 1997; Ефимова 2000). Скіфські серії степової зони були представлені каховською, широчанською, світловодською (кордон Степу та Лісостепу) групами, групою Гайманового поля, Кам'янки, Керчинського півострова (Круц 2017), серією Нікопольбуду (Зиневич 1967), групою Кут (Кондукторова 1972), серіями Мамай-гори (Литвинова 1999) та Ак-Таша (Покас, Назарова, Дяченко 1988).

Західний та південно-західний напрямки репрезентували: збірна гальштатська серія з території Австрії, Угорщини, Чехії, гальштатська серія з території Словенії, збірна гальштатсько-латенська серія з Боснії, збірна латенська серія з території Австрії, Угорщини, Чехії, збірна фракійсько-іллірійська серія (Schwidetzky 1972).

Північні землі Європи представляли матеріали збірної серії I тис. до н. е. зі Скандинавії (Schwidetzky 1972). Репрезентативні групи з балтських територій, які були б синхронні скіфам, відсутні. Тому до аналізу були залучені балтські серії II—V ст. н. е. Це матеріали з ґрунтових і курганных могильників Литви, ґрунтових могильників Жемайтії, могильників штрихованої кераміки (Чеснис 1990). У зв'язку з тим, що фізичний тип людини змінюється досить повільно, що особливо яскраво демонструє населення північних районів Європи, то залучення перелічених серій до аналізу цілком допустиме. До того ж типи, які характерні для населення Східної Прибалтики доби заліза, чітко фіксуються на тих територіях від доби бронзи (Денисова 1975; Чеснис 1990).

Після факторизації кореляційної матриці виділилися два головні фактори, у яких власна вага більше одиниці. В оберненому вигляді вони трактуються як головні компоненти.

За першим фактором найбільш диференціювали залучені до аналізу серії такі ознаки: ширина черепа, розміри обличчя, ширина та висота орбіт, висота носа (додатні навантаження), ширина носа (від'ємні навантаження). За другим фактором — довжина та висота черепа

(від'ємні навантаження), ширина лоба (додатні навантаження).

За факторними навантаженнями на окремі краніологічні групи, серії було вписано у простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

Результати аналізу демонструють, що серії скіфської доби як степової, так лісостепової зон України не були однорідними на міжгруповому рівні. Тим не менш, викристалізуються два окремі антропологічні масиви — лісостеповий та степовий, які не пересікаються. Вони чітко розмежовуються за низкою ознак, що мають навантаження як за першим, так і за другим фактором. Лісостепові популяції скіфського часу мають довшу та вищу черепну коробку (ознаки, що мають навантаження за другим фактором), але менші розміри обличчя, нижчі орбіти, нижчі та ширші носи (ознаки, які мають навантаження за першим фактором).

Досить далекими лісостепові групи скіфського часу виявилися від серій, які репрезентують населення більш західних та південно-західних територій (гальштатські та латенські серії Європи та вибірка фракійців-іллірійців). Від них головний масив лісостепових груп (Медвинська, Трипільська, Дністровська, Ворсклинська, Посульська, Сейминська групи) відрізняється довшою та вищою черепною коробкою, тобто за ознаками, які несуть навантаження за другим фактором. Велика черепна коробка є характерною для більш північних популяцій Європи.

Більшість лісостепових чоловічих груп скіфського часу чітко потрапляє до кола північно-західних популяцій. Медвинська, Трипільська, Дністровська, Ворсклинської групи розташувалися у факторному полі впереміжку з групами балтів I—V ст. До цього ж загалу потрапила ще одна група з північних територій — збірна серія зі Скандинавії I тис. до н. е.

Особливо показовим є те, що лісостепові серії скіфської доби виявляються статистично та морфологічно близькими не до синхронних їм популяцій степового скіфського масиву, а до територіально та хронологічно більш далеких балтських груп перших століть н. е., а також скандинавів.

Результати аналізу свідчать на користь того, що степове та лісостепове населення скіфської доби України формувалося на різній морфологічній основі. Відмінності між ними не можна розглядати, як зональні (локальні) особливості в межах одного консолідованого масиву, бо генетично ці групи пов'язані з різними антропологічними світами.

Варіант Б. Даний варіант міжгрупового аналізу було проведено за більш розширеною програмою ознак, яка характерна для східноєвропейської школи. Порівняння серій робилося за 13 ознаками: довжина, ширина, висота черепа, найменша ширина лоба, ширина та висота обличчя, ширина та висота орбіт, ширина та висота носа, назомальний кут, зігомаксильний кут, кут кісток носа.

До аналізу було залучено групи скіфської доби лісостепової та степової зони, які використовувалися в попередньому варіанті аналізу, три серії пізніх скіфів (Кондукторова 1972), шість груп, які представляли сарматський світ Поволжя, Заволжя, Подоння, Калмикії, України (Балабанова 2000; Батиева 2011; Круц 1993). П'ять серій репрезентували населення черняхівської культури (Дебец 1948; Кондукторова 1979; Рудич 2000). Балтів представляли 12 груп Східної Прибалтики II—VII ст. н. е. (Чеснис 1990).

Групи південно-західної, центральної Європи та Скандинавії до цього варіанту аналізу не залучалися, через відсутність інформації про їх горизонтальне профілювання обличчя та кут кісток носа.

За факторними навантаженнями на окремі групи, їх було вписано в простір двох факторів поліморфізму (Рудич 2014, с. 52).

За результатами аналізу більшість серій скіфського часу лісостепової зони на факторному полі виявилися далекими від скіфських груп степового масиву. Вони займають практично протилежні позиції синхронним групам степових скіфів, бо мають довшу та вищу черепну коробку (ознаки, які мають навантаження за другим фактором), менші розміри обличчя, нижчі орбіти та різкіше горизонтальне профілювання обличчя (ознаки, що мають навантаження за першим фактором). Різке горизонтальне профілювання обличчя свідчить про більш яскраво означену європеїдність лісостепових груп. Максимально далекі від степового скіфського масиву Сейминська та Посульська групи.

С. Г. Єфімова фіксувала цей же напрям відмінностей, але під час порівняння тільки степових та лісостепових групи скіфської доби. Відмінність степових груп скіфів від мешканців Лісостепу вона відзначала, як напрям, за яким краніологічно визначається «монголоїдна домішка». Авторка правда додавала, що цей термін навряд чи коректно використовувати, бо для степових скіфських серій характерна європеїдність. На нашу думку, коректніше

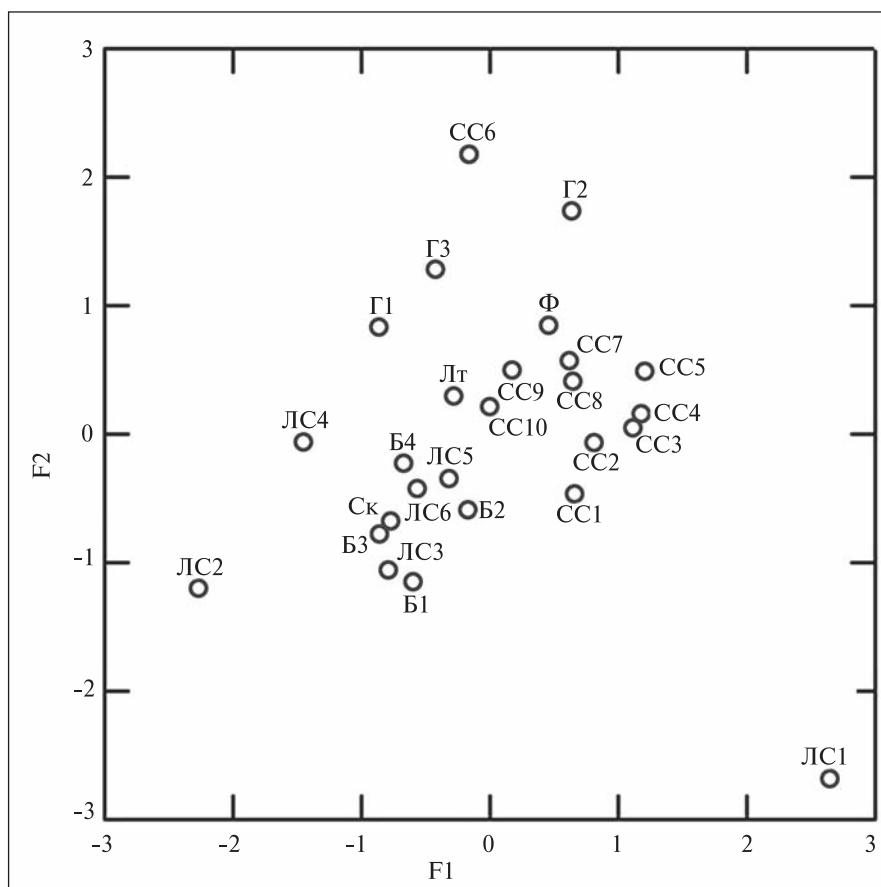

Рис. 1. Розташування чоловічих груп у просторі I та II головних компонент.

Населення Лісостепу: ЛС1 — Бориспільська група, ЛС2 — Сейминська група, ЛС3 — Медвинська група, ЛС4 — Посульська група, ЛС5 — Ворсклинська група, ЛС6 — Дністровська; Скіфи степової групи: СС1 — Керчинська група; СС2 — Мамай-Гора; СС3 — Гайманове поле; СС4 — Кам'янка; СС5 — Каховська група; СС6 — група Кут; СС7 — Ак-Таш; СС8 — Нікопольбуд; СС9 — Широке; СС10 — Светловодська група; С — Скандинавія I тис. до н. е.; Ф — Фракійці-іллрійці. Гальштат-латен: Г1 — гальштат Австрії—Чехії—Угорщини; Г2 — гальштат Словенії; Г3 — гальштат-латен Боснії; Л — латен Австрії, Чехії, Угорщини; Балти доби заліза: Б1 — ґрунтові могильники Литви II—V ст. н. е.; Б2 — курганні могильники Литви; Б3 — ґрунтові могильники Жемайтії; Б4 — штрихована кераміка

Fig. 1. Distribution of male groups in space of I and II components. Forest-Steppe population: ЛС1 — Boryspil group; ЛС2 — Seim River group; ЛС3 — Medvyn group; ЛС4 — Sula River region group; ЛС5 — Vorskla River group; ЛС6 — Dniester River group; Scythians of the Steppe group: СС1 — Kerch group; СС2 — Mamai-Hora; СС3 — Haimanove field; СС4 — Kamianka; СС5 — Kakhovka group; СС6 — Kut group; СС7 — Ak-Tash; СС8 — Nikopolbud; СС9 — Shyroke; СС10 — Svetlovodsk group; С — Scandinavia of the I millenia AD; Ф — Thracians-Illyrians. Hallstatt-La Tene: Г1 — Austria-Czech Republic-Hungary Hallstatt; Г2 — Slovenia Hallstatt; Г3 — Bosnia Hallstatt-La Tene; Л — Austria-Czech Republic-Hungary La Tene; the Balts of the Iron Age: Б1 — Lithuania burial grounds of II — V c. AD; Б2 — Lithuania burial grounds; Б3 — Samogitia burial grounds; Б4 — striated pottery

буде говорити про більш яскраво означену європеїдність лісостепових груп. Тим більше, що за різними варіантами статистичного аналізу вони потрапляють до кола груп з яскраво означеною європеїдністю. Для нас важливо, що збільшення масштабу не призвело до консолідації лісостепових і степових груп України у просторі двох факторів поліморфізму.

Більшість лісостепових груп скіфської доби і в цьому варіанті аналізу розташовані через-смужно з балтськими групами II—V ст. н. е. Це дозволяє стверджувати, що лісостепові чоловічі серії скіфської доби статистично та генетично далекі від груп степового світу та мають чіткий

північно-західний напрямок антропологічних зв'язків. Відзначимо, що до цього ж локусу потрапляє і дві середньодніпровські черняхівські серії, при всьому значному різноманітті черняхівського загалу. Це може свідчити на користь того, що генетичні лінії, які йшли від населення Лісостепу скіфського часу могли ще фіксуватися на антропологічних матеріалах перших століть нової ери.

Лише одна серія лісостепової зони скіфської доби — Бориспільська — відійшла до кола, як вважається, іраномовних груп, але не скіфського, а сарматського загалу. Цю тему ми розглянемо нижче окремо.

Обговорення результатів. Різні варіанти між-групового статистичного аналізу дають близькі результати та демонструють:

- антропологічну неоднорідність населення лісостепового масиву, але наявність у ньому чіткого антропологічного ядра;

- населення лісостепової та степової зони скіфської доби було сформоване на різній антропологічній основі;

- населення лісостепової зони виявляє морфологічну та статистичну близькість з північно-західними групами з території Прибалтики.

Серед населення лісостепової зони України доскіфської доби та скіфського часу окремі дослідники-археологи бачать балтів. З балтами пов'язують юхнівську та сосницьку культури (Березанська, Отрошенко 1997, с. 387—401). На жаль, антропологічний матеріал з території України, який би репрезентував населення цих культур, практично відсутній. Але два черепи юхнівської культури з Мізинського городища, збереженість яких дозволяє скласти уявлення про частину населення культури, мають антропологічні паралелі серед широкого кола балтських груп (Денисова 1975; 1990).

У Східній Прибалтиці здавна працювали невеликі, але висококваліфіковані групи антропологів, які ввели до наукового обігу значний масив добре датованого матеріалу. Матеріал дозволяє простежити витоки антропологічного складу балтських груп та визначити їх племінні відмінності. За даними антропологічної науки, балти не були однорідними, прибалтійські дослідники налічують на матеріалах доби заліза наявність чотирьох антропологічних типів (Чеснис 1990). Але два з них були провідними. Перш за все, це доліхокранні (з високою черепною коробкою) та широколиці форми, що були розповсюджені на території Прибалтики від давніх часів. Р. Я. Денисова та В. В. Седов бачили їх витоки у культурі бойових сокир та шнурової кераміки Прибалтики II тис. до н. е. (Денисова 1975). Цілком можливо, що у I тис. до н. е. цей тип був поширений на значних територіях лісостепової та лісової зони Східної Європи. Антропологі, правда, стикаються з браком інформації, бо у низки культур Європи в цей час побутував звичай кремації померлих. Але у зв'язку з тим, що масивний тип балтів доби заліза повторює весь комплекс антропологічних особливостей черепів з поселення юхнівської культури Мізин (без слідів трансформації або метисації), наші прибалтійські колеги вважають, що ареал

поширення цього типу був значним і можливо розповсюджувався також на племена мілоградської та дніпро-двинської культур. Близькі морфологічні форми були, найімовірніше, характерні і для населення культури штрихованої кераміки (Денисова 1990). Цей морфологічний тип був дуже широко представлений на могильниках балтів від II до XIII ст. н. е. (Чеснис 1990, с. 9—27).

Другий провідний антропологічний тип давніх балтів є доліхокранний, з високою черепною коробкою, вузьколиций або середньолиций з тенденцією до вузьколицьості. Він широко представлений на ґрунтових могильниках Центральної Литви II—V ст. н. е., курганних могильниках Литви II—V ст., жемайтів V—VI та VIII—XI ст., литовських земгалів V—VII ст., латиських земгалів V—VII ст. (Чеснис 1990, с. 20). Тип вперше фіксується на території Східної Прибалтики на матеріалах Ківуткалнського могильника доби бронзи. Р. Я. Денисова бачила витоки цього типу в населенні шнурової кераміки Центральної Європи (Саксо-Тюрингії), вважала, що його носії з'явилися на землях Східної Прибалтики внаслідок міграцій із заходу, та навряд чи були на той час балтомовними (Денисова 1975).

Дещо іншої думки дотримувався відомий литовський антрополог Г. Чеснис (Чеснис 1990). Він вважав, що на кордонах балтського масиву швидше проходили процеси грацилізації, тобто доліхокранні вузьколиці форми характеризують ту частину балтських груп, які розмішувалися на периферії балтського світу. У будь-якому разі цей тип став другим провідним на території розселення балтських племен. Він набув більш балтоїдних рис, став не таким вузьколицим, з нижчим обличчям, нижчими орбітами, з більш виступаючим носом. Але цілком можна стверджувати, що домінуюча частина балтських груп пов'язана генетично з культурами шнурового кола Європи.

Шнурова спільнота тривалий час займала значні території Європи. В шнуровому середовищі бачать витоки багатьох народів: германців, балтів, кельтів, слов'ян. На шнуровому горизонті формуються окремі комплекси ознак, які будуть в історичній перспективі характеризувати різні народи. Принаймні можна говорити про формування комплексів ознак, які будуть характерні одні для балтів, а інші для германців. У германців довга черепна коробка буде поєднуватися з нижчим черепом, вищим обличчям та орбітами, вужчими носами. Історичні балти будуть мати комплекс, для якого

характерне поєднання довгої черепної коробки з високим черепом, нижчим обличчям та орбітами, але ширшим носом (Алексеева 1990, с. 141—143).

Відзначимо, що серед європейських груп доби заліза балти, за окремими ознаками, займають крайні позиції. Вони мають найменший черепний показник, тобто найрізкішу доліхокранію, найвищу черепну коробку, найнижчі орбіти (за показником), найрізкіше горизонтальне профілювання обличчя на зигмаксілярному рівні. Важливо, що перелічені ознаки пов'язані між собою слабкою фізичною кореляцією, тобто у цьому випадку ми маємо справу з історичною кореляцією. Комплекс цих ознак дозволяє виділити балтів серед інших доліхокранних європеоїдних груп. Для нас важливо, що саме в цьому ж напрямі відхиляються від масиву степових скіфів серії скіфської доби лісостепової зони України.

Незважаючи на відсутність прямого зв'язку між антропологічним типом населення та його етнічною приналежністю, у низці випадків цей зв'язок можна виявити. Частіше це вдається в групах, що тривалий час знаходилися в умовах географічної або історичної ізоляції. У свій час, наприклад, вдалося диференціювати за пропорціями обличчя та черепа германців та слов'ян, а за кутами горизонтального профілювання обличчя слов'янські та фінські групи.

Доліхокранний з високою черепною коробкою, з середньошироким обличчям, яке різко профілюване у горизонтальній площині на зигмаксілярному рівні, з низькими орбітами антропологічний тип, який в історичній перспективі охарактеризує значну частину балтських груп доби заліза, фіксується і в лісостепових групах України на могильниках скіфської доби як Правобережжя Дніпра, так і Лівобережжя.

Тобто питання місця частини населення лісостепової зони України поміж популяцій, які репрезентують північно-західний та степовий світи на сьогодні, вирішується на користь північно-західного напрямку.

Результати антропологічного аналізу завжди цікаво порівнювати з розробками представників інших гуманітарних наук. Найбільш достовірну картину ми маємо в тому випадку, коли погляди їх співпадають. Треба відзначити, що як правило, висновки антропологів, які працюють в області етнічної антропології, найчастіше корелюються із розвідками палеолінгвістів. Однак правила мають і винятки,

крім того це питання можна піднімати не для усіх хронологічних періодів.

Серед лінгвістів досить давно існує погляд щодо можливого існування балто-іранських мовних контактів. На жаль, матеріал, яким оперують палеолінгвісти не завжди чітко датується. Висловлюються думки про імовірність балто-іранських контактів у добу середньої бронзи, що пов'язано з поширенням на Лівобережжі носіїв зрубної культури, яким воно може завдячувати іраномовними гідронімами. Балтський масив населення могли, на думку археологів, представляти в добу бронзи носії середньодніпровської, сосницької, лебединської, підгірцівської культур (Березанська, Отрошенко 1997, с. 394).

Скіфів лінгвісти впевнено зараховують до іраномовних груп. Про балто-скіфські етномовні зв'язки писав В. П. Петров, а про поширення елементів балтійських мов у районі Середнього Подніпров'я він говорив, насамперед, на підставі аналізу гідронімів. На його переконання, переважна більшість річкових назв басейну р. Рось не пояснюється з слов'янських мов в їх сучасному складі, але пояснюється в зіставленні з балтійською гідронімією і балтійськими апелятивами. (Петров 1972, с. 178). В. П. Петров відносив до смуги балтської топонімії також Верхню Надністрянщину, а для Лівобережжя — басейн р. Сейм (Там само, с. 179).

З балтським світом пов'язували низку гідронімів та топонімів як Правобережжя, так і Лівобережжя Дніпра (межиріччя Дніпра та Десни, правобережжя Сейму, Посулля) цілий ряд лінгвістів (Топоров, Трубацев 1962; Неподкупний 1979; Тищенко 2010).

За даними антропології, люди, які мали морфологічні аналогії серед балтів, мешкали в лісостеповій зоні України в скіфську добу. Вони (або їх предки) могли мати стосунок до створення балтських гідронімів. Для цього часу балто-іранські контакти цілком можливі у лісостеповій зоні України. Ці люди могли становити вагомий частину населення, на користь цього свідчать матеріали з трупопокладень. Із шести груп чоловічих черепів скіфської доби лісостепової зони північно-західний напрямок антропологічних зв'язків мають п'ять.

Виняток становить маленька вибірка чоловічих черепів із Бориспільської групи (Круц 1997). Ця група істотно виділяється серед усього лісостепового масиву скіфської доби України. У середньому вияві вона має дуже своєрідне поєднання мезо-брахікранії за наявності високої черепної коробки, широкого та висо-

кого обличчя, яке має дещо послаблене профілювання.

Комбінація брахікранії, широкого обличчя з помірним профілюванням змушує перевірити дві гіпотези можливого походження людей, які були поховані у цьому районі: фіно-угорську та сарматську.

З фіно-угорськими групами на землях України археологи пов'язують носіїв бондарихинської культури та вибудовують таку етнокультурну лінію: населення ямково-гребінцевої кераміки — мар'янівська культура — малобудківські поселення — бонарихінська культура доби пізньої бронзи (Березанська, Отрощенко 1997, с. 397—399). З території північних районів Лівобережжя України антропологічний матеріал, що міг би представляти ці культури, відсутній. Але досить репрезентативно представлене населення ямково-гребінцевого кола більш північних районів Європи. Для нього характерне специфічне поєднання мезо-брахікранії, високої черепної коробки з тенденцією до широколицьості та послаблення горизонтального профілювання обличчя. Близькі форми фіксуються також на могильниках VII—VI ст. до н. е. анан'ївської культури. Цей же морфологічний комплекс буде широко розповсюджений серед фіно-угорських груп доби середньовіччя (Денисова 1975; Алексеев 1969).

У фіно-угорських груп брахікранія, широколицість та послаблення горизонтального профілювання обличчя корелюються з низьким обличчям та носом, який виступає не дуже сильно. У випадку з Бориспільською групою ми маємо іншу комбінацію ознак. Ця серія має дуже високе обличчя та ніс, який сильно виступає. Це змушує нас звернутися в пошуках антропологічних аналогій до іншого великого етнічного масиву — сарматського.

Сарматський етно-культурний ареал простягався від степів Казахстану до Угорщини. Сьогодні антропологам доступний великий за обсягом матеріал, який характеризує сарматське населення різних періодів (Дебец 1948, с. 164—171; Кондукторова 1956; Фирштейн 1970; Гинзбург, Трофимова 1972; Великанова 1975, с. 81; Батиева 1992, с. 262—271; Круц 1993; 2012, Балабанова 1999, с. 54—72; 2000).

Савроматські та сарматські популяції, хоча і не були однорідними в антропологічному сенсі, але мали свою морфологічну домінуючу складову. Племена сарматського кола представляли масив населення, з яким в степах Східної Європи поширюється мезо-брахікранний, широколиций європеїдний комплекс з дещо

ослабленим горизонтальним профілюванням обличчя. Його морфологічні варіанти віддзеркалюють регіональні та хронологічні відмінності різних сарматських груп (Ефимова 1999, с. 300; Балабанова 2000; Батиева 2011).

На сьогодні серед українських науковців панує думка, що найбільш ранні пам'ятки сарматів на Україні належать до II ст. до н. е., а закінчення їх історії для регіону Північного Причорномор'я може бути віднесено до часів гунської навали, тобто до останньої чверті IV ст. н. е. (Симоненко 1998, с. 154—164). Окремі археологи писали про проникнення сарматів на землі між Доном та Дніпром у V—III ст. до н. е. (Смирнов 1984).

Бориспільська серія чоловічих черепів при залученні її до міжгрупового аналізу істотно дистанціюється як від лісостепових популяцій скіфів, так і від груп степових скіфів. Статистично вона дійсно більше тяжіє до збірних сарматських груп України та Таврії.

Чоловіча серія маленька, тут можлива випадковість вибірки, хоча цей же самий комплекс характерний і для жіночого поховання з кургану біля с. Мирне. Але, якщо ми звернемося до морфологічного аналізу, то відзначимо, що Бориспільська група характеризується високою черепною коробкою та досить широким носом. Це в цілому не характерно для основного сарматського масиву, хоча зустрічається в окремих савроматських серіях, що, можливо, пов'язано з входженням до їх складу представників інших етнічних груп. Висока черепна коробка, широкий ніс у поєднанні з брахікранією, широким обличчям, яке має помірне профілювання на верхньому рівні, характерна, як вже говорилося, для низки фіно-угорських груп. Тобто, бориспільська серія статистично тяжіє до сарматського масиву, а морфологічно розміщується між сарматськими групами та популяціями фіно-угрів. Можливо люди, які були поховані в районі Борисполя походили з територій, де могла бути контактна зона між цими етнічними масивами. Найімовірніше, з більш східних районів, наприклад Поволжя, хоча цілком можливі і більш далекі Азійські території.

Проникнення савроматів або ранніх сарматів у скіфську добу на землі України, було, імовірно, епізодичним, але воно мало місце. Це могли бути шлюбні контакти. Окремі групи сармат, на думку Ю. В. Болтрика, могли бути на службі у скіфської знаті (Болтрик, Окатенко, Тощев 2018, с. 147—168). Про біологічну присутність вихідців із сарматського середови-

ща серед похованих в Олександропільському кургані, а також серед чоловіків на могильнику Кут в степовій зоні писали антропологи (Балабанова 2000; Круц 2017).

Якщо дивитись на це формально, то коли з груп лісостепової зони 85 % складають один морфологічний масив, можна було б говорити про досить значну антропологічну однорідність населення регіону на міжгруповому рівні. Власне кажучи, про однорідність починають говорити за наявності 75 % морфологічно близького населення (Сегеда, 2001, с. 24). Але у нашому випадку треба враховувати низку обставин. У колекціях існують уламки черепів поганої збереженості, які не завжди можна виміряти і додати до серій, але візуально певну інформацію антрополог може знайти. Саме це змушує нас бути обережними з тезою про однорідність. Для прикладу, С. І. Круц відзначала мезокранні, зі значними розмірами обличчя форми на матеріалах Мотронинського городища та знаходила для них аналогії в Бориспільській групі (Круц 1997, с. 93). Але черепи з Мотронинського городища характеризувалися різким профілюванням обличчя. Це відрізняє їх від Бориспільської групи, але змушує згадати сарматську збірну групу з Таврії (Круц 1993, с. 131—141).

У цьому контексті зазначимо, що досі триває накопичення антропологічного матеріалу, який походить з розкопок Більського городища. У зв'язку з поганою збереженістю, він поки що не склав репрезентативної серії, але його попередній аналіз наводить на думку, що антропологічна структура населення лісостепової зони України була складнішою, а ніж нам демонструють результати статистичного міжгрупового аналізу. Цілком можливо, що склад мешканців Більського городища може бути поліморфним та поліетнічним, а також відрізнятися від населення скіфської доби лісостепу, яке походить з інших пам'яток.

До того ж, завжди варто враховувати, що країнологи працювали тільки з антропологічним матеріалом із трупопокладень, а для цього хронологічного періоду характерна також кремація. Населення окремих культур, наприклад юхнівської, також могло практикувати поховальні звичаї, які не залишали можливості для репрезентативної антропологічної вибірки. Тобто, частина інформації про можливий антропологічний склад населення лісостепової зони просто відсутня. Маємо надію, що розширення бази даних як з антропології скіфського часу, так і доби бронзи, дозволить уточнити антропологічну ситуацію в лісостеповій зоні України.

Висновки

Антропологічний склад населення лісостепової зони України скіфської доби не був однорідним, але ми цілком можемо говорити про домінуючу складову. Це доліхокранні форми, з довгою, вузькою, високою черепною коробкою, середніми розмірами обличчя, яке різко профілюване в горизонтальній площині. Вони визначають середні характеристики більшості збірних серій черепів Лісостепу як Правобережжя, так і Лівобережжя Дніпра.

Населення лісостепової та степової зони України скіфського часу складають два окремі антропологічні масиви, які не пересікаються.

Скіфські групи степової зони відрізняються від лісостепових серій більшим черепним покажчиком, більшими розмірами обличчя, яке дещо слабкіше профілюване в горизонтальній площині, та мають вищі орбіти.

Населення лісостепової та степової зони України було сформовано на різній морфологічній основі. Тому розглядати лісостепове населення як локальний варіант скіфського антропологічного загалу є недоречним.

Населення лісостепової зони, якщо розглядати його в масштабах антропологічних серій Європи, яскраво виявляє морфологічні та статистичні відмінності від степових скіфів. Люди лісостепових груп демонструють північно-західний напрямок антропологічних зв'язків. Їх антропологічний тип сформувався на базі популяцій, які мали свої генетичні витоки в шнуровому масиві. Шнуровий масив був антропологічно неоднорідним, ми маємо на увазі, насамперед, ту його частину, на базі якої сформувався морфологічний тип, що в історичній перспективі став домінуючим у балтів.

Якщо звернутися до хронологічно більш близьких груп, то передусім, з групами, які в добу заліза населяли циркумбалтійську зону — а саме балтських популяцій.

Висловлювалися думки, що північні райони України в різні хронологічні періоди входили до периферії балтського світу, а південний кордон балтського розселення міг мінятися в різні часи. Палеолінгвісти фіксують на Лівобережжі Дніпра та в правобережному Середньому Подніпров'ї балтські гідроніми. Археологи також не відкидають можливості, що частина культур північних районів України могла бути пов'язана з балтами. На жаль, антропологія лісостепової та лісової зони України доби бронзи представлена фрагментарно, окремі позиції уточнити важко. Але ми цілком можемо гово-

рити про антропологічну близькість значної частини населення лісостепової зони скіфської доби України з популяціями історичних балтів Східної Прибалтики. Теоретично це населення могло бути на той час балтомовним, та саме до цього періоду можуть відноситися балто-іранські мовні контакти. Частина населення лісостепової зони належала за матеріалами антропології до груп, які вважають іраномовними. Фіксується лінія, яка пов'язана з сарматським антропологічним масивом, але передусім, сарматське проникнення на ці території в цей час носило епізодичний характер.

Краніологи працювали тільки з матеріалами із трупопокладень, тобто частина інформації, стосовно людей, які були поховані за обрядом кремації, закрита, а тому цілком можливо, що антропологічний склад населення Лісостепу скіфської доби був більш строкатим.

- Алексеев, В. П. 1969. *Происхождение народов Восточной Европы*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П. 1989. *Историческая антропология и этногенез*. Москва: Наука.
- Алексеев, В. П., Дебец, Г. Ф. 1964. *Краниометрия. Методика антропологических исследований*. Москва: Наука.
- Алексеева, Т. И. 1974. Антропологическая дифференциация славян и германцев в эпоху средневековья и отдельные вопросы этнической истории Восточной Европы. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Расо-генетические процессы в этнической истории*. Москва: Наука, с. 71-84.
- Алексеева, Т. И. 1990. Антропология циркумбалтийского экономического региона. В: Денисова, Р. Я. *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 124-145.
- Батиева, Е. Ф. 1992. Череп из курганов междуречья Маныча и Сала (сарматское время). В: Илюков, Л. С., Власкин, М. В. *Сарматы междуречья Маныча и Сала*. Ростов-на-Дону, с. 262-271.
- Батиева, Е. Ф. 2011. *Население Нижнего Дона в IX в. до н. э. — IV в. н. э. (палеоантропологическое исследование)*. Ростов-на-Дону.
- Балабанова, М. А. 1999. Антропология сарматских погребальных памятников нижнего Поволжья 4—3 вв. до н. э. *Нижеволжский археологический вестник*. Волгоград, 2, с. 54-72.
- Балабанова, М. А. 2000. *Антропология древнего населения Южного Приуралья и Нижнего Поволжья. Ранний железный век*. Москва: Наука.
- Березанская, С. С., Отрошенко, В. В. 1997. Бронзовый век. Этнічний склад населення. В: Толочко, П. П. (ред.). *Давня історія України*. Т. 1. Первісне суспільство, ч. 2, р. 2, гл. 1. Київ, с. 387-401.
- Болтрик, Ю. В., Окатенко, В. П., Тошев, Г. М. 2008. Терени центру Скіфії (від Солохи до Чортomla). *Археологія та давня історія України*, 1 (26), с. 147-168.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва: Наука.
- Гинзбург, В. В., Трофимова, Т. А. 1972. *Палеоантропология Средней Азии*. Москва: Наука.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. ТИЭ: Новая серия. Т. 4. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.

- Денисова, Р. Я. 1975. *Антропология древних балтов*. Рига: Зинатне, 1975.
- Денисова, Р. Я. 1990. География антропологических типов балтских племен и этнические процессы в начале II тыс. на территории Латвии и Литвы. В: Денисова, Р. Я. (ред.). *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 28-81.
- Ефимова, С. Г. 1999. Население Восточной Европы в эпоху железа и позднеримское время. В: Алексеева, Т. И. (ред.). *Восточные славяне. Антропология и этническая история*. Москва: Научный мир, с. 279-306.
- Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европы. Скифия по данным краниологии. В: Алексеев, В. П. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология*. Москва: Старый сад, с. 39-44.
- Зиневич, Г. П. 1967. *Очерки палеоантропологии Украины*. Киев: Наукова думка.
- Козинцев, А. Г. 1998. Происхождение и родственные связи скифов по данным антропологии. В: *Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь*. Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения М. И. Артамонова. Тезисы докладов. Санкт-Петербург: Изд. Гос. Эрмитажа, с. 23-24.
- Козинцев, А. Г. 2000. Об антропологических связях и происхождении причерноморских скифов. *Археология, этнография и антропология Евразии*. Новосибирск: Из-во Института археологии и этнографии СОРАН, 3, с. 145-152.
- Кондукторова, Т. С. 1956. Материалы по палеоантропологии Украины. *ТИЭ*, 33, с. 57-91.
- Кондукторова, Т. С. 1972. *Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.)*. Москва: Наука.
- Кондукторова, Т. С. 1979. *Физический тип людей Нижнего Поднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Казацкое)*. Москва: Наука.
- Круц, С. И. 1993. Сарматы Таврии по антропологическим данным. В: Симоненко, А. В. *Сарматы Таврии*. Киев: Наукова думка, с. 131-140.
- Круц, С. И. 1997. Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения Лесостепи в скифское время). В: Скорый, С. А. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка, с. 91-116.
- Круц, С. И. 2017. *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Курганы Украины, 5. Киев; Берлин: ИА НАНУ.
- Литвинова, Л. В. 1999. Антропологический материал из могильника Мамай-гора. В: Андрух, С. И., Тошев, Г. Н. *Могильник Мамай-гора*. Запорожье: Изд-во Запорожского университета, с. 188-210.
- Непокупний, А. П. 1979. *Балтійські родичі слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Петров, В. П. 1972. *Етногенез слов'ян*. Київ: Наукова думка.
- Покас, П. М., Назарова, Т. А., Дяченко, В. Д. 1988. Материалы по антропологии Акташского могильника. В: Бессонова, С. С., Бунятян, Е. П., Гаврилюк, Н. А. *Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму*. Киев: Наукова думка, с. 118-144.
- Рудич, Т. А. 2000. Население черняховской культуры Среднего Поднепровья по материалам антропологии. *Stratum plus*, 4, с. 278-288.
- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я 1—2 тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ: ІА НАНУ.
- Сегеда, С. 2001. *Антропологічний склад українського народу*. Київ: Вид-во імені Олени Теліги.

- Смирнов, К. Ф. 1984. *Сарматы и утверждение ихнего политического господства в Скифии*. Москва: Наука.
- Тищенко, К. 2010. *Іншомовні топоніми України*. Тернопіль: Мандрівець.
- Топоров, В. Н., Трубачев, О. Н. 1962. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. Москва: Наука, с. 230–232.
- Симоненко, О. В. 1999. Сарматы. В: Толочко, П. П. (ред.) *Давня історія України*. Т. 2. Скіфо-античний світ, р. 3, гл. 1. Київ: Поліграфкнига, с. 154–176.
- Фирштейн, Б. В. 1970. Сарматы Нижнего Поволжья в антропологическом освещении. В: Тот, Т. А., Фирштейн, Б. В. *Антропологические данные к вопросу о великом переселении народов. Авары и сарматы*. Ленинград: Наука.
- Чеснис, Г. А. 1990. Многомерный анализ антропологических данных как средство решения проблемы выделения балтских племенных союзов эпохи железа (преимущественно на территории Литвы). В: Денисова, Р. Я. *Балты, славяне, прибалтийские финны. Этногенетические процессы*. Рига: Зинатне, с. 9–28.
- Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend-statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d. Z.). *Homo*, XXIII, 3. H., p. 245–271.

Надійшла 1.06.2020

Т. А. Рудич

Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

НАСЕЛЕНИЕ ЛЕСОСТЕПНОЙ ЗОНЫ УКРАИНЫ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ

Тема состава населения Лесостепи Украины скифского времени рассматривалась историками, археологами, лингвистами и антропологами. В последнее время база данных по антропологии населения степной Скифии расширилась. Это позволяет по-новому посмотреть как на население степной, так и лесостепной зоны Украины этого периода.

В данной работе краниологические материалы лесостепных и степных серий рассматривались в кругу групп, представляющих население Прибалтики, Центральной и Южной Европы. Статистическая обработка материала производилась с использованием пакета программ Systat.

По результатам анализа антропологический состав населения лесостепной зоны Украины скифского времени не был однородным. Однако четко выделяется доминирующий морфологический компонент. Это долихокранный морфотип с длинной, узкой черепной коробкой, средними размерами лица, которое резко профилированное в горизонтальной плоскости. Морфотип определяет средние характеристики большинства суммарных серий мужских черепов.

Население лесостепной и степной зоны Украины составляют два разных антропологических массива, границы которых не пересекаются. Лесостепное население нельзя рассматривать в качестве локального варианта скифского антропологического массива.

Население лесостепной и степной зоны Украины было сформировано на разной морфологической основе. Основной массив населения Лесостепи Украины четко демонстрируют северо-западное направление антропологических связей. Его антропологический тип сформировался на основе популяций, которые имеют генетические истоки в культурах шнурового круга. Шнуровой массив населения был не однородным. Мы говорим о той части популяций шнуровой керамики, на основе которой сформировался морфологический тип, который в исторической перспективе стал доминирующим у балтов в эпоху железа.

Большая часть серий лесостепной зоны скифского времени морфологически и статистически близки популяциям Восточной Прибалтики эпохи железа. Однако фиксируется и население, которое происходит из групп, связанных с ираноязычным миром.

Нами для анализа использовались лишь материалы из погребений по обряду ингумации. Кремация не оставляет материалов для работы исследователей, которые занимаются этнической антропологией. Следовательно, часть информации о населении региона закрыта. Теоретически население лесостепной зоны Украины скифского времени могло быть полиморфным.

К л ю ч е в ы е с л о в а: скифское время, лесостепная зона Украины, антропология.

Tetiana O. Rudych

D.Sc. in History, Senior Researcher of the Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3396-504X, rudich@iananu.org.ua

THE POPULATION OF THE FOREST-STEPPE ZONE OF UKRAINE DURING THE SCYTHIAN TIME

The issue on the composition of the forest-steppe population of Ukraine of the Scythian time was considered by historians, archaeologists, linguists and anthropologists. Recently, the database on the anthropology of the steppe Scythia population has been expanded. It allowed researchers to take a fresh look at both the population of the steppe and forest-steppe zones of Ukraine of the mentioned period.

In the article, craniological materials of the forest-steppe and steppe series were considered in a circle of groups representing the population of the Baltic region, Central and Southern Europe. Statistical processing of material was performed using the Systat software package.

According to the analysis, the anthropological composition of the Ukrainian forest-steppe zone population of the Scythian time was not homogeneous. However, the dominant morphological component is clearly distinguished. This is a dolichocran morphological type with a long, narrow skull, average face sizes, which is sharply profiled in a horizontal plane. Certain morphological type determines average characteristics of most of the summarized series of male skulls.

The population of the forest-steppe and steppe zones of Ukraine is presented by two different anthropological massifs whose boundaries do not intersect. The forest-steppe population cannot be considered as a local version of the Scythian anthropological massif.

The population of the above mentioned area was formed on a different morphological basis. The main massif of the population of the Ukrainian forest-steppe clearly demonstrates the north-western direction of anthropological ties. Its anthropological type was formed on the basis of populations that have genetic origins in the Corded Ware circle cultures. The Corded Ware culture population was not homogeneous. Namely, that part of the Corded people, on the basis of which a morphological type was formed, which in a historical perspective became dominant among the Balts in the Iron Age.

Most of the series of the forest-steppe zone of the Scythian time are morphologically and statistically close to the populations of the Eastern Baltic Iron Age. However, the population that comes from groups that are associated with the Iranian-speaking world is also fixed.

For analysis, there were used only materials from burials according to the ritual of inhumation. Cremation does not leave materials for the work of researchers who are engaged in ethnic anthropology. Consequently, some of the information on the region population is closed. Theoretically, the population of the forest-steppe zone of Ukraine of the Scythian time could be more polymorphic.

Key words: Scythian time, forest-steppe zone of Ukraine, anthropology.

References

- Alekseev, V. P. 1969. *Proishozhdenie narodov Vostochnoj Evropy (kraniologicheskoe issledovanie)*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P. 1989. *Istoricheskaya antropologiya i etnogenez*. Moskva: Nauka.
- Alekseev, V. P., Debetz, G. F. 1964. *Kraniometriya. Metodika antropologicheskikh issledovanij*. Moskva: Nauka.
- Alekseeva, T. I. 1974. Antropologicheskaja differentsiatziia slavian i germantsev v epoxu srednevekovyia i otdelnye voprosy etnicheskoi istorii Vostochnoi Evropy. In: Zolotareva, I. M. (ed.). *Rasogeneticheskie protsessy v etnicheskoi istorii*. Moskva: Nauka, p. 71-84.
- Alekseeva, T. I. 1990. Antropologija cirkumbaltijskogo ekonomicheskogo regiona. In: Denisova, R. Ya. (red.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie protsessy*. Riga: Zinatne, p. 28-81.
- Balabanova, M. A. 1999. Antropologija sarmatskikh pogrebalnykh pamiatnikov nizhnego Povolzhia 4-3 vv. do n. e. *Nizhnevolzhskii arheologicheskii vestnik*, 2, p. 54-72.
- Balabanova, M. A. 2000. *Antropologija drevnego naseleniia Yuzhnogo Priuralia i Nizhnego Povolzhia. Rannii zheleznyi vek*. Moskva: Nauka.
- Batieva, E. F. 2011. *Naselenie Nizhnego Dona v IX v. do n. e. - IV v. n. e. (paleoantropologicheskoe issledovanie)*. Rostov-na-Donu: Izd-vo IuNTs RAN.
- Batieva, E. F. 1992. Cherepa iz kurganov mezhdurech'ia Manycha i Sala (sarmatskoe vremia). In: Iliukov, L. S., Vlaskin, M. V. *Sarmaty mezhdurech'ia Manycha i Sala*. Rostov-na-Donu: Izd-vo IuNTs RAN, p. 262-271.
- Berezanskaia, S. S., Otroshchenko, V. V. 1997. Bronzovy vik. Etnichnyi sklad naselennia. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 1, pr. 2, p. II, hl. 1. Kyiv: Polihrafknyha, p. 387-401.
- Boltryk, Yu. V., Okatenko, V. P., Toshchev, H. M. 2008. Tereny tsentru Skifii (vid Solokhy do Chortomlyka). *Arkheolohiia ta davnia istoriia Ukrainy*, 1 (26), p. 147-168.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurech'ia*. Moskva: Nauka.
- Ginzburg, V. V., Trofimova, T. A. 1972. *Paleoantropologija Srednei Azii*. Moskva: Nauka.
- Debecz, G. F. 1948. *Paleoantropologiya SSSR. TIE: Novaya seriya*, vol. 4. Moskva; Leningrad.
- Denisova, R. Ya. 1975. *Antropologija drevnikh baltov*. Riga: Zinatne.
- Denisova, R. Ya. 1990. Geografiia antropologicheskikh tipov baltsskikh plemen i etnicheskie protsesy v nachale II tys. na territorii Latvii i Litvy. In: Denisova, R. Ya. (ed.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie protsesy*. Riga: Zinatne, p. 28-81.
- Efimova, S. G. 1999. Naselenie Vostochnoi Evropy v epokhu zheleza i pozdnerimskoe vremia. In: Alekseeva, T. I. (ed.). *Vostochnyie slaviiane. Antropologija i etnicheskaja istoriia*. Moskva: Nauchnyi mir, p. 279-306.
- Efimova, S. G. 2000. Sootnoshenie lesostepnykh i stepnykh grupp naseleniia Evropy. Skifiia po dannym kraniologii. In: Alekseev, V. P. (ed.). *Skify i sarmaty v VII-III vv. do n. e. Paleoekologija, antropologija i arheologija*. Moskva: Staryi sad, p. 39-44.
- Kozintsev, A. G. 1998. Proiskhozhdenie i rodstvennyie sviazi skifov po dannym antropologii. In: *Skify, khazary, slaviane, Drevniaia Rus. Mezhdunarodnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia M. I. Artamonova*. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg: Izd: Gos. Ermitazha, p. 23-24.
- Kozintsev, A. G. 2000. Ob antropologicheskikh sviaziakh i proiskhozhdenii prichernomorskikh skifov. *Arkheologija, etnografiia i antropologija Evrazii*. Novosibirsk: Iz-vo Instituta arheologii i etnografii SORAN, 3, p. 145-152.
- Konduktorova, T. S. 1956. Materialy po paleoantropologii Ukrainy. *Trudy Instituta Etnografii*, 33, p. 57-91.
- Konduktorova, T. S. 1972. *Antropologija drevnego naseleniia Ukrainy (I tys. do n. e. - I tys. n. e.)*. Moskva: Iz-vo Moskovskogo universiteta.

- Konduktorova, T. S. 1979. Antropologicheskie materialy cherniakhovskoi kultury Ukrainy. In: Symonovich Ye. A. (ed.). *Mogilniki cherniakhovskoi kultury*. Moskva: Nauka, p. 163-204.
- Kruts, S. I. 1993. Sarmaty Tavrii po antropologicheskim dannym. In: Simonenko, A. V. *Sarmaty Tavrii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 131-140.
- Kruts, S. I. 1997. Antropologiya Steblevskogo mogilnika (k voprosu o fizicheskome tipe naselenia Lesostepi v skifskoe vremia). In: Skoryi, S. A. *Skify: skifskii mogilnik v Porosie*. Kyiv: Naukova dumka, p. 91-116.
- Kruts, S. I. 2017. *Skify stepi Ukrainy po antropologicheskim dannym*. Kurgany Ukrainy, 5. Kiev; Berlin: IA NANU.
- Litvinova, L. V. 1999. Antropologicheskii material iz mogilnika Mamaj-Gora. In: Andrukh, S. I., Toshchev, G. N. *Mogilnik Mamaj-Gora*. B. I. Zaporozhie: In-t arkhologii NAN Ukrainy, p. 188-210.
- Nepokupnyi, A. P. 1979. *Baltiiskii rodychi slovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Petrov, V. P. 1972. *Etnohenez slovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Diachenko, V. D. 1988. Materialy po antropologii Aktashskogo mogilnika. In: Bessonova, S. S., Bunyatyan, E. P., Gavriluk, N. A. *Aktashskii mogilnik skifskogo vremeni v Vostochnom Krymu*. Kyiv: Naukova dumka, p. 118-144.
- Rudich, T. A. 2000. Naselenie chernyakhovskoi kultury Srednego Podneprov'ia po materialam antropologii. *Stratum plus*, 4, p. 278-288.
- Rudych, T. O. 2014. *Naselenia Serednoho Podniprovia 1-2 tysyacholittia za materialamy antropologii*. Kyiv: IA NANU.
- Seheda, S. 2001. *Antropologichnyi sklad ukrainskoho narodu*. Kyiv: Vyd-vo imeni Oleny Telihi.
- Symonenko, O. V. 1999. Sarmaty. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Davnia istoriia Ukrainy*. Vol. 2. Skifo-antychnyi svit, r. 3, hl. 1. Kyiv: Polihrafknyha, p. 154-176.
- Smirnov, K. F. 1984. *Sarmaty i utverzhdenie ikhnego politicheskogo gospodstva v Skifii*. Moskva: Nauka.
- Tyshchenko, K. 2010. *Inshomovni toponimy Ukrainy*. Ternopil: Mandrivets.
- Toporov, V. N., Trubachev, O. N. 1962. *Lingvisticheskii analiz gidronimov Verkhnego Podneprov'ia*. Moskva: Nauka, p. 230-232.
- Firshtein, B. V. 1970. Sarmaty Nizhnego Povolzhia v antropologicheskome osvishchenii. In: Tot, T. A., Firshtein, B. V. *Antropologicheskie dannye k voprosu o velikom pereselenii narodov. Avary i sarmaty*. Leningrad: Nauka.
- Chesnis, G. A. 1990. Mnogomernyi analiz antropologicheskikh dannykh kak sredstvo resheniia problemy vydeleniia baltских plemennykh soiuzov epokhi zheleza (preimushchestvenno na territorii Litvy). In: Denisova, R. Ya. (ed.). *Balty, slaviane, pribaltiiskie finny. Etnogeneticheskie protsessy*. Riga: Zinatne, p. 9-28.
- Schwidetzky, I. 1972. Vergleichend- statistische Untersuchungen zur Anthropologie der Eisenzeit (letztes Jahrtausend v.d. Z.). *Homo*. XXIII, 3. H/, s. 245-271.

І. А. Готун, О. М. Казимір *

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПЕРЕДМІСТЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО КИЄВА

Розгорнуте останнім часом масштабне вивчення неукріплених пам'яток у передмістях Києва разом з отриманими раніше даними дозволяє детально характеризувати специфіку матеріальної і простежених за матеріальними залишками елементів духовної культури середньовічного населення столичних околиць. Багатогалузеве розвинене господарство, високий рівень добробуту мешканців, простежені в процесі розкопок аспекти духовного життя засвідчують неординарність вивчених селищних структур і дозволяють вбачати у сільській окрузі столичного мегаполісу своєрідне соціокультурне явище.

Ключові слова: середньовіччя, неукріплені поселення, передмістя Києва, споруди, сільськогосподарські знаряддя, інструменти ремесел і промислів, побутовий інвентар, прикраси, предмети озброєння, культові речі.

Результати вивчення у межах проектів «Селища київських передмість», «Функціонування археологічної пам'ятки у сучасному соціокультурному середовищі» та «Дослідження Ходосівського археологічного комплексу», а також планових тем відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України розташованих у південно-західних передмістях Києва селищ доби Київської Русі і монгольсько-литовського часу Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка та ін. в сукупності з отриманими раніше матеріалами стосовно синхронних неукріплених пунктів столичних околиць (Теремки, Предславице, селище у Наводницькій балці, Кременище тощо) дозволяють детально характеризувати соціально-економічний феномен сільської округи київського мегаполісу і аналізувати

особливості матеріальної та простежених за специфікою матеріальних решток певних елементів духовної культури його жителів. Оперативне оприлюднення результатів робіт, передусім у присвячених підсумкам польового сезону щорічниках, і підготовка окремих праць про різні категорії матеріальної культури жителів приміських поселень та виявлені під час вивчення останніх окремі унікальні речі, що було узагальнено у спеціальних статтях (Готун 2008; 2014; 2017; Готун, Казимір 2019 та ін.), дає змогу не вдаючись до дрібних деталей і не переобтяжуючи працю дублюванням ілюстративного матеріалу акцентувати лише на ключових моментах.

Як і решта давньоруських селищ, неукріплені пункти поблизу Києва загалом тяжіли до джерел водозабезпечення і займали переважно територію надзаплавних терас та заплав, у останньому випадку віддаючи пріоритет підвищеним ділянкам, причому відомі випадки фіксації кількох об'єктів вздовж однієї водної артерії: поселення Кременище та Ходосівка-Рославське на р. Сіверка/Віта, Теремки та Софіївська Борщагівка на р. Нивка/Борщагівка. Відрізняється від решти топографія пунктів, розміщених на корінному березі Дніпра між Києвом давньоруської доби і Печерським монастирем, але стан їх вивченості поки що не дозволяє здійснювати широкі узагальнення. З огляду на обсяги відкритої на приміських поселеннях площі характеризувати планову структуру останніх проблематично, водночас на Софіївськоборщагівському селищі простежено розміщення об'єктів житлової і побутово-господарської забудови обабіч вільної від споруд бісектриси утвореного мисом на вигині річки кута, що демонструє наявність вуличного планування. Суттєво, що напрямок давньоруської вулиці практично збігається з трасою ґрунтової дороги, прокладеної у наш час через зайнятий селищем мис після припинення його використання

* ГОТУН Ігор Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-9285-5107, igor_hotun@iananu.org.ua

КАЗИМІР Олександр Миколайович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-8671-7077, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

для вирощування сільськогосподарських культур. На решті відкритої на пункті площі будівлі розміщені хаотично, та остаточних висновків варто почекати до завершення робіт.

Вивчені під час розкопок неукріплених пам'яток округи Києва житла мали зазвичай заглиблену основу, підпрямокутну в плані форму та опалювальний пристрій в одному з кутів. Там, де вдалося встановити взаєморозташування печі і входу, опалювальна споруда найчастіше розміщувалася з боку від останнього, челюстями на нього, що загалом властиво оселям означеного періоду у досліджуваному регіоні. На селищі в Софіївській Борщагівці простежено зміну планової структури житла під час його експлуатації: зведену у дальньому куті піч, що більш властиве для домобудівництва слов'ян додержавного періоду, з часом розібрали і заново збудували у сусідньому зі входом кутку. Стовпові ями по кутах, іноді вздовж стін (частіше — довгих), вказують на каркасно-стовпове конструктивне вирішення, що отримало додаткове підтвердження у випадках з фіксацією горілих залишків, зокрема на Софіївськоборщагівському селищі. Водночас, у одному із жител на поселенні Теремки було простежено відбиток замка зрубу (Івакін, Сергєєва 1993, с. 33, 34), подібність двох різночасових наземних зрубних жител з підклітом на поселенні Предславине, на думку дослідників, продемонструвала стійкі домобудівні традиції, що зберігаються понад 300 років (Мовчан 1993, с. 45), а зведення нових об'єктів на місці старих на селищі у верхів'ях Наводницької балки засвідчила сталість внутрішньосадибного планування на пункті (Козюба 2008, с. 138). Наявність нерухомих меблів маркують ями від стовпів у долівці, зафіксовані у багатьох випадках на різних пам'ятках (Готун 2015). Доволі часто до житлового модуля примикала додаткова вхідна трапецієподібна чи напівкругла конструкція-тамбур, іноді з кількома сходами, що не раз простежено у Софіївській Борщагівці і відзначено на селищі у верхів'ях Наводницької балки, а датована XI ст. будівля 3 з Теремків на тлі загалом однотипних жител неукріплених пам'яток київської округи показова укладанням дощок підлоги на вбиті у материк дерев'яні кілки (Івакін, Сергєєва 1993, с. 33). На пункті у Софіївській Борщагівці вивчено двокамерний будинок з дощатою підлогою в житловому приміщенні і земляною долівкою в холодній камері. Такі обійстя зазвичай ідентифікують як помешкання соціальної верхівки населеного пункту. На прикладі сели-

ща Автуничі її представника ототожнено зі згаданим Руською Правдою сільським (ратайним) старостою (Готун, Моця 1993б). А топографічно відділене і додатково укріплене частоколом місце концентрації престижних знахідок у сукупності з багатшим порівняно з навколишніми житлом на Лісковому свого часу було названо «головною» поселення (Шекун 1990, с. 75). Подібна анатомічність терміну збентежила не всіх, і він був підтриманий та поширений на ще одну пам'ятку: так керівником розкопок було визначено центр Григорівки з густою садибною забудовою (Петрашенко 1991, с. 51).

Крім житлових на приміських селищах вивчено низку ремісничих, промислових та побутово-господарських об'єктів. Функціональне призначення решток більшості будівель нез'ясоване, та особливості конструкції і характер заповнення частини з них дозволяють здійснювати ідентифікацію споруд досить впевнено. Так, досліджено виробничі об'єкти майстрів чорної металургії, лісохімічного промислу, обробки бурштину, допоміжні — теслі та каменотеса. Доволі значна кількість будівель пов'язана з господарством і побутом мешканців. І якщо ями для збіжжя з посівним зерном логічно розглядати у контексті розвитку тут зернового господарства, інші сховища для запасів — конструктивно схожі на зернові, ближчі до сучасних погребів та й просто у вигляді заглиблень — характеризують побут населення подібно до надвірних відкритих вогнищ, відомих і зараз як літні кухні. Виділені під час розкопок неукріплених пам'яток столичних околиць і об'єкти, пов'язані з тваринницькою галуззю. Суттєво, що споруди характеризують не лише певний напрям економічної діяльності давньої людності чи особливості побутової культури, а й слугують показником знань в архітектурі й техніці, рівня розвитку будівельної справи. Щодо останньої — ступінь її опанування крім універсальних сокир додатково характеризує знайдений у Софіївській Борщагівці Т-подібний, із зубчастими краями виріб, названий під час фіксації дещо дивним терміном «підсвічник-лучина» (Осадчий, Філюк 1997, арк. 11, 33, табл. 10: 2). Насправді схожі інструменти називали «чертілки» і використовували для розмітки дерева під час будівництва (Колчин 1985, с. 258, 284, табл. 100, 15).

Дослідники простежили, що на ранніх етапах мешканці селищ давньоруської доби зводили житла у одній частині зайнятої населеним пунктом площі, а об'єкти побутового та господарського призначення концентрували в іншій, на зміну чому з XII, а подекуди

навіть з XI ст. приходять спочатку елементи садибного планування з виокремленням груп, утворених будинком і супутніми спорудами, а дещо згодом з'являються й власне садиби у вигляді локальних скупчень синхронних об'єктів, доволі часто оточених плотами (Шекун 1988, с. 91; 1992, с. 51; Веремейчик 1994, с. 7). На селищах київських околиць обсяги та конфігурація відкритої площі дозволяють простежити схожі закономірності щодо пункту у Софіївській Борщагівці. Зокрема, і витягнутим вздовж вулиці, і хаотично розміщеним у тилу попередніх будинкам властиве поєднання з однією, а в окремих випадках — навіть з кількома ямами для збіжжя, та й об'єкти іншого призначення розташовувалися неподалік. Таке планування відображає існування малих сімей з індивідуальним господарством, вже виділених зі складу патріархальної, причому їхня економічна спеціалізація однакова і репрезентує зернове господарство, хоч висновки щодо занять мешканців пункту логічно формулювати після завершення розкопок та остаточного опрацювання результатів робіт.

Наведене спостереження щодо рільничої спеціалізації в структурі економіки цього поселення, що знаходить аналогії у розташованому неподалік селищі Петрушки, де попри незначну відкрити площу відомі непоодинокі знахідки призначеного для обробітку ґрунту і для збирання врожаю сільськогосподарського реманенту (Готун та ін. 2013б), підводить до проблеми соціально-економічної специфіки неукріплених пунктів регіону. Під час аналізу відкритих селищ Київської землі П. П. Толочко звертав увагу на функціонування в зоні родючих ґрунтів великих землеробських пунктів, у поліських районах і в заплавах рік — невеликих селищ тваринників, в околицях Овруча, де відомі поклади шиферу — осередків каменотесів, у місцях з болотною рудою — сезонних виробничих поселень (Толочко 1980, с. 163). А навіть проміжні результати організованого О. П. Моцею широкомасштабного дослідження селищних структур півдня Русі продемонстрували наявність різноманітних типів поселень, за якими стояли їхні конкретні соціально-економічні функції, що досить широко різнилися: селища, жителі яких (державні смерди) влаштовували взаємини з верхівкою суспільства виконанням різноманітних натуральних повинностей (Автуничі); пункти князівського домену (Дорогинка, Ліскове); такі, що стояли ближче до відкритих торговельно-ремесничих осередків типу Гньоздово й Бірки (Григорівка), водночас перебували у приватних

володіннях феодалів (Моця 1991, с. 7, 8). Але і за всієї багатоструктурності пам'яток сільського типу, мешканці поліської зони з її ландшафтними та кліматичними умовами, де не гарантувалося прожиткового мінімуму за рахунок землеробства, змушені були шукати альтернативні джерела існування, розвиваючи різні ремесла і промисли, що, за спостереженнями В. П. Коваленка, навіть у пізньосередньовічні часи сягнуло відлову і дресирування ведмедів (Коваленко 1992, с. 33) та спричинило пропозицію при аналізі економічної спеціалізації середньовічних пам'яток поліські селища *a priori* вважати утвореннями з багатогалузевим і різнопрофільним господарством (Готун 2005, с. 55—59).

Повертаючись до ролі сільського господарства в економічній діяльності населення столичних передмість, варто відзначити, що крім уже згаданих Софіївської Борщагівки та Петрушків, відповідні знахідки походили практично з усіх пунктів. Передусім це — кістки свійських тварин, палеоботанічні знахідки; досить часто траплялись уламки призначених для переробки урожаю виробів, а саме жорен, зернотерок, розтиральників. На поселенні Ходосівка-Козаків яр виявлені знаряддя збирання та переробки врожаю і досить рідкісне втулчасте чересло (Готун, Горбаненко 2016), а на Ходосівці-Рославському крім знарядь збирання і переробки врожаю та археозоологічних і палеоботанічних матеріалів ця галузь репрезентована металевими частинами специфічних і традиційних інструментів обробітку ґрунту; кількість останніх завдяки знахідкам поточного сезону зросла. Якщо пов'язані з рільництвом артефакти виявляють частіше, то предмети, що належать до тваринницької галузі, менш численні. Про розвиток останньої свідчать переважно уламки кіс — знаряддя заготівлі сіна, показника стійлового утримання худоби. Такі відомі з селищ Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка, Петрушки та ін. Скоріше як виняток під час розкопок вдається ідентифікувати тваринницькі будівлі, щодо яких показові загони для худоби та зведений з подвійного плоту хлів з Автуничів (Готун 1993, с. 65, рис. 4; 2003, с. 176, 177, рис. 61: б). У доповнення до них на селищі Ходосівка-Рославське нещодавно досліджено відомий за вивченням народного побуту саж (невелику споруду для відгодівлі свиней з обмеженням їхньої рухливості) з анатомічно розташованим кістяком поросяти на дні (Готун, Казимір, Сухонос 2019, с. 42, 43, рис. 1; 2).

До традиційних занять середньовічного населення дослідники відносять полювання та

рибальство, і розвиток цих галузей визначався особливостями навколишньої ресурсної бази. Історія засвідчує, що навіть за наявності певних обмежень щодо вказаних занять, їх могли обходити, найяскравішим прикладом чого слугує згадане літописцем браконьєрство сина київського воєводи Люта Свенельдича на території мисливських угідь древлянського князя. Та й кістки лебедя — відомого об'єкта лицарських мисливських вправ суспільної верхівки середньовічних часів траплялись серед кухонних відходів поселення Ходосівка-Рославське, відомого значним розмаїттям фауністичних решток у нашаруваннях пункту (Тайкова 2008, с. 289). Варто зазначити, що до вже згаданих кістяних вістер стріл із селища (Готун та ін. 2013а, с. 88, рис. 1: 1—3) нещодавно додалися нові, а остеологічна колекція поповнюється щороку. Відомі залишки мисливської здобичі і з розкопок інших пунктів у передмістях столиці. Кістки риб теж зібрані на різних селищах, та кількісно їх більше на вивчених широких площах. Це стосується й інших артефактів рибальства: переважно спеціально виліплених керамічних та виготовлених з листа і відлиту свинцевих важків, гачків тощо, найінформативніше щодо чого поселення Ходосівка-Рославське на противагу розміщеному на березі річки Софіївськоборщагівському пункту з лише одним уламком керамічного важка попри найбільшу відкрити на ньому площу. Слід зауважити, що за безумовної констатації розвитку на селищі Ходосівка-Рославське рибальства, причому із застосуванням гачкових знарядь, сіток і ості, оцінити, було воно професійним заняттям, як пропонувалося щодо однієї із слов'янських споруд з кістками плити, сома, шуки й окуня у заповненні за відсутності там зернівок культурних рослин (Оленич та ін. 2019, с. 246, 247), чи допоміжним, на даному етапі досліджень важко, особливо з урахуванням дуже доречного у цьому випадку застереження, що рибальські знаряддя могли перебувати у оселі не лише професіонала, а й любителя (Монгайт 1955, с. 61, 62).

Джерела нового часу стосовно більшості селищ навколо столиці задокументували розвиток бджолярства; наявність ділянок стоялого лісу в оточенні лучного різнотрав'я дає підстави припускати поширення тут за середньовічної доби бортництва, життєздатність якого у регіоні доведено експериментальним шляхом (Готун, Коваль, Петраускас 2009, с. 91—97). Поза всяким сумнівом, в умовах натурального господарства місцева людність займалася збиран-

ням та заготівлею грибів, ягід, диких плодів, пряно-смакових та пряно-ароматичних рослин, барвників, дубильних речовин, а також рослинних волокон, лози, лика тощо. Крім логічних міркувань до такого висновку приводить виявлення на поселенні Ходосівка-Рославське шкаралупи ліщини, що раніше було простежене в Автуничах та в кількох містах. Водночас фіксація на згаданому селищі шкаралупи волоського горіха, найімовірніше, відображає не садівництво, а торговельні зв'язки: знайти документальні підтвердження вирощування цих дерев у середньовіччі в Києві чи його околиці не вдалося.

Міркування логіки покладені і в основу твердження про розвиток у селах регіону прядіння, ткацтва, виготовлення одягу та взуття тощо. Але, на відміну від деяких згаданих вище напрямів діяльності, вони маркуються знахідками пряслиць, важків від ткацьких верстатів (а саме ними, найімовірніше, були подібні до пряслиць іноді орнаментовані раніше ототожнені з важками, тягарцями, ворварками тощо лінзоподібного профілю або урізано-конічної форми свинцеві вироби, остаточне призначення яких стало зрозумілим після виявлення в отворах низки новгородських екземплярів зафіксованих дерев'яними кілочками рослинних волокон (Олейников 2014)), значної кількості металевих шил і швайок та поодиноких кістяних проколов на Ходосівці-Рославському, Софіївській Борщагівці. Останнім часом колекція названих виробів з поселення Ходосівка-Рославське в чергове поповнилася новими надходженнями.

Практично з усіх відкритих пам'яток округи Києва походять речі універсального призначення: ножі, сокири, бруски для їх гостріння (Готун та ін. 2013а; Готун, Сухонос, Казимір 2013 та ін.). Колекція таких виробів поповнюється щосезону і в числі нових знахідок трапляються доволі оригінальні екземпляри. Особливості побуту місцевого люду простежуються не лише за згаданою вже організацією оселі та садиби, а й за низкою речей хатнього начиння, замків і ключів, які, до того ж, слугують показником майнового стану мешканців і наявності у їх середовищі приватної власності (показові нещодавно виявлені у одній із побутово-господарських споруд селища Ходосівка-Рославське корпус та дужка з пружинним механізмом, за кілька метрів від яких знайдено відповідний їм ключ), бритв, гребенів, кресал, ножиць та ін. Щодо останніх — до відомого на Софіївській Борщагівці пружинного варіанту, подібні якому (вцілілі й фрагментовані)

були знайдені в Автуничах, Григорівці, Лісковому, додалися зламаний виріб з пункту в Наводницькій балці (Козюба 2008, с. 151, 153, рис. 11: 3), пружина від аналогічного із селища Ходосівка-Рославське та надзвичайно витончено виготовлений шарнірний із нього ж. За спостереженнями фахівців, раннім варіантам шарнірних ножиць властива конструкція ручок, у яких скоба лише загнута з утворенням овального кільця і не зварена зі стрижнем, а з більш округлим суцільним звареним кінцем з'являються у Новгороді у XIV ст. (Колчин 1959, с. 60).

Як і на решті середньовічних пунктів, на поселеннях столичних передмість найбільш масова категорія знахідок репрезентована уламками керамічного посуду. Суттєво, що на різних пам'ятках навіть за синхронності виготовлення він досить відчутно відрізняється, що вказує на використання населенням регіону продукції різних майстерень. Водночас всюди простежено специфіку посуду, відзначено різноманітність форм, орнаментальних мотивів, сюжетів тавр на денцях. Зібрано зразки довізної кераміки, більша частина якої репрезентована візантійськими амфорами (Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка, Петрушки, Предславине, селища в Маріїнському парку і в Наводницькій балці та ін.); крім посуду зафіксовано й інші категорії гончарної продукції. Як і раніше, попри наявність на різних пунктах полив'яних виробів, ще чекає свого пояснення кількість посудин з шарами поливи з одного чи обох боків, її потьоками, краплями і бризками на поселенні Ходосівка-Рославське. Привертає увагу і простежене на названій пам'ятці покриття поливою дрібних отворів та заглиблень на поверхні гончарних виробів (Готун, Гунь 2014; Гунь, Оногда, Чміль 2016 та ін.).

Крім керамічного населення використовувало скляний посуд, дрібні уламки якого походять з Ходосівки-Рославського та Софіївської Борщагівки. Особливості зафіксованих фрагментів дозволяють вбачати у цих знахідках відомі з другої половини XII ст. повсюди на Русі, переважно у південноруських містах, визначені як «стакани на піддонах» вироби київських складувів (Кирилович 1981, с. 314—316, рис. 137; Щапова 1997, с. 32, 268, 270, табл. 22: 18—22; 24: 6). Уламок скляного кубка зафіксований і на селищі в уроч. Угорське (Мовчан та ін. 2001, с. 168). А фрагмент скляної посудини з пам'ятки у Наводницькій балці репрезентує, як зазначалося, продукцію зарубіжних майстерень (Козюба 2008,

с. 154). Оригінальна посудина виявлена нещодавно на селищі Ходосівка-Рославське — залізна сковорідка. Названа категорія металевих виробів як частини чи навіть цілі предмети, за спостереженнями спеціалістів, відома у нашаруваннях давньоруських міст, поселень та поховальних комплексів; у Новгороді такі побутовували з X до XV ст., хоч серед курганных старожитностей згадані і більш ранні екземпляри (Колчин 1959, с. 105; Розенфельдт 1997, с. 39, 274, табл. 28: 16; Толочко, Вознесенская 1981, с. 272). Інформації про такі знахідки на селищах передмість Києва, втім, як і на інших неукріплених пунктах півдня Русі, попри фіксацію їх у Києві, Городську, Лукомлі, Вщижі, на Райковецькому городищі у доступній літературі знайти не вдалося. З Ходосівки-Рославського походять і фрагменти мідного казана — також далеко не найбільш поширеної категорії посуду на неукріплених селищах півдня Русі. Варто зазначити, що під час робіт було зібрано матеріали і щодо використання дерев'яного посуду. До паралелей з народним побутом і нечисленних відерних вушок та фрагментів дужок із Ходосівки-Рославського і Софіївської Борщагівки, які засвідчили побутування тут бондарної продукції, додалися горілі залишки різьблених і токарних виробів цього призначення, зафіксовані під час вивчення останнього пункту (Готун, Сергеева, Гунь 2017).

Несподівано різноманітними виявилися прикраси сільської людності. Мінеральне, скляне і металеве намисто, металеві і скляні браслети й персні, срібні й бронзові скроневі кільця, сережки, привіски, уламок шийної гривни, кількість яких збільшується щосезону, демонструють естетичні уподобання населення та слугують надійним показником рівня розвитку ремесла і торгівлі. Серед специфічних особливостей пам'яток столичної округи — досить значна, навіть у порівнянні з низкою укріплених центрів — кількість уламків скляних браслетів на одиницю відкритої площі на поселенні Ходосівка-Рославське. Водночас, під час робіт було відзначено і протилежне явище: на поселенні в Наводницькій балці крім простеженого загалом бідного набору прикрас виявлено виготовлену із бубонця лунницю, що дозволило припустити неспроможність жителів пункту придбати повноцінний виріб (Козюба 2008, с. 154, кольорова вставка, рис. 13).

Наявність на селищах півдня Русі предметів озброєння, воїнського обладунку та елементів спорядження вершника і бойового коня відзначена практично на всіх широко копаних

пунктах та на багатьох поселеннях, відомих за результатами розвідкових робіт і осередки з передмість столиці не становлять винятку. Те ж саме стосується і супутніх речей подвійного призначення, зокрема елементів поясної гарнітури, які, за одностайною думкою фахівців, слугували показником соціального статусу служилої особи. Стосовно пам'яток навколо Києва ця категорія речей представлена знахідками з Лісників-Бездні, Софіївської Борщагівки, Ходосівки-Рославського, Петрушків, багат шарового поселення між Ходосівкою та Лісниками (Готун, Казимір, Шахрай 2015б; Готун, Сухонос 2015 та ін.). Крім найбільш поширених вістер стріл різних типів зібрані роговий кістень (Софіївська Борщагівка), кілька перехресть клинкової зброї, наконечники сулиць, уламки острог (шпор), фрагменти кольчуг (Ходосівка-Рославське) чи окремі їх кільця (Софіївська Борщагівка). І хоч відносно знахідок зброї на будь-якому пункті завжди постає питання, були його мешканці суб'єктом чи об'єктом її застосування, тим більше, що політична історія регіону засвідчує непоодинокі випадки саме останнього, відносити всі знахідки до випадкових втрат нападників, залишивши населенню лише палиці з металевими шипами, як це пропонувалось у літературі (Колчин 1959 с. 115) все ж не доводиться.

Оздоблення посуду і віддзеркалення естетичних уподобань, простежене за певною специфікою набору прикрас (залежного від віянь моди, попиту і пропозиції, а переважно — ще й матеріальної спроможності власника) — не єдиний і, головне, не основний випадок, коли за цілком матеріальними предметами можна простежити певні риси духовного життя і навіть деякі ідеологічні постулати того чи іншого соціуму. Зрозуміло, що в середні віки ідеологія була християнською, і саме з означеним віровченням (причому у властивому східним слов'янам його синкретичному з рисами язичницьких уявлень варіанті) пов'язана низка знахідок з Ходосівки-Рославського та Софіївської Борщагівки (Готун, Сухонос 2014 та ін.). Показово, що крім амулетів поганських вірувань (ікла кабанів, ростри белемнітів, просвердлені хребці шуки, ікло лисиці, таранна кістка бобра, набір гусячих та качиних «вилочок» і їхніх срібних імітацій) та виробів, які дослідники слідом за О. Є. Мусінім називають предметами особистого благочестя християн, з обох пунктів походять знахідки, що належать до речей храмового служіння. Це, відповідно, фрагмент хороса та деталь кіотного хреста — фігурка предстоячої Богородиці

(Готун, Сухонос, Казимір 2019). Серед недавніх знахідок цієї категорії предметів — фрагмент великого медальйона з поясным зображенням Спасителя, проквітлий хрест на щитку персня, згорнутий з тонкого мідного дроту натільний хрестик тощо. Певні висновки чи припущення щодо специфіки духовного життя мешканців неукріплених поселень регіону зроблено і поза аналізом тих чи інших культових речей. Так, поєднання археологічних реалій і палеоботанічних даних дозволило вбачати у одному з будинків на Софіївській Борщагівці ймовірний прояв слов'янської календарної обрядовості: встановлення зажинкового/обжинкового снопа чи, що більш ймовірно, різдвяного дідуха (Готун, Горбаненко, Сергєєва 2016). Особливості об'єктів з поселення у Софіївській Борщагівці дозволяють простежити певні елементи сакралізації печей (Готун 2016, с. 7). Показово, що свідчення існування означеного явища відзначені й на інших селищах (Велика Снітинка 4, Григорівка, Шестовиця) та в укріплених центрах.

З неукріплених пунктів київських передмість, а саме з Ходосівки-Рославського та Софіївської Борщагівки походить низка речей, доволі рідкісних на теренах півдня Русі, а то і південного сходу Європи. Крім вже згаданої деталі кіотного хреста слід також назвати стеатитовий хрестик паломника у Святу землю (Готун, Казимір 2019б, с. 157, рис. 8: 1), імітацію аналогічної перламутрової прочанської інсигнії (Готун 2017а), металеву нашивку пілігрима, що вклонився шанованому у християнському світі розп'яттю «Святий Лик» у одному із храмів у м. Лукка в Тоскані (Готун та ін. 2018а), невеликих розмірів витончено виготовлену кільцеподібну застібку (Казимір та ін. 2013, с. 200, 202, рис. 2: 4, 5), металеву піхвоподібну підвіску із вкладеним гостроконечником (Готун, Казимір, Шахрай 2015а), шпильку з орнітоморфним навершям (Казимір та ін. 2018, с. 87, 88, рис. 1), чотири цілих і фрагментованих фібули із бронзової жести, поширені на узбережжі Балтії (Готун 2017б, с. 70—72, рис. 4: 1—4) тощо. Наявність названих та інших (довізні прикраси, престижні та явно не селянські елементи озброєння і воїнського обладунку) речей в культурному шарі розташованих навколо столиці пам'яток сільського типу дозволила поставити питання про поняття простору в свідомості сільського люду (Готун, Казимір 2019а), світосприйняття якого традиційно вважалось обмеженим одним днем шляху (Рыбаков 1984, с. 317).

Період, коли заняттями сільського населення, хоч кількісно воно і репрезентувало у країні

найбільшу соціальну групу, вважали землеробство, тваринництво, збиральництво, полювання, рибальство та кілька спрямованих на обслуговування перерахованих галузей підсобних промислів (типу виготовлення корзин або мішків чи зведення простих споруд) давно відійшов у минуле і розгорнуті в останній чверті XX ст. широкомасштабні розкопки південноруських сільських пам'яток дозволили дійти висновку щодо багатоструктурності економічної діяльності сільської людності та паритетних відносин між містом і селом за києворуської доби (Моця 2003, с. 209 та ін.). Свого часу вже доводилось звертати увагу на строкатість картини, що відображає специфіку занять мешканців селищ на Середньому Дніпрі (Готун 1999 та ін.). Стосовно пам'яток біля столиці — спектр діяльності населення виявився не меншим. І якщо певну присутню на периферії галузь не вдалося простежити у передмістях (особливо з урахуванням залежності від певних ландшафтів чи ресурсного забезпечення), це цілком компенсується наявними іншими напрямками господарства.

Далеко не сільськогосподарською, проте наближеною до джерел сировини галуззю дослідники вважають залізоробне виробництво. Його сліди у вигляді залізних і силікатних шлаків, ошлакованих до утворення на поверхні склоподібних натьоків шматків стінок теплотехнічних споруд у значній кількості наявні на селищі Ходосівка-Рославське, дещо у меншій — на поселенні Софіївська Борщагівка. Натомість на селищі Кременище поблизу двох житлових споруд розкопано чотири ямних горна зі шлаковипуском і передгорновими робочими майданчиками та передгорновими ямами. Об'єкти аналогічні синхронним їм із України та Угорщини, конструктивно прості, розраховані на обмежене коло споживачів. З огляду на фіксацію тут вислої печатки київського митрополита Михайла II, який обіймав кафедру у 1138—1143 рр., дослідниками висловлено припущення стосовно репрезентації осередком вотчинного ремесла і належність вивченого хутора названому ієрарху (Бідзіля, Паньков 2000, с. 106—110). Парою століть раніше залізоробні споруди функціонували на селищі Ходосівка-Козаків яр (Відейко, Терпиловський, Петрашенко 2005, с. 134, рис. 319). І хоч графічне їх відтворення викликало зауваження фахівців з чорнометалургійної справи (Паньков 2012, с. 93), сам факт розвитку галузі сумнівів не викликає.

У той час, як наближена до ресурсної бази попередня галузь цілком логічна поза містом,

чорна, а, головне, кольорова металообробка з сільськими поселеннями, зазвичай не асоціювалася. Вважалося, що на селі перебував майстер, який брав на себе всю повноту слюсарної та дрібної ковальської роботи, а виконання складніших замовлень займалися фахівці у містах. Але свого часу вже описане накопичення із року в рік виплесків і брукху кольорових металів, інструментів, зіпсованих та схожих на неготові виробів на Ходосівці-Рославському (Готун, Казимір 2019б, с. 148) схиляють до думки про розвиток у названому осередку і вказаної галузі; на користь чого свідчать чергові знахідки, зокрема ще один ювелірний пінцет та ще одне зубильце невеликих розмірів. Водночас металообробний інструмент із Софіївської Борщагівки поки що вкладається у рамки спорядження майстра для виконання простих операцій.

В умовах натурального господарства жодна сім'я не могла обійтись без продукції лісохімічних промислів. Просмолювання човнів, волокон рибальських сіток, ветеринарія, отримання палива для металургії та металообробки — далеко не повний перелік сфер її застосування. Суха перегонка дерева описана ще Плінієм (Контоевский 1871, с. 69), у заліснених частинах Європи слугувала джерелом забезпечення значної частини населення сіл (Сванидзе 1985, с. 25, 27, 77, 129), а на Поліссі, де цей промисел традиційний, відома до XX ст. (Орел 1985; Бураковская, Федина 1988; Медведева 1995, с. 184; Гудченко 1996, с. 323; Мельниченко 1993). Безпосередньо поруч із Києвом добування дьогтю, смоли і вугілля згадане у середині XVIII ст., а у першій чверті XX ст. входило до трьох першочергових занять мешканців, поступаючись лише виготовленню самогону і гончарному виробництву (Брянский 1924, с. 26—31; Лисенко 2006, с. 16). Виробничі та допоміжні об'єкти вигонки дьогтю, смолокуріння, випалювання деревного вугілля виявлені на селищах Колонщина, Автунічі, Шумлай, Криниця, Комарівка, Льгівка, Борча 2, Ліскове, Шестовиця та ін. (Готун 2000). Біля Києва сліди промислу простежені на поселенні Софіївська Борщагівка. Тут відкрито виробничу споруду ямного смолокуріння і зібрано кераміку для корчажного (Готун, Казимір 2019б, с. 149, 150, рис. 3). Враховуючи те, що такі об'єкти розміщувалися зазвичай поруч із джерелами сировини, в лісі, і їх розташування серед житлової та господарської забудови — швидше виняток, слід припускати існування незадокументованих під час розкопок поселенських структур слідів цього

промислу. Відповідно, матеріали із селища Софіївська Борщагівка можна вважати достатнім свідченням розвитку названої галузі на неукріплених поселеннях в околицях столиці.

На території Русі нечисленні, пов'язані з обробкою каменю об'єкти, досліджені не лише у межах поширення відповідної сировини й існування спеціалізованих осередків, а й на звичайних населених пунктах. Давньокиївську околицю в цій галузі репрезентує яма з відходами обробки пірофілітового сланцю на селищі Софіївська Борщагівка. Наявність у її заповненні шматка плити з повздовжнім пазом (найімовірніше, фрагмента саркофагу чи архітектурної деталі) може опосередковано вказувати на вторинне використання крупного виробу у якості сировини для виготовлення дрібних (Готун, Моця 1993а, с. 78).

Характер господарства за середньовічної доби вимагав елементарних виробничих навичок у багатьох галузях і нескладні операції з будь-якою сировиною виконувались без звернення до відповідних фахівців. Зрозуміло, що зафіксовані на Софіївській Борщагівці дерев'яні токарні вироби походили зі спеціалізованої майстерні, те ж стосується кістяних гудзика-балясинки із вказаного пункту, застібки кінських пут з Ходосівки-Рославського тощо. Та заради кілка для огорожі чи вудилища населення не зверталось до майстра з деревообробки, як не зверталось воно до майстра з косторізної справи для виготовлення проколки з трубчастої кістки. Відповідно, йтиметься про галузі, де виробництво вийшло за межі елементарних продиктованих натуральним господарством потреб і стало набувати певної специфіки. Інструменти для обробки дерева (пероподібні свердла, ложкорізи, схожі на плішні тесла, долота тощо) відомі на Ходосівці-Рославському з першого сезону робіт, згодом такі знаряддя виявили і на Софіївській Борщагівці. З розгортанням розкопок на Ходосівці-Рославському простежено і сліди виробництва: деревообробного (у вигляді споруди з відходами) та дещо схожих до нього за інструментами і низкою технологічних операцій косторізного та бурштинообробного (у вигляді фрагментів пиляних кістки та рогу і майстерні з виготовлення сукцинітових хрестиків, намистин та вставок). Цікаво, що останній об'єкт залишається одним із небагатьох на теренах Русі і єдиним відкритим на пам'ятці сільського типу (Готун, Сухонос, Казимір 2010; Готун та ін. 2018б; Готун 2017б, с. 67). Серед пов'язаних із вказаними галузями

інструментів — залізний напилок із Ходосівки-Рославського. Великі насічки на поверхні виробу (суцільні, а не у вигляді властивих рашпільям окремих виступів чи зубців) вказують на призначення для роботи з м'яким металом чи сировиною трьох названих галузей; у Новгороді датовані XIV ст. такі інструменти інтерпретовані як напилки для обробки кістки та шкіри (Колчин 1959, с. 19, рис. 5: 4).

Перелік видів, які виступали об'єктом хутряного напрямку мисливства мешканців Ходосівки-Рославського дозволяє припустити розвиток на вказаному пункті і чинбарства з лимарством чи кушнірством, у яких могли використовувати знайдене на селищі кістяне знаряддя із щелепи молодого свині (Готун та ін. 2013а, с. 88, 92, рис. 1: 13).

Тривале вивчення сільських поселень у столичних передмістях показало, що кожен новий сезон дозволяє не лише статистично збільшити кількість речей, які характеризують той чи інший бік об'єкта досліджень, а й шоразу отримати певні евристичні матеріали, які відкривають щодо нього своєрідну нову сторінку. Стосовно сіл у передмісті Києва такою сторінкою найчастіше виступали предмети чи свідчення явищ, неочікуваних на тому чи іншому пункті. Але в одних випадках речі ситуативно були доставлені з Києва після його чергового розгрому (міським храмам, за визначеннями Д. Д. Йолшина, належали уламки плінфи та полив'яні плитки підлоги, те ж саме, вочевидь, стосується полив'яної плитки з Теремків, плінф і шматків шиферних плит з поселення у Наводницькій балці, аналогічне походження, ймовірно, мали кубики смальти і частина пірофілітової архітектурної деталі з пазом (саркофага ?) з Софіївської Борщагівки і хай навіть фрагмент хороса з Софіївської Борщагівки та фігурка Богородиці від кіотного хреста з Ходосівки-Рославського), в інших — вкладаються у рамки неординарних знахідок, які іноді трапляються на неукріплених поселеннях Русі. Відтак, Софіївську Борщагівку можна співвідносити з такими пунктами як Григорівка, Ліскове, Автунічі, хоч і шоразу акцентувати на індивідуальних рисах кожного із цих селищ.

Водночас, навіть з урахуванням хронології, селище Ходосівка-Рославське відчутно виділяється, щоб отримати місце у наведеному переліку. І пояснюється назване доволі просто: його соціально-економічні функції залишаються остаточно нез'ясованими. Якщо це виробниче, хай навіть з багатогалузевою економікою селище, то чому його мешканці у дечому дося-

гли вищого матеріального рівня, ніж посадські жителі синхронних міст; якщо це замський осередок соціальної верхівки, то як перебування еліти співіснувало в ньому з роботою металургійних горен, число яких, виходячи з включень у культурному шарі, було доволі немалим. Зумовлені остаточно нез'ясованим статусом пункту приклади, особливо якщо він виходить за середньостатистичні рамки, непоодинокі. Тут відразу напрошується паралель із селищем Анисів у Чернігівському Задесенні. Уламки плінфи, шиферних плит, цем'янка, шматки і обрізки листового свинцю, замки і ключі, срібна підвіска з проквітлим хрестом і бронзова накладка зі стилізованим «деревом життя» між двома птахами, залізна ость, свинцеві важки, фрагменти скляних браслетів у заповненні та навколо вивчених на пункті дещо заглиблених у ґрунт трьох жителів і кількох ям зумовили ототожнення його з боярською чи князівською позамиською садибою XII—XIII ст. (Кузнецов 1988, с. 49). Разом з тим, автори відзначали сезонний характер та промислову спрямованість господарської діяльності її мешканців (Кузнецов, Ситий 1992, с. 40). А неземлеробське селище Борки III в заплаві р. Судость з наземними житлами, напівземлянками без печей, ямами і високим відсотком кісток диких видів археозологи сприймали як мисливське займище літописних бродників (Антипина, Маслов 1994 та ін.), археологи — як заповідник типу згаданих під 947 р. «ловищ» княгині Ольги (Шинаков 1988 та ін.). Не до кінця зрозумілими лишаються і пункти в заплаві Дніпра з речовим (причому, іноді доволі представницьким) матеріалом і керамікою, проте, за значної відкритої площі, зазвичай, без слідів об'єктів у материк у шарі. Один з них — багатшарове поселення між Ходосівкою і Лісниками теж знаходиться у передмістях Києва (Готун та ін. 2009).

Особливості матеріальної культури приміських селищ з околиць середньовічного Києва крім уже сформульованих в ході викладення матеріалу локальних висновків дають змогу наголосити на кількох загальних моментах. Один із них — чергова констатація ще не вичерпаних інформаційних можливостей селищних структур середньовічного періоду. Хоч неординарність села давньоруського часу і була аргументовано доведена ще протягом останньої чверті XX ст. в результаті масштабних робіт над означеною проблематикою, наступні звернення до сільських пам'яток не носили екстенсивного характеру і ніколи не мали своїм результатом лише статистичне збільшення кількості уже ві-

домих артефактів, числа уже знайомих об'єктів чи повторну фіксацію уже простежених явищ. Крім такого, механічного, збільшення масиву даних щоразу мало місце певне відкриття, відповідно, сільська тематика безсумнівно потребує подальшої інтенсивної розробки. Ще один аспект стосується поселення Ходосівка-Рославське. Пам'ятка, розміщена на незначних розмірів підвищенні у широкій заплаві Дніпра, могла репрезентувати промислове селище мисливців та рибалок, осередок залізоторів тощо, відтак, отримані при вивченні означеного пункту результати виявились певною мірою несподіваними і ще потребують свого остаточно осмислення, а рівень матеріальної культури мешканців селища — свого пояснення. Розкопками цього та кількох сусідніх поселень вдалося впритул підійти до проблеми приміських пунктів, як структурної частини столичної агломерації. У результаті робіт отримано певні дані стосовно спорідненості матеріальної культури посадського населення міст і сільських жителів приміських осередків. А подальший аналіз разом з пошуками територіальних меж означеного явища дозволить ставити проблему про приміську селітебну інфраструктуру, як соціально-економічне явище.

- Антипина, Е. Е., Маслов, С. П. 1994. К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси. *Археология*, 1, с. 60-65.
- Бідзіля, В. І., Паньков, С. В. 2000. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I—II тис. н. е. *Археология*, 3, с. 98-112.
- Брянский, А. 1924. *Кустарные промыслы сельского населения Киевской губернии*. Киев (б. и.).
- Бураковская, Н. И., Федина, Р. И. 1988. Лесохимические промыслы. В: Бондарчик, В. К., Кирчив, Р. Ф. (отв. ред.) и др. *Полесье. Материальная культура*. Киев: Наукова думка, с. 245-253.
- Веремейчик, О. М. 1994. *Сільські поселення в межириччї нижньої течії Десни і Дніпра IX — першої половини XIII ст.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
- Відейко, М. Ю., Терпиловський, Р. В., Петрашенко, В. О. 2005. *Давні поселення України*. Київ (б. в.).
- Готун, І. А. 1993. Реконструкції ремісничих і господарських будівель давньоруського поселення Автуничі. *Археология*, 4, с. 59-71.
- Готун, І., Моця, О. 1993а. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт). *Київська старовина*, 5, с. 77-80.
- Готун, І. А., Моця, О. П. 1993б. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуничі. В: Толочко, П. П. (відп. ред.) та ін. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова: Матеріали історико-археол. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова (14—16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський)*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 68-71.
- Готун, І. А. 1999. Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X—XIII ст. *Vita antiqua*, 2, с. 206-212.

- Готун, І. А. 2000. Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я. *Наукові записки з української історії*, 10, с. 24–33.
- Готун, І. А. 2003. Типи будівель. В: Моця, О. П. (відп. ред.) та ін. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 156–182.
- Готун, І. 2005. Гончарні осередки Вишгород та Автунічі: загальне і особливе. В: Плотнікова, А. М. (упоряд.). *Старожитності Вишгородчини: Зб. тез доп. і повідомл. 12-ої наук.-практ. конф., присвяч. 10 річниці з дня створення Вишгородського історико-культурного заповідника та міжнародного дня музеїв, 16–18 трав. 2005 р., м. Вишгород*. Вишгород (б. в.), с. 49–68.
- Готун, І. А. 2008. Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 3, с. 25–34.
- Готун, І. А., Коваль, О. А., Петраускас, А. В. 2009. Експериментальне вивчення бортництва у Північній експедиції. Сучасний промисел та його дослідне відтворення. *Археологія*, 1, с. 87–99.
- Готун, І. А., Петраускас, А. В., Квітницький, М. В., Коваль, О. А. 2009. Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Придніпров'я. *Археологія*, 2, с. 54–60.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2010. Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське. *Археологія*, 1, с. 112–126.
- Готун, І. А., Грищик, Ю. О., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2013а. Господарство і побут жителів селища Ходосівка-Рославське у південних Київських передмістях. *Археологія*, 4, с. 86–103.
- Готун, І. А., Гунь, М. О., Казимір, О. М., Петраускас, А. В. 2013б. Селище Петрушки у західних Київських передмістях. *Археологія і давня історія України*, 11. Середньовічні міста Полісся, с. 23–30.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М., Казимір, О. М. 2013. Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів. *Археологія і давня історія України*, 10. Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв, с. 185–200.
- Готун, І. А. 2014. Виставка археологічних матеріалів «Поселення Ходосівка-Рославське (кінець XI—XIV ст.) як показник неординарності середньовічного села». *Археологія*, 3, с. 125–134.
- Готун, І. А., Гунь, М. О. 2014. Керамічний комплекс поселення Ходосівка-Рославське як показник духовної культури мешканців. *Наукові записки НаУКМА*, 153. Теорія та історія культури, с. 40–47.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2014. Культіві предмети з поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 1 (12). Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України: результати досліджень, с. 55–67.
- Готун, І. А. 2015. Домостроительство в неукрепленных пригородах Киева X—XIII вв. *Гістарычна-археалагічны зборнік*, 30, с. 294–304.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Шахрай, Д. О. 2015а. Пам'ятка середньовічної металопластики з околиці Києва. *Археологія*, 2, с. 108–115.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Шахрай, Д. О. 2015б. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка. *Наукові записки НаУКМА*, 166. Теорія та історія культури, с. 44–54.
- Готун, І. А., Сухонос, А. М. 2015. Предмети озброєння і воїнського обладунку із середньовічного селища Ходосівка-Рославське. В: Коваленко, О. Б. (відп. ред.) та ін. *Покликання — археологія: Матеріали Других Самоквасівських читань, присв. 80-річчю О. В. Шекуна*. Чернівці: Вид. Лозовий В. М., с. 175–190.
- Готун, І. А. 2016. *Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я X—XIII ст.* Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А. 2016. Землеробство жителів слов'янського поселення в уроч. Козаків яр у Ходосівці. *In Sclavenia terra*, 1, с. 153–171.
- Готун, І. А., Горбаненко, С. А., Сергєєва, М. С. 2016. Житло з Софіївської Борщагівки та прояви одного із давніх слов'янських обрядів. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXVII, s. 325–332.
- Готун, І. А. 2017а. Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ. *Східний світ*, 1—2, с. 111–130.
- Готун, І. А. 2017б. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'яток). *Археологія і давня історія України*, 1 (22). Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції, с. 61–90.
- Готун, І. А., Сергєєва, М. С., Гунь, М. О. 2017. Маловідома сторінка давньоруського селянського побуту (щодо дерев'яних виробів з Софіївської Борщагівки). *Археологія*, 1, с. 34–44.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Гунь, М. О., Сухонос, А. М. 2018а. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 68–90.
- Готун, І. А., Сергєєва, М. С., Сухонос, А. М., Гунь, М. О. 2018б. Давньоруський деревообробний осередок в «селі Святого Феодосія». В: Крайній, К. К. (ред.) та ін. *Церква—наука—суспільство: питання взаємодії. Матеріали Шістнадцятої міжнар. наук. конф. (29 травня — 2 червня 2018 р.)*. Київ (б. в.), с. 237–242.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019а. Нові археологічні дані щодо категорії «простір» у середньовічному селянстві півдня Русі. В: Вовкодав, С. М. (упоряд.). *Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наук. конф., м. Переяслав-Хмельницький, 23 травня 2019 р.* Переяслав-Хмельницький (б. в.), с. 31–40.
- Готун, І. А., Казимір, О. М. 2019б. Середньовічні селища київських передмість за результатами робіт останніх сезонів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 140–171.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2019. Богородиця з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 42–58.
- Гудченко, З. 1996. Народна архітектура сіл Чорнобильщини. В: Скрипник, Г. А. (відп. за вип.). *Полісся: мова, культура, історія. Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Асоціація етнологів, с. 319–323.
- Гунь, М. О. 2013. Керамічний комплекс середньовічного поселення Ходосівка-Рославське. *Археологія і давня історія України*, 11. Середньовічні міста Полісся, с. 31–46.
- Гунь, М., Оногда, О., Чміль, Л. 2016. Керамічні комплекси другої половини XIII — середини XIV ст. з поселень Ходосівка-Рославське та Іванків-3 на Київщині. *Археологія і давня історія України*, 3 (20). Дослідження Київського Полісся, с. 172–179.
- Івакін, Г. Ю., Сергєєва, М. С. 1993. Дослідження на житловому масиві Теремки-2 (м. Київ). *Археологічні дослідження в Україні 1991 р.*, с. 33, 34, 145.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Терещук, К. О., Грищик, Ю. О., Синиця, Є. В., Гунь, М. О. 2013. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції. *Археологічні дослідження в Україні 2012*, с. 200–203.
- Казимір, О. М., Готун, І. А., Бабенко, Р. В., Синиця, Є. В., Шахрай, Д. О., Гунь, М. О., Лозниця, Т. В. 2018.

- Охоронні дослідження південно-західної частини Софіївсько-борщагівського поселення. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 86–88.
- Кириєвич, С. Р. 1981. Стеклоделие. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 312–318.
- Коваленко, В. П. 1992. Про структуру економіки середньовічного поліського села. В: Моця, О. П. (відп. ред.) та ін. *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 32–35.
- Козюба, В. 2008. Нові археологічні пам'ятки XI–XIII ст. найближчої околиці давнього Києва. *Археологічні студії*, 3, с. 135–157.
- Колчин, Б. А. 1959. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология). В: Арциховский, А. В. и Колчин, Б. А. (ред.). *Труды Новгородской археологической экспедиции*, II. Москва: Изд-во АН СССР, с. 7–120. Материалы и исследования по археологии СССР, 65.
- Колчин, Б. А. 1985. Ремесло. В: Рыбаков, Б. А. (гл. ред.). *Древняя Русь. Город. Замок. Село*. Москва: Наука, с. 243–297.
- Контосевский. 1871. *Спутник заводчика по части обработки продуктов дерева*. Москва: Изд. книгопродавца Н. М. Ключкова.
- Кузнецов, Г. О. 1988. Археологічні дослідження в заплаві Десни. В: Коваленко, О. Б. (відп. ред.) та ін. *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей*. Чернівці-Ніжин (б. в.), II, с. 49.
- Кузнецов, Г. О., Ситий, Ю. М. 1992. Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова. В: Толочко, П. П. (голов. ред.) та ін. *Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 34–41.
- Лисенко, С. М. 2006. *Боярка: Історико-краєзнавчий нарис*. Київ: Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України».
- Медведева, М. В. 1995. Давні промисли, ремесла та допоміжні види господарської діяльності поліщуків. В: Костриця, М. Ю. (відп. ред.). *Звягель древній і вічно молодий*. Новоград-Волинський (б. в.), с. 183–186.
- Мельниченко, Л. А. 1993. Про лісохімічні промисли Полісся В: Костриця, М. Ю. (гол. ред.) та ін. *Велика Волинь: минуле і сучасне*. Житомир (б. в.), с. 175, 176.
- Мовчан, І. І. 1993. *Давньокіївська околиця*. Київ: Наукова думка.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Писаренко, Ю. Г., Гончар, В. М., Ієвлев, М. М., Архипова, Є. І. 2001. Розкопки Старокіївської експедиції на Печерську у 2000 р. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр.*, с. 168–171.
- Монгайт, А. Л. 1955. *Старая Рязань*. Москва: Наука. Материалы и исследования по археологии СССР, 49. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов, IV.
- Моця, А. П. [1991]. Южнорусское село: результаты и перспективы исследований. *Научная конференция «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов»*. Москва (б. и.), с. 7, 8.
- Моця, О. П. 2003. Висновки. В: Моця, О. П. (відп. ред.) та ін. *Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)*. Київ: Шлях, с. 208, 209.
- Олейников, О. М., 2014. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X–XV вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 189–194.
- Оленич, А. М., Сергеева, М. С., Куцоконов, Ю. К., Горбаненко, С. А. 2019. Ранньослов'янське житло рибалки на території Київського Подолу: комплексні дослідження. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 241–253.
- Орел, Л. 1985. Рідкісний експонат. *Пам'ятки України*, 1, с. 52, 53.
- Осадчий, Р. М., Філюк, О. В. [1997]. *Звіт «Охоронні дослідження багатопроцесового поселення біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського району Київської області [у 1997 р.]»*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1997/112.
- Паньков, С. В. 2012. *Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики*. Київ: ІА НАН України.
- Петрашенко, В. А. 1991. Древнерусские поселения Каневского Поднепровья. *Научная конференция «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов»*. Москва (б. и.), с. 51, 52.
- Розенфельдт, Р. Л. 1997. Металлическая посуда, кухонная и столовая. В: Рыбаков, Б. А. (глав. ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 38–40.
- Рыбаков, Б. А. 1984. *Мир истории. Начальные века русской истории*. Москва: Молодая гвардия.
- Сванидзе, А. А. 1985. *Деревенские ремесла в средневековой Европе*. Москва: Высшая школа.
- Тайкова, С. Ю. 2008. Птахи давньоруського поселення Ходосівка-Рославське за матеріалами досліджень Північної експедиції 2007 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008*, с. 288–290.
- Толочко, П. П. 1980. *Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков*. Киев: Наукова думка.
- Толочко, П. П., Вознесенская, Г. А. 1981. Кузнечное ремесло. В: Толочко, П. П. (отв. ред.). *Новое в археологии Киева*. Киев: Наукова думка, с. 267–284.
- Шекун, А. В. 1988. К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины). В: *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» Тезисы докладов (26–28 сентября 1988 г.)*. Чернигов (б. и.), с. 90–92.
- Шекун, А. В. 1990. К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины). В: Толочко, П. П. (отв. ред.) и др. *Проблемы археологии Южной Руси: Материалы историко-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», Чернигов, 26–28 сент. 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 73–76.
- Шекун, О. В. 1992. Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX–XIII ст. В: Тези наук. конф. «Чернівці — перлина української культури». *Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України, Інф. бюлетень*, 2, с. 50–53.
- Шинаков, Є. О. 1988. До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі. В: Коваленко, О. Б. (відп. ред.) та ін. *Друга Чернігівська обл. наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей*. Чернівці-Ніжин (б. в.), II, с. 17, 18.
- Щапова, Ю. Л. 1997. Стекланная посуда. В: Рыбаков, Б. А. (глав. ред.). *Древняя Русь. Быт и культура*. Москва: Наука, с. 31–33.

Надійшла 21.05.2020

МАТЕРИАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА НАСЕЛЕНИЯ СЕЛЬСКИХ ПРИГОРОДОВ СРЕДНЕВЕКОВОГО КИЕВА

Масштабными раскопками нескольких неукрепленных пунктов в округе столицы вместе с ранее полученными данными относительно этой категории памятников накоплен массив материала, вполне достаточный для характеристики материальной и некоторых элементов духовной культуры населения указанных социально-экономических образований.

Большинство изученных селищ расположены возле источников водоснабжения. Там, где это позволяют проследить площадь и конфигурация раскопов (Софиевская Борщаговка), зафиксированы уличная планировка и формирование усадебной застройки. Местами отмечены определенные традиции внутриусадебного размещения сооружений и общие черты домостроительства. Исследованные дома углублены в землю, в отдельных случаях возведены на подклетах, к жилому помещению иногда примыкал тамбур-вход. На селище Софиевская Борщаговка исследовано двухкамерное жилище с полом в жилой части, на поселении Теремки — однокамерное с полом, уложенном на вбитые в землю колья. Печь ставили возле входа и ориентировали устьем к последнему. Кроме жилищ известны хозяйственно-бытовые постройки, животноводство маркирует сооружение для откорма свиней из Ходосовки-Рославского, земледелие — ямы для зерна из Софиевской Борщаговки. Раскопаны основные объекты железоделов (Кременище, Ходосовка-Козаков яр), мастеров обработки янтаря (Ходосовка-Рославское) и сухой перегонки дерева (Софиевская Борщаговка) и вспомогательные — специалистов по обработке дерева (Ходосовка-Рославское) и камня (Софиевская Борщаговка) и др.

Орудия обработки почвы, сбора и переработки урожая свидетельствуют о развитии зернового хозяйства, косы и застезка от пут — скотоводства, специфические наконечники стрел — охоты, острога, грузила от сеток, крючья — рыбной ловли, скорлупа лещины — собирательства. Занималось население и сбором пряно-вкусовых растений, красителей, волокон и плодов, а, исходя из природных условий и документов нового времени, вероятно и бортничеством. Орудия и приспособления указывают на прядение, ткачество, изготовление и ремонт обуви и одежды, а некоторые инструменты, незавершенные изделия, отходы производства — на металлообработку. Зафиксированы артефакты косторезного производства, деревообрабатывающие орудия, находки, свидетельствующие о развитии других отраслей.

В коллекции широко представлены бытовой инвентарь, украшения и элементы костюма, имеются амулеты языческих культов и предметы личного благочестия христиан вместе с вещами храмового служения. Собрано немало предметов вооружения, воинского доспеха, а также снаряжения всадника и боевого коня. Кроме керамической посуды, среди которой — изделия с поливой, изысканные формы столовой и т. п., выявлены фрагменты стеклянного, металлическая сковорода. Часть украшений и инсигний православного паломничества не только отражают торговые и культурные связи, но и характеризуют восприятие населением картины мира.

Результаты раскопок не только демонстрируют неисчерпаемость информационного ресурса сельских памятников, не только подчеркивают неординарность материальной культуры поселения Ходосовка-Рославское даже в сравнении с соседними пунктами, но и выступают дополнительным аргументом в пользу рассмотрения памятников пригородов столицы как особого социально-экономического и культурного образования.

К л ю ч е в ы е с л о в а: средневековые, неукрепленные поселения, пригороды Киева, сооружения, сельскохозяйственные орудия, инструменты ремесел и промыслов, бытовой инвентарь, украшения, предметы вооружения, культовые вещи.

Ihor A. Hotun¹, Oleksandr M. Kazymir²

¹ PhD in History, Research Fellow at the Department of Old Rus and Medieval Archaeology in the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0002-9285-5107, ihor_hotun@iananu.org.ua

² Junior Research Fellow at the Department of Old Rus and Medieval Archaeology in the Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0001-8671-7077, oleksandr_kazymir@iananu.org.ua

MATERIAL CULTURE OF THE RURAL SUBURB POPULATION OF THE MEDIEVAL KYIV

As a result of large-scale excavations of a few unfortified settlements next to the capital city along with the previously received materials from studying the same category of archaeological sites, quite a huge amount of data has been collected that is fully sufficient in order to provide characteristic of material and some elements of spiritual culture of the population of the mentioned socio-economic formations.

Most of the researched settlements were bound to sources of water supply. In the area where it was possible to trace within configuration of the excavations (Sofiiivska Borshchahivka), there were traced streets planning and formation of the farmstead constructions. At some places certain traditions of inside constructions' layout and general features of housebuilding are noticed. The studied houses are deepened in the ground, in some cases on basements; to the living quarter sometimes was adjacent a lobby-entrance. At Sofiiivska Borshchahivka village, two-chamber dwelling with floor in the living part was investigated; at Teremky settlement — a single-chamber dwelling with floor laid on the pegs pounded into the ground. The

stove was placed by the entrance and directed towards it. In addition to the dwellings household constructions were found. The livestock farming is marked by the construction for fattening pigs at Khodosivka-Roslavske, the agriculture — by pits for grains at Sofiivska Borshchahivka. The main production facilities of ironmakers (Kremenyshe, Hodosivka-Kozakiv Yar), amber processing specialists (Khodosivka-Roslavske), specialists in pyrolysis of wood as well as subsidiary production facilities — woodworkers (Khodosivka-Roslavske), stoneworkers (Sofiivska Borshchahivka) and etc. were excavated.

Tools of soil cultivation, harvesting and processing of the crop testify the developed agriculture, while spit and fetters clasps — developed livestock; special arrowheads — hunting; awn, fishing nets sinkers, hooks — fishing; hazel nutshells — gathering. The population was also engaged in gathering spice plants, dyes, fibers, fruits, mushrooms, berries, and, based on the natural conditions and modern documents — probably also in wild-honey farming. Tools and various facilities indicate spinning, weaving, manufacturing and repairing of shoes and clothing, while some tools, and unfinished items, production waste indicate metalworking. Artifacts of bones carving, woodworking tools, and findings indicating development of other industries are also recorded.

In the collection we have a wide representation of household items, jewelry and details of a costume, amulets of pagan cults and those items of special piety of Christians with items of the temple service. Many elements of weapons, military equipment and equipment of a rider and a battle horse were collected. In addition to ceramic tableware, among which are products with glaze, sophisticated tableware, etc., fragments of glass tableware and metal pan were recorded. Some of jewelry items and insignia of the Orthodox worship not only reflect trade and cultural ties, but also characterize the perception of space by the population.

The results of the excavations not only show that the information resource of rural sites is not yet exhausted, they not only emphasize the extraordinary nature of the material culture of the settlement Khodosivka-Roslavske even in comparison with neighboring locations, but also serve as an additional argument in favor of considering the sites of the capital suburbs as a separate social-economic and cultural formation.

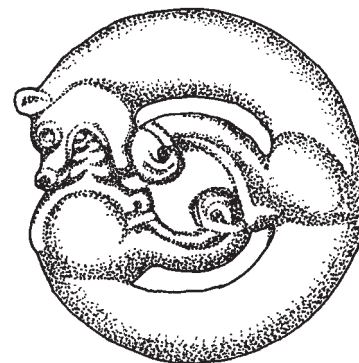
Key words: Middle ages, unfortified settlements, Kyiv suburbs, constructions, agricultural tools, tools of trades and crafts, household tools and items, jewelry, weapon items, cult items.

References

- Antipina, Ye. Ye., Maslov, S. P. 1994. Concerning organization of hunting in Old Rus. *Arheologia*, 1, p. 60-65.
- Bidzilya, V. I., Pankov, S. V. 2000. Ironmaking at the territories of Ukraine and Hungary on the edge of the first and the second millennia AD. *Arheologia*, 3, p. 98-112.
- Bryanskiy, A. 1924. *Kustarnyye promysly selskogo naseleniya Kiyevskoy gubernii*. Kyiv (b. i.).
- Burakovskaia, N. I., Fedyna, R. I. 1988. Lesokhimicheskie promysly. In: Bondarchik, V. K., Kirich, R. F. (ed.). *Polesiie. Materialnaia kultura*. Kyiv: Naukova dumka, p. 245-253.
- Veremeichyk, O. M. 1994. *Silski poselennia v mezhrychchii nyzhnoyi techii Desny i Dnipro IX - pershoi polovyny XIII st.* Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU.
- Videiko, M. Yu., Terpylovskiy, R. V., Petrashenko, V. O. 2005. *Davni poselennia Ukrainy*. Kyiv (b. v.).
- Gotun, I. A. 1993. The handicraft and house-hold buildings of the Old Russian settlement Avtunitchi. *Arheologia*, 4, p. 59-71.
- Hotun, I., Motsya, O. 1993a. Zhyttia kyan v chasy Batyia (novyi arkeolohichnyi fakt). *Kyivska starovyna*, 5, p. 77-80.
- Hotun, I. A., Motsya, O. P. 1993b. Sotsialnyi aspekt v zabudovi ta khronolohichni etapy funktsionuvannia davnioruskoho selyshcha Avtunychi. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Sloviany i Rus u naukovii spadshchyni D. Ya. Samokvasova: Materialy istoryko-arkheolohichnogo seminaru, prysviachenogo 150-richchyu vid dnya narodzhennya D. Ya. Samokvasova (14-16 veresnia 1993 r., m. Novhorod-Siverskyi)*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 68-71.
- Hotun, I. A. 1999. Funktsionalni osoblyvosti neukriplenykh poselen Serednoho Podniprovia X-XIII st. *Vita antiqua*, 2, p. 206-212.
- Hotun, I. A. 2000. Lisokhimichnyi promysel na davnoruskikh selyshchakh Serednoho Podniprovia. *Naukovi zapysky z ukraiinskoi istorii*, 10, p. 24-33.
- Hotun, I. A. 2003. Typy budivel. In: Motsya, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoyi Rusi (za materialamy piddennoruskikh zemel)*. Kyiv: Shlyakh, p. 156-182.
- Hotun, I. 2005. Honcharni osередky Vyshhorod ta Avtunychi: zahalne i osoblyve. In: Plotnikova, A. M. (comp.). *Starozhytnosti Vyshhorodshchyny: Zbirka tez dopovidei i povidomlen 12 naukovykh-praktychnoi konferentsii, prysviachenii 10 richnytsi z dnia stvorennia Vyshhorodskoho istoryko-kulturnoho zapovidnyka ta mizhnarodnoho dnia muzeiiv, 16-18 travnia 2005 r., m. Vyshhorod*. Vyshhorod (b. v.), p. 49-68.
- Hotun, I. A. 2008. Uncommonness of Ancient Rus Village on the Example of Khodosivka-Roslavske Settlement. *Arheologia*, 3, p. 25-34.
- Hotun, I. A., Koval, O. A., Petrauskas, A. V. 2009. Experimental study of apiculture in the Northern expedition. Modern Apiculture and its Experimental Reconstruction. *Arheologia*, 1, p. 87-99.
- Hotun, I. A., Petrauskas, A. V., Kvitnytskyi, M. V., Koval, O. A. 2009. Floodplain Ancient Rus monuments of the Dnipro River Kyiv region. *Arheologia*, 2, p. 54-60.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2010. Amber workshop at Khodosivka-Roslavske, the Ancient Rus Period Settlement. *Arheologia*, 1, p. 112-126.
- Hotun, I. A., Hrytsyk, Yu. O., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2013a. Economy and Privat Life of Habitants at Khodosivka-Roslavske Settlement. *Arheologia*, 4, p. 86-103.
- Hotun, I. A., Hun, M. O., Kazymir, O. M., Petrauskas, A. V. 2013b. Petrushky village near Kyiv western suburbs. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 11. Serednovichni mista Polissya, p. 23-30.

- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M., Kazymir, O. M. 2013. Reconstruction of living style of people from settlement Khodosivka-Roslavske by peculiarities of metal products. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 10. Eksperymentalna arkheolohiya: dosvid modelyuvannya ob'ektiv ta vyrobnytstv, p. 185-200.
- Hotun, I. A. 2014. Exhibition of Archaeological Materials 'Khodosivka-Roslavske Settlement (from the end of the 11th c. - 14th c.) as a Characteristic of an Extraordinary Middle Age Village'. *Arheologia*, 3, p. 125-134.
- Hotun, I. A., Hun, M. O. 2014. Keramichniy kompleks poselennya Khodosivka-Roslavske yak pokaznyk dukhovnoi kultury meshkantsiv. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 153. Teoriya ta istoriya kultury, p. 40-47.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2014. Cult Items from Khodosivka-Roslavske Settlement. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (12). Kolektsiyyi naukovykh fondiv Instytutu arkheolohiyi NAN Ukrainy: rezultaty doslidzhen, p. 55-67.
- Gotun, I. A. 2015. Domostroitelstvo v neukreplennykh prigorodakh Kiyeva X-XIII vv. *Gistarychna-arkhealagchny zbornik*, 30, p. 294-304.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Shakhrai, D. O. 2015a. Monument of Mediaeval Metal Plastics from Kyiv Suburbs. *Arheologia*, 2, p. 108-115.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Shakhrai, D. O. 2015b. Predmety ozbroiennia ta viyskovoho pryznachennia z seredniovichnogo poselennia Sofiivska Borshchahivka. *Naukovi zapysky NaUKMA*, 166. Teoriya ta istoriya kultury, p. 44-54.
- Hotun, I. A., Sukhonos, A. M. 2015. Predmety ozbroiennia i voinskoho obladunku iz seredniovichnogo selyshcha Khodosivka-Roslavske. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Poklykannia - arkheolohiia: Materialy Druhykh Samokvasivskykh chytan, prysviachenykh 80-richchiu O. V. Shekuna*. Chernihiv: Vydavets Lozovyy V. M., p. 175-190.
- Hotun, I. A. 2016. *Sotsialno-vyrobnycha struktura zabudovy sela Serednoho Podniprovya X-XIII st.* Avtoreferat dysertatsiyi k. i. n. IA NANU.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A. 2016. Zemlerobstvo zhyteliv slovianskoho poselennia v uroch. Kozakiv yar u Khodosivtsi. In *Sclavenia terra*, 1, p. 153-171.
- Hotun, I. A., Horbanenko, S. A., Serhyeyeva, M. S. 2016. Zhytlo z Sofiyivskoyi Borshchahivky ta proyavy odnogo iz davnykh slovyanskykh obryadiv. *Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, XXXVII, p. 325-332.
- Hotun, I. A. 2017a. Blyzkoskhidni palomnytski khrestyky z pivdenoruskykh selyshch. *Skhidnyy svit*, 1-2, p. 111-130.
- Hotun, I. A. 2017b. Khodosivka-Roslavske Medieval Settlement (to the tenth anniversary of excavations of monument). *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (22). Arkheolohiya: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsiyi, p. 61-90.
- Hotun, I. A., Serhyeyeva, M. S., Hun, M. O. 2017. Little-Known Aspect of Ancient Rus Peasant Everyday Life (About Woodwork from Sophiyivska Borshchahivka). *Arheologia*, 1, p. 34-44.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Hun, M. O., Sukhonos, A. M. 2018a. Mediaeval Christian Pilgrimage and Two Findings from Khodosivka. *Arheologia*, 1, p. 68-90. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.01.068>.
- Hotun, I. A., Serhieieva, M. S., Sukhonos, A. M., Hun, M. O. 2018b. Davnoruskyy derevoobrobnyy osередok v 'seli Sviatoho Feodosiya'. In: Krainii, K. K. (ed.). *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzhayemodiyi. Materialy Shistnadtsyatoyi mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi (29 travnya - 2 chervnya 2018 r.)*. Kyiv, p. 237-242.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019a. Novi arkheolohichni dani shchodo katehoriï 'prostir' u seredniovichnogo selianstva pivdnia Rusi. In: Vovkodav, S. M. (comp.). *Faktor prostoru v istorychnykh doslidzhenniakh: Materialy Vseukrayinskoiï naukovoï konferentsii, m. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 23 travnia 2019 r.* Pereiaslav-Khmelnytskyi (b. v.), p. 31-40.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M. 2019b. Results of the Works of the Last Seasons in the Settlements of Outskirts of Kiev. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 1 (30), p. 140-171.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2019. Mother of God from Khodosivka. *Arheologia*, 1, p. 42-58. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.042>.
- Hudchenko, Z. 1996. Narodna arkhitektura sil Chornobylshchyny. In: Skrypnyk, H. A. (resp. for issue). *Polissia: mova, kultura, istoriya. Materialy mizhnarodnoyi konferentsii*. Kyiv: Asotsiatsiya etnologiv, p. 319-323.
- Hun, M. O. 2013. Keramichniy kompleks seredniovichnogo poselennia Khodosivka-Roslavske. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 11. Seredniovichni mista Polissya, p. 31-46.
- Hun, M., Onohda, O., Chmil, L. 2016. Ceramic complexes from Khodosivka-Roslavske and Ivankiv-3 settlements of Kyivan region (2nd half of the 13th - mid. 14th centuries). *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrainy*, 3 (20). Doslidzhennia Kyivskoho Polissya, p. 172-179.
- Ivakin, H. Yu., Serhyeyeva, M. S. 1993. Doslidzhennia na zhytlovomu masvyi Teremky-2 (m. Kyiv). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 1991 roku*, p. 33, 34, 145.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Tereshchuk, K. O., Hrytsyk, Yu. O., Synytsia, Ye. V., Hun, M. O. 2013. Roboty Borshchahivskoho zahonu Pivnichnoyi ekspeditsiyi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2012*, p. 200-203.
- Kazymir, O. M., Hotun, I. A., Babenko, R. V., Synytsia, Ye. V., Shakhrai, D. O., Hun, M. O., Loznytsia, T. V. 2018. Okhoronni doslidzhennia pivdenno-zakhidnoyi chastyny Sofiyivsko-borshchahivskoho poselennia. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*, p. 86-88.
- Kiliyevich, S. R. 1981. Steklodeliye. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoye v arkheologii Kiyeva*. Kyiv: Naukova dumka, p. 312-318.
- Kovalenko, V. P. 1992. Pro strukturu ekonomiky seredniovichnogo poliskoho sela. In: Motsya, O. P. (ed.). *Problemy vyvchennia seredniovichnogo sela na Polissi*. Chernihiv: Siverianska dumka, p. 32-35.
- Kozyuba, V. 2008. Novi arkheolohichni pamiatky XI-XIII st. nayblizhchoyi okolytsi davniho Kyieva. *Arkheolohichni studiyi*, 3, p. 135-157.
- Kolchin, B. A. 1959. Zhelezoobrabatvyushcheye remeslo Novgoroda Velikogo (Produktsiya, tekhnologiya). In: Artsikhovskiy, A. V. Kolchin, B. A. (ed.). *Trudy Novgorodskoy arkheologicheskoy ekspeditsii*, II. Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, p. 7-120. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 65.

- Kolchin, B. A. 1985. Remeslo. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Drevniaia Rus. Gorod. Zamok. Selo*. Moskva: Nauka, p. 243-297.
- Kontoyevskiy. 1871. *Sputnik zavodchika po chasti obrabotki produktov dereva*. Moskva: Izd. knigoprodavtsa N.M. Klochkova.
- Kuznietsov, H. O. 1988. Arkheolohichni doslidzhennya v zaplavi Desny. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Druha Chernihivska oblasna naukova konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey*. Chernihiv-Nizhyn (b. v.), II, p. 49.
- Kuznyetsov, H. O., Sytyy, Yu. M. 1992. Feodalna sadyba XII-XIII st. na okolytsi Chernihova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Chernihivska starovyna: Zbirnyk naukovykh prats, prysvyachenny 1300-richchyu Chernihova*. Chernihiv: Siveryanska dumka, p. 34-41.
- Lysenko, S. M. 2006. *Boyarka: Istoryko-krayeznavchyy narys*. Kyiv: Poshuk.-vyd. ahentstvo 'Knyha Pamyati Ukrayiny'.
- Medvedyeva, M. V. 1995. Davni promysly, remesla ta dopomizhni vydy hospodarskoyi diyalnosti polishchukiv. In: Kostrytsya, M. Yu. (ed.). *Zvyahel drevniy i vichno molodyy*. Novohrad-Volynskyy (b. v.), p. 183-186.
- Melnychenko, L. A. 1993. Pro lisokhimichni promysly Polissia In: Kostrytsia, M. Yu. (ed.). *Velyka Volyn: mynule i suchasne*. Zhytomyr (b. v.), p. 175, 176.
- Movchan, I. I. 1993. *Davniokyivska okolytsia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Pysarenko, Yu. H., Honchar, V. M., Iyevlyev, M. M., Arkhypova, Ye. I. 2001. Rozkopky Starokyivskoyi ekspedytsiyi na Pechersku u 2000 r. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999-2000 rr.*, p. 168-171.
- Mongayt, A. L. 1955. *Staraya Ryazan*. Moskva: Nauka. Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 49. Materialy i issledovaniya po arkheologii drevnerusskikh gorodov, IV.
- Motsia A. P. 1991. Yuzhnorusskoie selo: rezultaty i perspektivy issledovaniy. *Nauchnaya konferentsiya 'Drevnerusskaya derevnya. Arkheologicheskoye issledovaniye mikroregionov'*. Moskva (b. i.), p. 7, 8.
- Motsia, O. P. 2003. Vysnovky. In: Motsia, O. P. (ed.). *Selo Kyivskoyi Rusi (za materialamy pivdennoruskykh zemel)*. Kyiv: Shlyakh, p. 208, 209.
- Oleynikov, O. M., 2014. K voprosu o naznacheni svintsovykh gruzikov X-XV vv. *Kratkiye soobshcheniya Instituta arkheologii*, 232, p. 189-194.
- Olenych, A. M., Serhieieva, M. S., Kutsokon, Yu. K., Horbanenko, S. A. 2019. Early Slavic Dwelling of a Fisher in the Territory of Kyiv Podil: Comprehensive Research. *Arkheolohiya i davnya istoriya Ukrayiny*, 1 (30), p. 241-253.
- Orel, L. 1985. Ridkisnyy eksponat. *Pamyatky Ukrayiny*, 1, p. 52, 53.
- Osadchyy, R. M., Filyuk, O. V. [1997]. *Zvit 'Okhoronni doslidzhennya bahatosharovoho poselennya bilya s. Sofiyivska Borshchahivka Kyievo-Svyatoshynskoho rayonu Kyivskoyi oblasti [u 1997 r.]'*. Naukovy arkhiv IA NANU, f. 64, 1997/112.
- Pankov, S. V. 2012. *Zalizodobuvne i kovalske vyrobnytstvo davnorusskoho Kyieva ta yoho okolyts. Doslid istoryko-tekhnichnoyi rekonstruktsiyi i porivnyalnoyi kharakterystyky*. Kyiv: IA NANU Ukrayiny.
- Petrashenko, V. A. [1991]. Drevnerusskiye poseleniya Kanevskogo Podneprovy. *Nauchnaya konferentsiya 'Drevnerusskaya derevnya. Arkheologicheskoye issledovaniye mikroregionov'*. Moskva (b. i.), p. 51, 52.
- Rozenfeldt, R. L. 1997. Metallicheskaia posuda, kukhonnaia i stolaia. In: Rybakov, B. A. (chief-ed.). *Drevniaia Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, p. 38-40.
- Rybakov, B. A. 1984. *Mir istorii. Nachalnyie veka russkoi istorii*. Moskva: Molodaya gvardiya.
- Svanidze, A. A. 1985. *Derevenskiye remesla v srednevekovoy Evrope*. Moskva: Vysshaya shkola.
- Taykova, S. Yu. 2008. Ptakhy davnorusskoho poselennya Khodosivka-Roslavske za materialamy doslidzhen Pivnichnoyi ekspedytsiyi 2007 r. *Arkheolohichni doslidzhennya v Ukraini 2008*, p. 288-290.
- Tolochko, P. P. 1980. *Kiiev i Kiievskaia zemlia v epokhu feodalnoi razdroblennosti XII-XIII vekov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Tolochko, P. P., Voznesenskaia, G. A. 1981. Kuznechnoie remeslo. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Novoie v arkheologii Kiieva*. Kyiv: Naukova dumka, p. 267-284.
- Shekun, A. V. 1988. K voprosu o poselencheskoi strukture drevnerusskikh selishch (po materialam Chernigovshchiny). *Istoriko-arkheologicheskii seminar 'Chernigov i yego okrug v IX-XIII vv.' Tezisy dokladov (26-28 sentyabrya 1988 g.)*. Chernigov (b. i.), p. 90-92.
- Shekun, A. V. 1990. K voprosu territorial'nogo razvitiya drevnerusskoy selishchnoy struktury (po materialam Chernigovshchiny). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Problemy arkheologii Yuzhnoy Rusi: Materialy istoriko-arkheolicheskogo seminaru 'Chernigov i yego okrug v IX-XIII vv.'*, Chernigov, 26-28 sentiabria. 1988 g. Kyiv: Naukova dumka, p. 73-76.
- Shekun, O. V. 1992. Materialna kultura silskoyi okruhy Chernihova IX-XIII st. Tezy naukovoyi konferentsiyi 'Chernihiv - perlyna ukrayinskoyi kultury'. *Komitet nauky i kultury dlya zvyazkiv z ukrayintsyamy za kordonom pry AN Ukrayiny, Informatsiynyy byuletyn*, 2, p. 50-53.
- Shynakov, Ye. O. 1988. Do pytannya pro 'lovyscha' kniahyni Olhy v Chernihivskiy zemli. In: Kovalenko, O. B. (ed.). *Druha Chernihivska oblasna naukova konferentsiya z istorychnoho krayeznavstva. Tezy dopovidey*. Chernihiv-Nizhyn (b. v.), II, p. 17- 18.
- Shchapova, Yu. L. 1997. Stekliannaia posuda. In: Rybakov, B. A. (ed.). *Drevnyaya Rus. Byt i kultura*. Moskva: Nauka, p. 31-33.

В. В. Колода *

ГОСПОДАРЧІ СПОРУДИ ВОВЧАНСЬКОГО ГОРОДИЩА: ПРОБЛЕМИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Розглядаються залишки господарчих будівель, що виявлені на Вовчанському городищі у Харківській обл., яке належить до північно-західних територій Хозарського каганату (лісостеповий регіон салтівської культури середини VIII — середини X ст. н. е.). На підставі археологічних та етнографічних даних, а також можливостей ґрунтів і природного оточення щодо будівельного матеріалу, пропонуються реконструкції окремих господарчих будівель. Виходячи з етнополітичної ситуації визначається можливе призначення цих споруд.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, Хозарський каганат, господарчі споруди, природне середовище, реконструкція археологічних об'єктів.

Одним із напрямів розвитку сучасної археології, як невід'ємної складової загальної історичної науки, є реконструкції археологічних об'єктів та відновлення археологічної забудови стародавніх поселень. Особливого значення це набуває з огляду на зростання інтересу до історії і, як наслідок, бажання відновити автентичний стародавній вигляд окремих будівель та історичних територій. Втіленням цього в сучасній Україні є поступове зростання музеїв-скансенів та реконструкції в містах історичної забудови. З означених причин запропонована до уваги робота має певну актуальність. Окрім того, зазначимо, що відомості про господарчі споруди (за винятком хіба що ремісничих майстерень) найчастіше залишаються у польових звітах та дисертаціях і вкрай

рідко стають об'єктами аналізу в науковій літературі, хоча, на нашу думку, вони містять дуже важливу інформацію щодо розвитку господарства, будівельних традицій, садибного планування тощо.

Тож, об'єктами нашого аналізу будуть рештки господарчих приміщень Вовчанського городища, що розташоване на східній околиці м. Вовчанськ біля району Герлегівка і оточене чотирма просторими селищами (загальною площею ≈ 55 га) (рис. 1). Воно було центром одного з лісостепових мікрорегіонів Хозарського каганату (Колода 1998). Пам'ятка займає ділянку розсіченого глибокими ярами високого правого берега р. Вовча (ліва притока Сіверського Дінця), що значно посилювало захисні властивості його потрійної оборони (рис. 2: 1)¹. Це одношарове поселення належить до салтівської культури середини VIII — середини X ст. і, в цілому, відбиває рівень матеріального та культурного розвитку багатоетнічного населення Хозарії. З огляду на місце розташування, воно було складовою частиною загальної лінії оборони на північно-західному кордоні Хозарської держави і осередком військово-політичного тиску на слов'янські племена (рис. 2: 2).

Уперше пам'ятку досліджено у 1903 р. В. О. Бабенком (Бабенко 1905, с. 363—368). Вона згадується на початку XX ст. Д. І. Багалієм у матеріалах XII Археологічного з'їзду (Багалей 1905, с. 28). Наприкінці 1940-х, а також у 1950—1970 рр. не раз обстежувалася М. Т. Євстроповим (Євстропов 1958, с. 204—205), В. К. Міхее-

* КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, завідувач навчально-дослідною археологічною лабораторією Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, ORCID 0000-0002-8614-2039, koloda.v@gmail.com

© В. В. КОЛОДА, 2020

¹ Докладніше про оборонні споруди Вовчанського городища (Колода 2004).

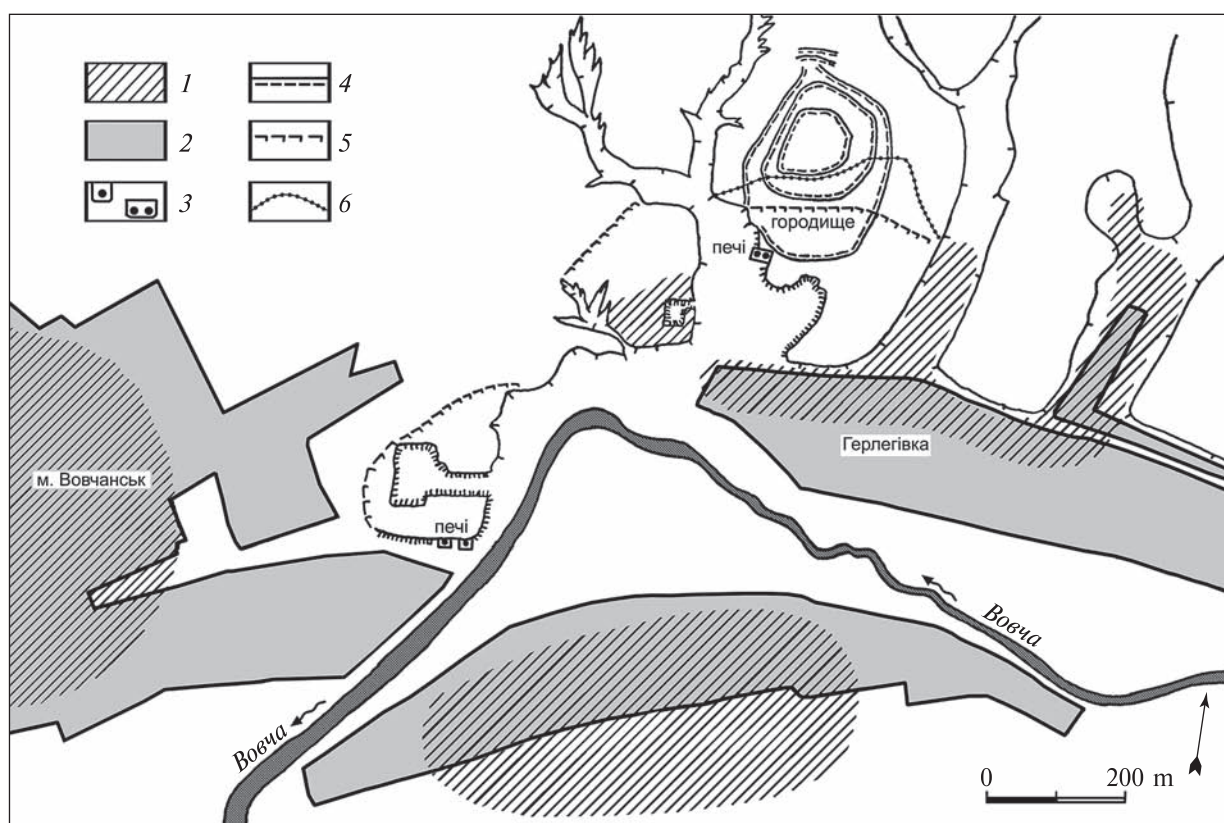

Рис. 1. Вовчанське городище в системі селищ-супутників (за: Евстропов 1958). Умовні позначки: 1 — селища салтівської культури; 2 — сучасні житлові квартали; 3 — вапнякові печі; 4 — початкова форма городища (за планом); 5 — межі крейдяного кар'єру на середину XX ст.; 6 — сучасні межі кар'єра

Fig. 1. Vovchansk hillfort in the system of satellite settlements (after: Yevstropov 1958). Legend: 1 — settlements of the Saltiv culture; 2 — modern residential blocks; 3 — limestone kilns; 4 — initial form of the hillfort (in section); 5 — boundaries of the chalkpit at the beginning of the 20th century; 6 — modern boundaries of the chalkpit

вим, Б. А. Шрамком та, можливо, І. І. Ляпушкіним і С. О. Плетньовою; у 1951 р. невеликі розвідувальні роботи проводив І. П. Костюченко (1951/16, с. 1). Тривалі розкопки проводила Середньовічна експедиція Харківського державного педагогічного університету на чолі з автором у 1994—1995 рр. Було закладено чотири розкопи загальною площею 2197 м² (рис. 2: 3) (Колода 1994/32, с. 4—15; 1995/50, с. 2—9). У межах розкопів 3 та 4 були виявлені рештки господарчих приміщень, реконструкція та аналіз яких і стануть предметом означеної роботи².

Розкоп 3 (рис. 2: 3). Дослідження центрального двору (цитаделі) виявили слабо насичений культурний шар потужністю 0,50—0,75 м (помітно збільшувався поблизу стіни цитаделі з причин її розповзання з часом). Саме поблизу внутрішньої лінії оборони городища простежені залишки споруд господарчого призначення (рис. 3). Практично впритул до вну-

трішнього кам'яного панцира на рівні бурого передматерика (–80 см), були виявлені смуги ґрунту чорноземно-крейдяного заповнення³, що за планом нагадували «кліті» (рис. 4: 1). Розчищаючи вказані смуги, вдалося простежити ровики шириною 25—30 см і загальною глибиною 100 см, які були заповнені сумішшю чорнозему із значним додаванням крейди. По кутах цих клітей розташовувалися великі добре оброблені брили залізистого пісковика у формі паралелепіпеда. Звертаємо увагу на те, що при різній довжині та ширині товщина їх становить 12—13 см або 25—26 см⁴.

Імовірно, тут ми маємо справу із рештками якихось легких пристінних будівель підпрямокутної форми із приблизними розмірами 2,5 × 3,5—4,0 м за планом. А виявлені під

² Звернемо увагу й на те, що до цього часу на городищі не знайдено жодного житлового приміщення.

³ Основою мису із городищем була чиста крейда, яка була сировинною промисловою базою для збудованих місцевих вапнякових печей протягом значного часу (практично до кінця 1970 рр.).

⁴ Треба вказати і на те, що виходів залізистого пісковика нам не вдалося виявити поблизу городища, тобто ці камені могли бути привезені на пам'ятку.

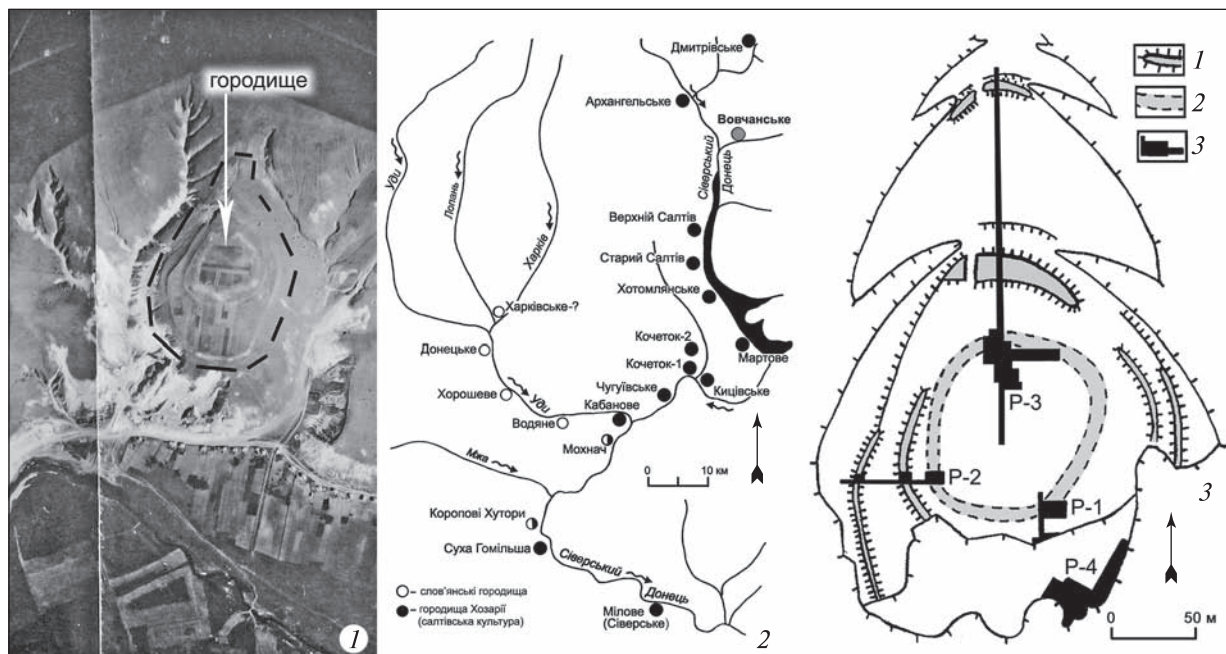

Рис. 2. Вовчанське городище: 1 — аерозйомка 1942 р.; 2 — ситуаційна карта-схема контактної зони слов'ян і Хозарії на Сіверському Дінці; 3 — сучасний план Вовчанського городища. Умовні позначки: 1 — ґрунтові вали; 2 — стіна цитаделі; 3 — розкопи

Fig. 2. Vovchansk hillfort: 1 — aerial survey, 1942; 2 — situational map-scheme of the contact zone of the Slavs and Khazaria on the Siverskyi Donets; 3 — modern plan of Vovchansk hillfort. Legend: 1 — dirt ridges, 2 — citadel wall, 3 — excavation sites

час зачистки ровики є залишками неглибокого, впущеного у материк фундаменту. Зважаючи на значну домішку глини в культурному шарі цієї ділянки розкопу, ми можемо припустити, що стіни цих будівель були турлучними (глинобитними) та обмазані крейдою. Розташовані по кутах обточені брили слугували для загального зміцнення конструкції і зменшували просідання стін (саме деструкція таких стін в наслідок просідання є їх головною вадою і до нашого часу). Звернемо увагу й на те, що, судячи з фундаменту, ці будівлі конструктивно були прив'язані до одного з контрфорсів внутрішнього панциру стіни цитаделі. Внутрішній простір «клітей» невеликий 8,0—10 м², в кожному з них фіксується яма овальної у перетині форми, що займала значну його площу. Найбільша з них мала горизонтальні розміри 2,2 × 1,5 м із загальною глибиною 1,15 м.

На 3,0—5,0 м південніше внутрішньої стіни простежено лінію великих каменів, серед яких також були оброблені паралелепіеди. Деякі мали сліди обробки долотом у вигляді двох паралельних ліній на відстані 2,0—2,5 см одна від одної (рис. 4: 2). Довжина цих неперервних слідів від інструмента становила до 20 см. Виявлена лінія каменів, що йшла практично паралельно стіні цитаделі, є, найімовірніше, рештками огорожі, яка обмежувала територію

із господарчими приміщеннями (рис. 3). Цілком можливо, що ця територія мала додатково і навіс. Про це опосередковано свідчать рештки неглибоких впущених у культурний шар стовпових ямок, що в незначній кількості вдалось простежити лише в профілях траншей.

Таким чином, у межах пристінного простору цитаделі нам удалось виявити невелику господарчу зону із незначними за площею господарчими приміщеннями. Вони, найімовірніше, слугували для збереження якихось суспільних продовольчих запасів, що були призначені для невеликої кількості споживачів (наприклад для гарнізону цитаделі?).

Розкоп 4 (рис. 2: 3). Ця досліджена ділянка розміщувалася у південно-східній частині пам'ятки між зовнішньою та середньою лініями захисту. На значно пошкодженій скреперною технікою поверхні виявлено рештки дев'яти господарчих приміщень (рис. 5). Всі вони мали значне заглиблення 1,0—2,0 м від денної поверхні. В жодній з них не було виявлено слідів опалювальних пристроїв або попелу чи деревного вугілля. В заповненні більшості з них не було виявлено жодних артефактів. Лише у приміщеннях «Б», «Ж» і «К» знайдено поодинокі уламки гончарного посуду або шматки чорнометалургійного шлаку, а у котловані «Д» виявлено неповний розвал гофро-

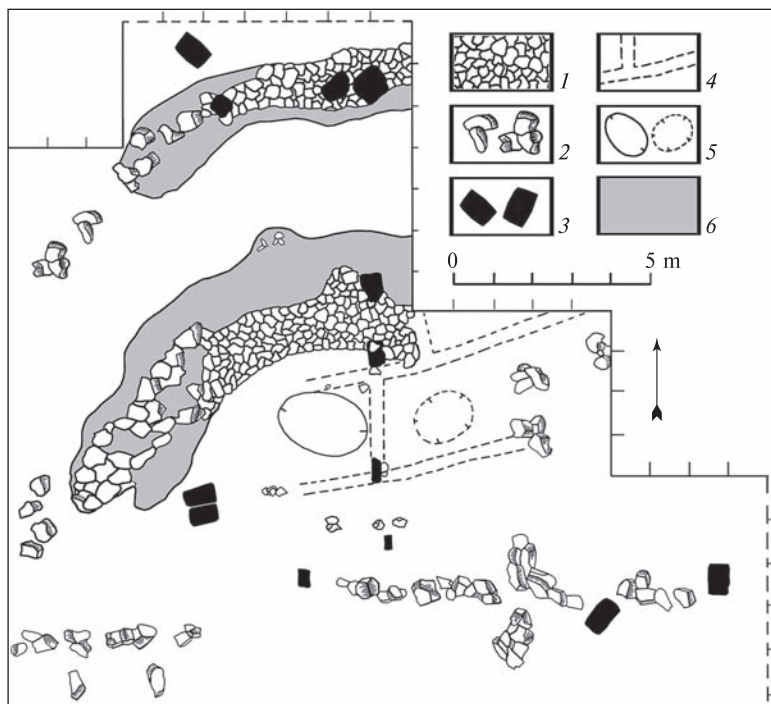

Рис. 3. План центральної частини розкопу 3. Умовні позначки: 1 — шматки вапняку; 2 — брили вапняку; 3 — обточені брили залізного пісковику; 4 — простежені рештки «клітей»; 5 — господарча яма, сліди ями; 6 — сира глина поверх давнього чорнозему

Fig. 3. Plan of the central part of the excavation site No. 3. Legend: 1 — pieces of limestone; 2 — limestone blocks; 3 — tooled blocks of iron sand; 4 — detected remains of «building cages»; 5 — household pit, pit traces; 6 — raw clay above ancient chernozem

ваної округлодонної амфори таманського типу із кам'яною пробкою по діаметру горла. Все це дає підстави вважати ці приміщенні господарчими спорудами. Привертає увагу той факт, що всі вони розташовані доволі близько одне від

одного; максимальна відстань (7,0 м) зафіксована між приміщеннями «Ж» та «Е». Усі приміщення відрізняються за планом, ступенем заглиблення та конструкцією. Все це свідчить на користь того, що вони створювалися різними

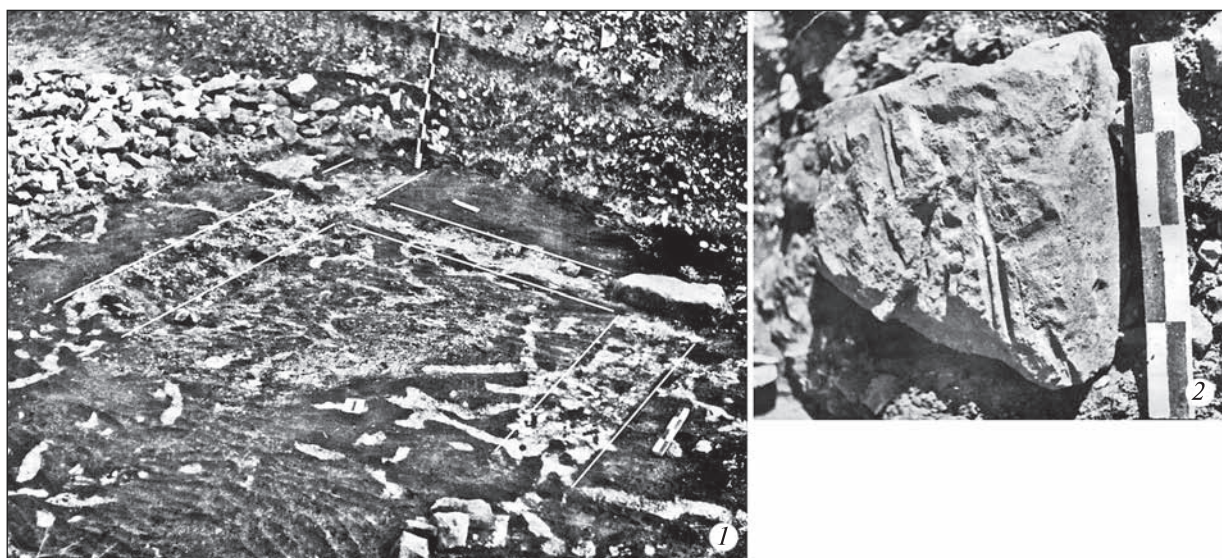

Рис. 4. Рештки будівельної діяльності в розкопі 3 (фото): 1 — господарче приміщення із господарчою ямою; 2 — брила залізного пісковику зі слідами обробітку

Fig. 4. Remains of building activity at the excavation site No. 3 (photo): 1 — household construction with a household pit; 2 — blocks of iron sand with traces of tooling

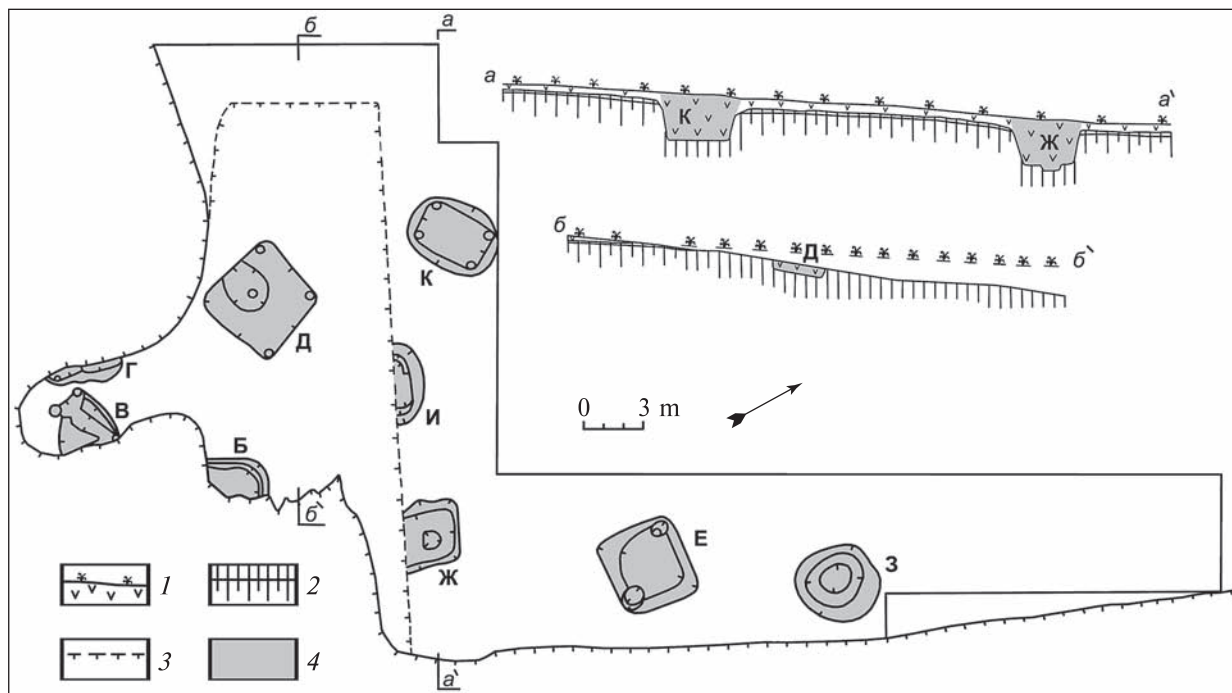

Рис. 5. Розкоп 4 на Вовчанському городищі. Умовні позначки: 1 — денна поверхня, культурний шар; 2 — передматерик та материк; 3 — місце відсутності культурного шару; 4 — господарчі приміщення.

Fig. 5. Excavation site No. 4 at Vovchansk hillfort. Legend: 1 — soil surface, cultural layer; 2 — pre-subsoil and subsoil; 3 — the spot where cultural layer is absent; 4 — household constructions

майстрами у різний час. Більшість котлованів дійшло до нас у фрагментованому вигляді, що унеможливує спробу їх реконструкції. І лише у приміщень «Д», «З», «И» та «К» котловани мали таке збереження, що дає можливість запропонувати їх реконструкцію.

Для реконструкції (графічної чи натурної) слід враховувати кілька чинників. *По-перше*, слід спиратися на результати досліджень, що втілені у щоденниках польових спостережень та кресленнях комплексів (все воно міститься у польовій та звітній документації і буде наведене далі). *По-друге*, слід враховувати якість ґрунту, у якому виявлені ці спорудження. У цьому випадку археологічним материком був пісок із прошарками суглинку (5,0—20 см), що робило неможливим створення міцних стін котловану та потребувало відносно легкого перекриття даху. *По-третє*, необхідно враховувати наявність природної будівельної сировини. З огляду на це, слід відзначити, що городище розташоване на кордоні степу і лісостепу, де немає в достатній кількості «будівельного» лісу для створення стін (тим більше у господарчих приміщеннях), але у заплавах чимало листяного лісу з довгим гіллям та очерету. Виходячи з цього, можна передбачити використання стовбурів багаторічних дерев для зведення конструктивних опор, що несуть найбільше на-

вантаження. Для створення другорядних опор і додаткових конструктивних елементів — молодого лісу та товстих гілок. Під час облицювання стін застосовувалися фахверкові (щитові) конструкції з гілок різної товщини (рис. 6: 1, 2) та матів з очерету (рис. 6: 3); цілком можливо, що іноді з цією ж метою могли використовувати й дерев'яні плахи. На перекриття даху йшли солом'яні, а також очеретяні снопи, шкіри та зрізані шматки дернини.

По-четверте, необхідно знати технічне оснащення тогочасного місцевого населення для обробітки запропонованої сировини. З цього приводу слід зазначити, що салтівське населення мало значну кількість інструментів для викопування котлованів та обробки органічної будівельної сировини. Відомі окуття від дерев'яних заступів (Михеев 1985, с. 40, рис. 19: 2, 3; Горбаненко 2018, с. 73, рис. 4.3) та мотички з не зімкнутою вертикальною втулкою, що використовувалися для викопування поховальних катакомб та топкових камер гончарних горен (Михеев 1985, с. 117—119; Колода, Горбаненко 2018, с. 73—75, рис. 4.4). Населення Хозарського каганату мало практично повний набір інструментів з обробітку дерева: сокири, пилки, тесла, долота, струги, скобелі тощо (Михеев 1985, с. 68—76; Колода 2014, с. 71—73; 2017, с. 45—45).

По-н'яте, слід враховувати досвід реконструкцій стародавніх будівель за археологічними даними, що лишили нам попередники. Однак і тут є свої досягнення і вади. Насамперед зауважимо, що автори реконструкцій звертають передусім увагу на відновлення давнього домобудування і, в значно меншій мірі звертають увагу на господарчі споруди. Ми, безумовно, усвідомлюємо, що будівельні технології та прийоми були значною мірою схожі, але були і відмінності, що пов'язані із цільовим призначенням приміщення. Відзначимо також, що робіт, присвячених реконструкції будівель салтівської культурно-історичної спільноти, значно менше, аніж тих, що відновлюють зовнішній вигляд будівель їх північно-західних сусідів — східних слов'ян. Історія вивчення та розвиток реконструктивного уявлення традиційного житлового та побутово-господарчого будівництва слов'яно-руського часу докладно викладена у монографії Ю. О. Пуголова (2016, с. 20—45) та дисертаційному дослідженні І. А. Готуна (2016, с. 19—44). Однак серед чималого загалу всіх названих вище вказаними авторами дослідників-реконструкторів лише кілька звернулись до відновлення господарчих приміщень. Так, І. І. Ляпушкін у роботі про Новотроїцьке городище вдається до відновлення можливої конструкції і зовнішнього вигляду господарчих приміщень (Ляпушкін 1958, с. 207—209). Серед сучасних авторів слід згадати роботи І. А. Готуна, який теж вдається до реконструкції будівель побутово-господарчого призначення (Готун 1993; 2016, с. 115—126). Необхідно також взяти до уваги ті нечисленні реконструкції салтівських будівель, що були здійснені колегами-науковцями. Хоча серед них превалює реконструкція жител (Флєров 1996, рис. 27, рисунок на обкладинці; Плетнева 1999, рис. 71, 73, 80—83), однак запропоновано і кілька реконструкцій господарчих приміщень (Плетнева 1999, рис. 77, 78). Щодо сучасного вивчення салтівських старожитностей вітчизняними авторами зазначимо, що нам відома лише одна робота — нещодавня дисертація В. І. Квітковського, в якій обмежено даються реконструкції господарчих приміщень (Квітковський 2018, рис. 72).

По-шосте, необхідно враховувати етнографічний матеріал, який відображений у літературі (Сумцов 1918; Самойлович 1961; Данілюк 1991; Українська минувшина... 1993), живописі⁵, фотоальбомах. Для населення салтівської

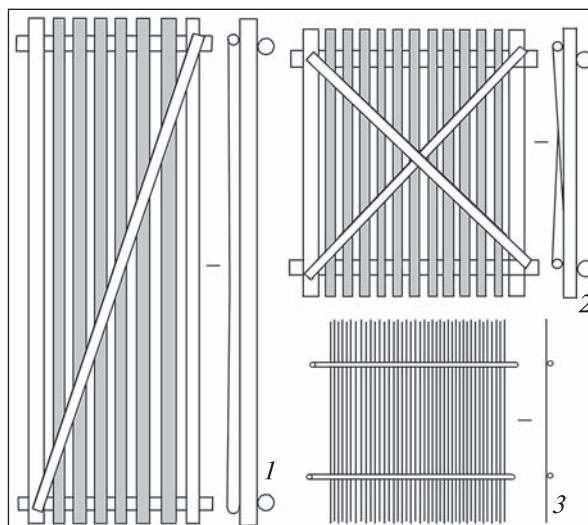

Рис. 6. Матеріал для облицювання стінок котловану: 1, 2 — фахверкові конструкції; 3 — мат з очерету

Fig. 6. Material for wall lining in the ditch: 1, 2 — wooden frame construction; 3 — cane mat

культури слід враховувати і такі обставини: значна кількість мешканців Хозарії належала до тюркських та угорських етнічних груп, що своїм походженням пов'язана з євразійськими степовими та лісостеповими територіями. З огляду на це, важливим буде й урахування будівельних традицій і народів Сибіру (Попов 1961).

Означивши чинники, що лежать в основі наших реконструкцій, переходимо до розгляду конкретних комплексів з розкопу 4 Вовчанського городища, починаючи з найбільш простого за конструкцією (на наш погляд), до більш складного.

Приміщення «3» (рис. 5; 7: 1—3) було найбільш північно-східним серед інших: «В» — «Б» — «Ж» — «Е» — «3», що розташовувалися практично на одному топографічному рівні з північного сходу на південний захід по краю останця плато з городищем (рис. 2: 3; 5). Об'єкт було виявлено у процесі зачистки на глибині 0,6—0,7 м від денної поверхні. Рештки комплексу — це котлован, що у перетині наближався до кола і мав верхні розміри 4,3 × 3,9 м. До низу котлован звужувався, утворюючи сходинки, першу з яких зафіксовано на глибині 1,0 м. Тут горизонтальні розміри складали 3,0 × 2,6 м. Друга сходинка вела до плоского дна, зачищеного на глибині 1,2 см. За формою за планом воно наближалось до дещо округло-

з її сировиною і малюнки І. Є. Репіна. Наприклад, замальовка ним частини садибного подвір'я 1876 р. (Москвинов 1959, ілюстрований додаток).

⁵ Загальний зовнішній вигляд та окремі деталі конструкції допомагають відновити для цієї місцевості

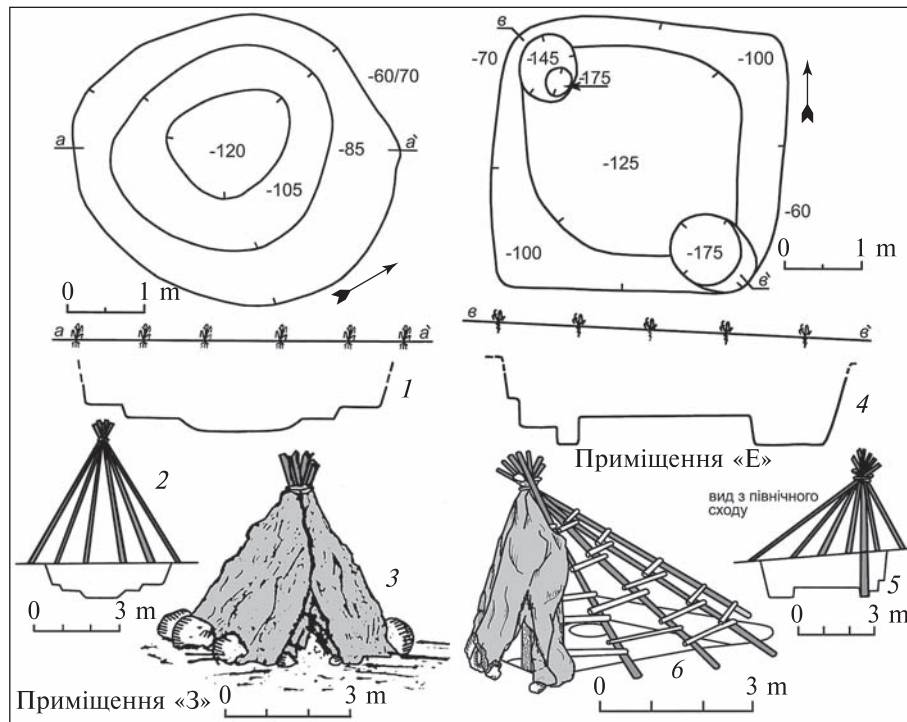

Рис. 7. Приміщення «3» (1–3) та «Е» (4–6): 1, 4 — плани та перетини; 2, 5 — схеми перекриття у перетині; 3, 6 — варіанти реконструкції зовнішнього вигляду

Fig. 7. Household area «3» (1–3) and «E» (4–6): 1, 4 — plans and sections; 2, 5 — schemes of covering in section; 3, 6 — variants of external appearance reconstruction

го трикутника з горизонтальними розмірами $1,70 \times 1,35$ м (рис. 7: 1).

Східчаста концентрична форма та відсутність стовпової ямки дає змогу реконструювати перекриття комплексу як шатрове (рис. 7: 2), що створене на косо поставлених кроквах, верхній край яких скріплений у кроковий вузол сиром'ятним ремнем, а нижній — впирався у дернину денної поверхні⁶. На крокви могли піти стовбурі дрібного лісу діаметром у $0,10\text{--}0,15$ м. Виходячи з розмірів котловану таких крокв могло бути $10 (\pm 2)$. Оскільки вони розташовувалися доволі близько одна від одної, імовірно було використання видубленої шкіри великої рогатої худоби, яку клали з напуском поверх крокв. Нижній край шкіряного перекриття міг закріплюватися камінням, яке часто використовували під час будівництва оборонних «мурів» городища (рис. 7: 3). Вхід до приміщення міг бути з будь-якого боку.

Приміщення «Е» (рис. 5; 7: 4–6), його рештки у вигляді майже квадратного котловану розташовувалися за $5,0$ м на південний захід від попереднього комплексу (рис. 5). Вони були виявлені під час зачистки на глибині $0,6$ м.

⁶ Цілком імовірно, що нижній край міг дещо заглиблюватися у ґрунт.

Розміри котловану становлять $4,6 \times 4,3$ м, з паралельними протилежними стінами та заокругленими кутами (рис. 7: 4). Стіни орієнтовані за сторонами світу. Горизонтальне дно комплексу зачищене на глибині $1,25$ м. Горизонтальні розміри найбільш заглибленої частини складають $3,7 \times 3,3$ м. Вздовж стін на рівні $-1,0$ м чітко простежена материкова полиця-останець. У південно-східному куті котловану виявлено округлу яму, верхній край якою — це овал $1,40 \times 1,05$ м. Стінки цієї ямки звужувалися донизу, де на глибині $1,75$ м розміщувалося пласке дно. У протилежному (північно-західному) куті теж виявлено невелику округлу яму ($1,0 \times 0,9$ м) з пласким дном на рівні $-1,45$ м; у її південно-східній частині розміщувалася округла стовпова ямка ($0,5 \times 0,4$ м) глибиною $1,75$ м.

Незважаючи на квадратну в перетині форму котловану, і спираючись на виявлення лише однієї стовпової ямки від вертикальної опори, вважаємо, що тут теж використовувалося шатрове перекриття. На відміну від приміщення «3», тут воно було асиметричним. Нижні кінці крокв також спиралися на землю. Але, на відміну від конструкції вище згаданого приміщення, верхні кінці крокв спиралися на вертикальний стовп-стійку (рис. 7: 5). Для зручності

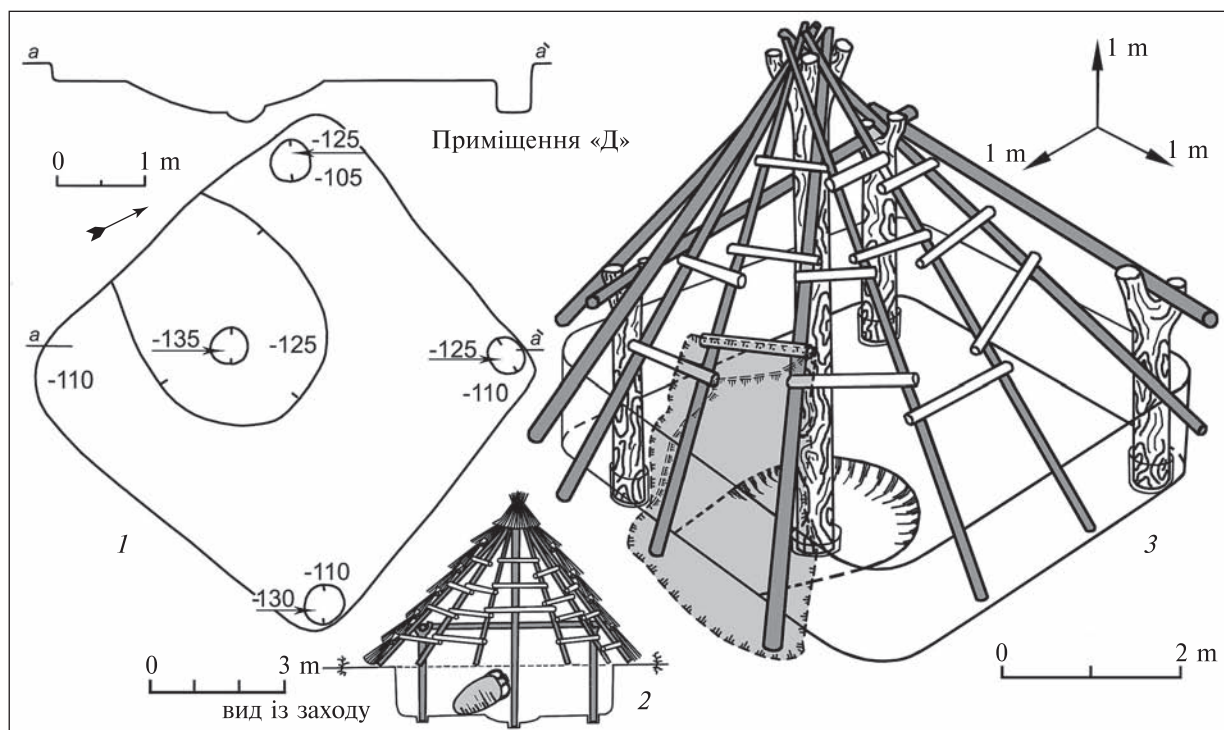

Рис. 8. Приміщення «Д»: 1 — план та профіль; 2 — схема перекриття в перетині; 3 — варіант реконструкції загальної конструкції

Fig. 8. Household area «D»: 1 — plan and section; 2 — schemes of covering in section; 3 — variant of reconstruction of the general construction

ті кріплення крокв, цей стовп робився зі стовбура дерева (судячи з розмірів стовпкової ямки, його діаметр становив 0,30–0,35 м). У верхній частини опори могли залишити подвійну або потрійну розвилку для зручності кріплення крокв. Їх верхні кінці додатково закріплювалися сиром'ятним ремнем. Крокви могли бути такими ж самими, як і у попередньому випадку: стовбури дрібного лісу діаметром 0,10–0,15 м. Їх кількість була аналогічною — 10 ($\pm$ 2). У північно-західному куті крокви спускалися до низу майже вертикально, а у протилежному — розходилися віялом. Найбільший нахил даху був у південно-східному напрямку. Виходячи з цього, у північно-західній частині даху могло використовуватися також перекриття зі шкіри. А от для влаштування перекриття у східному та південному напрямках, де проміжок між кроквами був ширший, необхідно було встановлювати поперечки між ними — лати даху, на які годилося крупне гілля та молоді паростки дерев (рис. 7: 6). Після цього можна було створювати верхню частину даху, найімовірніше із рослинного матеріалу: очерет, солома.

Вхід до цього приміщення міг бути, найімовірніше, десь із північного боку (ближче до опорного стовпа), де покрівля даху розташовувалася більш вертикально, що зменшувало

проникнення вологи (дощу, снігу) до внутрішнього простору. Внутрішня яма цього комплексу, що у південно-східному куті, слугувала, можливо, для господарчих цілей — збереження особливих запасів.

Приміщення «Д» (рис. 5; 8). Рештки цього приміщення у вигляді нижньої частини котловану виявлені у південній частині розкопу, де культурний шар на час розкопок був знятий бульдозерною технікою (рис. 5). Як і попереднє, це приміщення було майже квадратним за планом ($4,7 \times 4,4$ м), і також спрямоване стінами за сторонами світу (рис. 8: 1). Виходячи із загальної стратиграфії пам'ятки, пласке і дещо похиле у східний бік дно виявлене на глибині $-1,0$ м. У західній частині дна, впритул до центральній частині борту котловану було розчищено напівовальну у перетині неглибоку яму з увігнутим дном ($-1,25$ м) та горизонтальними розмірами $2,5 \times 2,0$ м. У ній, ближче до центру приміщення, як і по кутах котловану (окрім південно-західного) простежено ямки від стовпових опор діаметром 0,25–0,30 м.

Виходячи з археологічних даних, конструкція цього господарчого приміщення базувалася на стовпових опорах: одній — центральній та трьох — по кутах. Судячи з розмірів ямок, діаметр стовбурів у комелі був 0,20–0,25 м. Од-

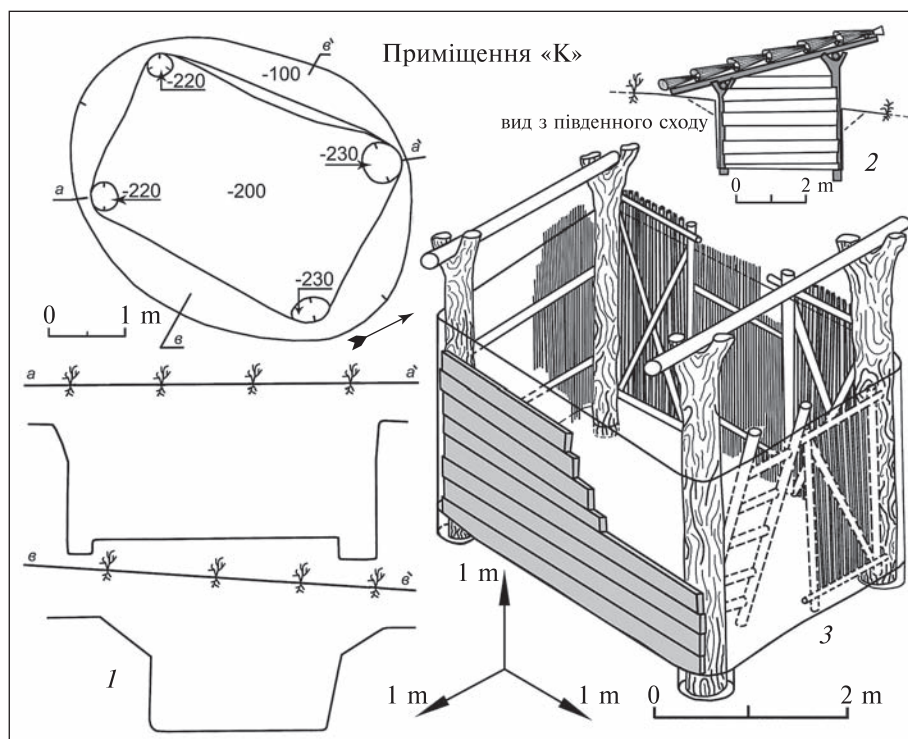

Рис. 9. Приміщення «К»: 1 — план та профіль, 2 — схема перекриття в перетині; 3 — варіант реконструкції загальної конструкції

Fig. 9. Household area «K»: 1 — plan and section; 2 — schemes of covering in section; 3 — variant of reconstruction of the general construction

нак, в цілому, як і у двох попередніх випадках, перекриття котловану було шатровим, доказом чому є наявність центральної стовпової опори (рис. 8: 2). Наявність трьох кутових опор свідчить про те, що для посилення конструкції даху майстри застосували горизонтальні лежні вздовж північної та східної стін, які додатково підтримували крокви шатрового перекриття з цих боків. Після встановлення крокв і закріплення їх верхніх кінців на верхньому краї центрального опорного стовпа, на крокви закріплювалися лати, що з'єднували їх впоперек (рис. 8: 2, 3). Крок-відстань між латами обирався таким, щоб на них можна було кріпити перекриття з очерету або соломи (рис. 8: 2). Вхід до приміщення був у центрі західної стіни. Він співпадав із додатковим заглибленням, в якому розміщувався центральний стовп. Вхід міг завішуватися шкірою або рядниною (рис. 8: 3).

Приміщення «К» (рис. 5; 9). Воно розташовувалося на одній меридіональній лінії з приміщеннями «Г» — «Д» — «К», займаючи крайню північну позицію, у 4,5 м на північний захід від приміщення «И» (рис. 5). Пляма котловану приміщення була виявлена під час зачистки на глибині 0,5 м. Кінцева розчистка дозволила виявити рештки котловану прямокутної

споруди глибиною 2,0 м з розмірами за планом $3,5 \times 2,3$ — $2,5$ м. Кутами споруди орієнтована за сторонами світу. По кутах котловану виявлено округлі або овальні стовпові ямки з горизонтальними розмірами 0,2—0,3 м на глибині 2,2—2,3 м (рис. 9: 1).

Реконструкція цього найбільш глибокого з усіх розглянутих приміщень виглядає іншим чином. За розмірами та глибиною стовпові ямки північно-східної стіни однакові і дещо глибші за ті, що біля південно-західної. Тобто, найімовірніше, тут були більш товсті і високі опори зі стовбурів, аніж з протилежного боку. Наявність парних паралельних вертикальних опор і відносно невеликий розмір приміщення ($\approx 8,0 \text{ м}^2$) дають змогу запропонувати односкатний дах із пониженням до південного заходу і, відповідно, із входом з північного сходу, до чого спонукає і напрямок схилу (рис. 9: 2). На вертикальні стійки зі стовбурів вкладалися два прогони з лежнів вздовж коротких стін (рис. 9: 3). Вони могли нести плахи або крокви, на які застиалося основне перекриття з очерету (рис. 9: 2) або дернини. Вертикальні стіни значної загальної висоти (2,0—4,0 м) у м'якому піщовому та супіщовому чи то суглинковому ґрунті потребували обов'язкового облицюван-

ня. Для цього могли застосовуватися дерев'яні плахи, фахверкові щити з гілля або очеретяні мати (рис. 9: 2, 3). Відсутність сходинок і значна глибина свідчать про використання драбини. Вхід завішувався шкірою або рядниною.

Прості за конструкцією та невибагливі за інтер'єром приміщення були, по суті, майданчиками, певним чином захищеними від зовнішніх природно-кліматичних умов. Лише в одному з них виявлена внутрішня яма («Е»), менше ніж в половині простежені полицки-останці або пандуси: «В», «Г», «Е», «И» (рис. 5). До того ж, всі вони доволі щільно розташовані одне до одного на окремій ділянці городища між зовнішньою та середньою лініями захисту. Все це потребує певного тлумачення. Безумовно, ці приміщення використовувалися для зберігання якогось суспільного харчового запасу рослинного походження. Найімовірніше, це були зернові запаси, що не могли засипатися в ями (з причин властивостей ґрунту), а зберігалися щонайбільше в дерев'яних коробах, плетених з лози та лика ємностях, а також у лантухах (шкіряних або тканинних) та, незначною мірою, у керамічній тарі. Що це були за запаси: за суттю та призначенням? Тут можливі кілька варіантів:

1. Харчові запаси могли належати місцевому населенню. У випадку зовнішньої загрози мешканці навколишніх селищ (рис. 1) ховалися за стінами городища. Це здається малоімовірним, з огляду на військову потужність каганату в даному регіоні, що підкріплюється літописними повідомленнями про сплату слов'янами дані хозарам (Повість..., с. 16—18). Але цілком можливо, якщо врахувати громадянську війну з релігійних причин на початку IX ст. в Хозарії (Плетнёва 1986, с. 62—64, 77).

2. Запаси могли створюватися для споживання військовим гарнізоном, який міг перебувати у цитаделі городища для забезпечення мілітарного тиску на слов'ян.

3. Ці приміщення могли використовуватися для тимчасового утримання зібраного у місцевого населення зернового збіжжя, що згодом буде відправлене в розпорядження центральної влади каганату. Цілком можливо, що тут тимчасово зберігалось зерно, яке збиралося у слов'ян як частина данини.

Таким чином, обидві групи господарчих споруд, які розміщувалися на окремих частинах Вовчанського городища, були створені з метою збереження харчових запасів. Однак ці групи відрізняються за розмірами, конструкцією та, певною мірою, призначенням. Тех-

нологія їх будівництва залежала від характеристики ґрунтів, на яких вони створювалися та будівельного матеріалу, що брався з навколишнього середовища. Збіжність двох виявлених господарчих приміщень в розкопі 3 свідчить, що роботи виконувалися однією групою будівельників та за єдиним планом. Конструктивне розмаїття господарчих приміщень у розкопі 4 свідчить, що вони створювалися різними групами майстрів, а, можливо, і у різний час. Сподіваємось, що ця робота приверне більшу увагу фахівців до аналізу та реконструкції такої категорії комплексів, як господарчі споруди та приміщення.

- Бабенко, В. А. 1905. Волчанское городище. Сборник Харьковского историко-филологического общества (Т. 16.), Харьков, с. 363-368.
- Багалей, Д. И. 1905. Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии. Труды XII АС (Т. 1), Москва, с. 1-92.
- Готун, І. А. 1993. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського населення Автунічі. *Археологія*, 4, с. 59-71.
- Готун, І. А. 2016. *Соціально-виробнича структура забудови села Середнього Подніпров'я Х—ХІІІ ст.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Данілюк, А. Г. 1991. *Українська хата*. Київ.
- Евстропов, Н. Т. 1958. Городище и селища возле г. Волчанска. *Советская археология*, 4, с. 204-207.
- Квітковський, В. І. 2018. *Будівельна справа салтівського лісостепового населення в басейні Сіверського Дінця кінця I тис. н. е.* Дисертація к. і. н. Інститут археології НАН України.
- Колода, В. В. 1994. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в г. Волчанске в 1994 г. Харьков. *Научный архив ИА НАНУ*, ф. е., 1994/32.
- Колода, В. В. 1995. Отчет об археологических исследованиях Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в г. Волчанске в 1995 г. Харьков. *Научный архив ИА НАНУ*, ф. е., 1995/50.
- Колода, В. В. 1998. Місце Вовчанського археологічного комплексу серед старожитностей салтівської культури. Збірник наукових праць: історичні науки. *Науковий вісник Харківського державного педагогічного університету*. Харків, І, с. 17-23.
- Колода, В. В. 2004. Исследования Волчанского городища. *Древности 2004*. Харьков: Харьковское историко-археологическое общество, с. 265-271.
- Колода, В. В. 2014. Специализированные ремесленные инструменты салтовского периода на городище Мохнач. *Археологія і давня історія України. Археологія: можливості реконструкцій*, 13 (2), с. 68-74.
- Колода, В. В. 2017. Спеціалізовані знаряддя як відображення рівня ремісничого виробництва на селищі «Мохнач-П» у салтівський час. *Археологія і давня історія України*. 22. *Археологія: дослідження, експерименти, реконструкції*, 1, с. 40-49.
- Колода, В. В., Горбаненко, С. А. 2018. *Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні*. Київ: Академперіодика.
- Костюченко, И. П. 1951. Отчет о разведочных раскопках

- в окрестностях г. Волчанска Харьковской обл. Киев. *Науковий архів ІА НАНУ*, ф. е., 1951/16.
- Ляпушкин, И. И. 1958. *Городище Новотроицкое: О культуре восточных славян в период сложения Киевского государства*. Материалы и исследования по археологии СССР, 74. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР.
- Михеев, В. К. 1985. *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков: Вища школа.
- Москвинов, В. Н. 1959. *Репин на Харьковщине*. Харьков. *Повесть временных лет*. Ч. I. Текст и перевод. 1950. Москва; Ленинград.
- Плетнёва, С. А. 1986. *Хазары*. Москва: Наука.
- Плетнева, С. А. 1999. *Очерки хазарской археологии*. Москва; Иерусалим.
- Попов, А. А. 1961. *Жилище. Историко-этнографический атлас Сибири*. Москва; Ленинград, с. 131-226.
- Пуголов, Ю. 2016. *Будівельна справа літописних сіверян*. Опішне: Українське Народознавство.
- Самойлович, В. П. 1961. *Народна творчість в архітектурі сільського житла*. Київ.
- Сумцов, М. Ф. 1918. *Слобожане*. Харьков.
- Флёров, В. С. 1996. *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва.
- Українська минувшина*. Ілюстрований етнографічний довідник. 1993. Київ.

Надійшла 28.05.2020

В. В. Колода

Кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины, заведующий учебно-исследовательской археологической лабораторией Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды, ORCID 0000-0002-8614-2039, koloda.v@gmail.com

ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ СООРУЖЕНИЯ ВОЛЧАНСКОГО ГОРОДИЩА: ПРОБЛЕМЫ РЕКОНСТРУКЦИИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Волчанское городище расположено на восточной окраине г. Волчанск в Харьковской обл. Оно принадлежит салтовской культуре (середина VIII — середина X в. н. э.), которая отражает материальные и культурные остатки Хазарского каганата. Памятник является центром одного из полутора десятков микрорегионов Хазарского каганата, открытых в среднем течении Северского Донца. Городище занимает высокий мыс правого берега р. Волчья (правый приток Северского Донца). Оно имеет одно дворище с тройной системой обороны, которая состояла из валов, рвов и эскарпов. Хозяйственные сооружения были найдены в северной части цитадели, а также между внешней и средней линиями защиты. В пределах пристеночного пространства цитадели открыта небольшая хозяйственная зона с незначительными по площади хозяйственными помещениями из глинобитных стен. Они, скорее всего, служили для хранения продовольственных запасов, которые были предназначены для небольшого количества потребителей (например, для гарнизона цитадели?).

В южной части городища исследовано девять хозяйственных сооружений, что располагались на расстоянии 4,0—6,0 м друг от друга (при отсутствии жилищ по соседству). Все они различны в плане и по конструкции. Была предложена реконструкция наиболее целостных из них. При этом были учтены результаты археологических исследований, строительное качество грунтов, строительный материал из природного окружения, наличие инструментов и их возможности в обработке сырья, а также этнографические данные по традиционному строительству местного населения в XVIII—XIX вв. Данные сооружения предназначались для хранения пищевых запасов в деревянных или плетеных из лозы и лыка коробах и иных ёмкостях, а также в мешках (кожаных или тканевых) и в керамической таре. Предлагается несколько гипотез относительно их назначения:

— Запасы могли принадлежать населению местной сельскохозяйственной округи для их использования в период внешней угрозы, что вполне возможно с учётом гражданской войны в Хазарии в начале IX в.

— Запасы могли создаваться для употребления военным гарнизоном, который мог пребывать в цитадели городища для обеспечения военного давления на славян.

— Рассмотренные помещения могли использоваться для временного хранения собранного у местного населения зернового урожая (а, возможно, и дани, собранной со славян) перед его отправкой в распоряжение центральной власти каганата.

Сходство двух выявленных хозяйственных помещений в раскопе 3 свидетельствует, что работы выполнялись одной группой строителей и по одному плану. Конструктивное разнообразие хозяйственных помещений в раскопе 4 свидетельствует, что они создавались разными группами мастеров.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская культура, Хазарский каганат, хозяйственные помещения, природная среда, реконструкция археологических объектов.

HOUSEHOLD BUILDINGS OF VOVCHANSK HILLFORT: THEIR RECONSTRUCTION AND INTERPRETATION PROBLEMS

Vovchansk hillfort is located in the eastern border area of Vovchansk city in Kharkiv Region. It belongs to the Saltiv archaeological culture (mid. VIII — mid. X centuries), which reflects material and cultural remains of the Khazar Khaganate. This site is among one and a half dozens of microregions in the Khazar Khaganate located in the middle stream of the Siverskyi Donets. The site is located on the cape of the right bank of the Vovcha River (right inflow of the Siversky Donets). It has one yard with a threefold defence system that includes earthen walls, ditches and scarps. Household buildings were discovered in the northern part of the citadel, and between outward and inward defensive lines. A small household zone was found within the range of the space near citadel walls; its household buildings were of a small area, with mud-brick walls. They were likely to serve for food supply storage meant to be delivered for a small number of consumers (for example, for the citadel garrison).

Nine household buildings found between exterior and middle defence lines were investigated in the southern part of the hillfort; they are located in 4.0—6.0 meters from one another (in the absence of nearby dwellings). All of them are different in their plan and construction. The reconstruction of the most extant ones is offered in the article. The following things were taken into account: results of archaeological research, construction quality of grounds, surrounding nature of construction raw materials, presence of implements and their feasibility of raw materials processing, and also ethnographic data on traditional construction of the population in XVIII—XIX centuries. These buildings were designed for food preservation in wooden or vine- or fibre-braided baskets and other containers, also in bags (of leather or tissue) and ceramic tare. As to the purpose of these food stocks, some hypotheses are offered. The 1st hypothesis: the storage could belong to the local surrounding population in the times of external threat for the residents of the nearby settlements; it seems probable in the light of the civil war in Khazaria at the beginning of the 9th century. The 2nd hypothesis: food supply could be stored to be consumed by the garrison, which could be located in the hillfort citadel for creating military pressure on the Slavs. The 3rd hypothesis: the mentioned buildings could be used for temporary retention of the corn harvest (and probably, the Slavs' tribute) reaped by the local community before its shipping at the disposal of the central authority of the Khaganate.

Similarity between two discovered household buildings in the excavation site No. 3 points to the fact that the work was done by the same craftsmen group following the common plan. Constructive diversity of household buildings in the excavation site No. 4 shows that they were created by different craftsmen groups.

Key words: Saltiv archaeological culture, Khazar Khaganate, household buildings, natural habitat, reconstruction of archaeological sites.

References

- Babenko, V. A. 1905. Volchanskoe gorodishche. *Sbornik Kharkovskogo istoriko-arheologicheskogo obshchestva* (vol. 16.). Kharkov, p. 363-368.
- Bagalei, D. I. 1905. Obiasnitelnyi tekst k arheologicheskoi karte Kharkovskoi gubernii. *Trudy XII Arheologicheskogo s'ezda* (vol. 1). Moskva, p. 1-92.
- Daniiljuk, A. G. 1991. *Ukrainska hata*. Kyiv.
- Gotun, I. A. 1993. The Handicraft and House-Hold Buildings of the Old Russian Settlement Avtunichi. *Arheologia*, 4, p. 59-71.
- Gotun, I. A. 2016. *Sotsialno-vyrobnycha struktura zabudovy sela Serednioho Podniprov'ia X-XIII st.* Dysertatsiia k. i. n. Instytut arheolohii NAN Ukrainy.
- Evstropov, N. T. 1958. Le camp et les villages ouverts de Voltchansk. *Archeologie sovietique*, 4, p. 204-207.
- Kvitkovskiy, V. I. 2018. *Budivelna sprava saltivskoho lisostepovoho naselennia v baseini Siverskoho Dintsiia kinciia I tys. n. e.* Dysertatsiia k. i. n. Instytut arheolohii NAN Ukrainy.
- Koloda, V. V. 1994. Otchet ob arheologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoii arheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gospeduniversiteta v g. Volchanske v 1994 g. Kharkov. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 1994/32.
- Koloda, V. V. 1995. Otchet ob arheologicheskikh issledovaniakh Srednevekovoii arheologicheskoi ekspeditsii Kharkovskogo gospeduniversiteta v g. Volchanske v 1995 g. Kharkov. Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 1995/50.
- Koloda, V. V. 1998. Miscе Vovchanskoho arheolohichnoho kompleksu sered starozhytnosti saltivskoi kultury. *Zbirnyk naukovykh prats: istorichni nauky. Naukovyi visnyk Kharkivskoho derzhavnogo pedagogichnoho universytetu*. Kharkiv, I, p. 17-23.
- Koloda, V. V. 2004. Issledovaniia Volchanskogo gorodishcha. *Drevnosti 2004*. Kharkov: Kharkovskoe istoriko-arheologicheskoe obshchestvo, p. 265-271.
- Koloda, V.V. 2014. Specialized handcrafted tools of the saltov period found in Mohnach settlement. *Arheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 13 (Arheolohiia: mozhlyvosti rekonstruktsii), 2, p. 68-74.
- Koloda, V. V. 2017. Specialized Crafting Tools as a Mark of the Handicraft Level at Mokhnach "II" Settlement in the Satov Times. *Arheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 22 (Arheolohiia: doslidzhennia, eksperymenty, rekonstruktsii), 1, p. 40-49.
- Koloda, V. V., Horbanenko, S. A. 2018. *Sil'ske hospodarstvo naselennia Khozarskoho kaganatu v lisostepovii zoni*. Kyiv: Akadempriodyka.

- Kostyuchenko, I. P. 1951. Otchet o razvedochnykh raskopkakh v okrestnostiah g. Volchanska Kharkovskoi obl. Naukovyi arhiv IA NAN Ukrainy, f. e, 1951/16.
- Liapushkin, I. I. 1958. Gorodishche Novotroitskoe: O Kulture vostochnykh slavian v period slozheniia Kievskogo gosudarstva. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 74. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo AN SSSR.
- Miheev, V. K. 1985. *Podonie v sostave Khazarskogo kaganata*. Kharkov: Vyshcha shkola.
- Moskvinov, V. N. 1959. *Repin na Kharkovshchine*. Kharkov.
- Povest vremennykh let*. Pr. I. Tekst i perevod. 1950. Moskva; Leningrad.
- Pletneva, S. A. 1986. *Khazary*. Moskva.
- Pletneva, S. A. 1999. *Ocherki khazarskoi arkheologii*. Moskva; Ierusalim.
- Popov, A. A. 1961. Zhilishche. *Istoriko-etnograficheskii atlas Sibiri*. Moskva; Leningrad, p. 131-226.
- Puholovok, Yu. 2016. *Budivelna sprava litopysnykh siverian*. Opishne: The Ukrainian Ethnology Publishers.
- Samoilovych, V. P. 1961. *Narodna tvorchist v arkhitekturi silskoho zhytla*. Kyiv.
- Sumtsov, M. F. 1918. *Slobozhane*. Kharkov.
- Flierov, V. S. 1996. *Rannesrednekovyie yurtoobraznyie zhilishcha Vostochnoi Evropy*. Moskva.
- Ukrainska mynuvshchyna*. Iliustrovanyi etnohrafichnyi dovidnyk. 1993. Kyiv.

Л. М. Дідух, М. С. Осипенко *

НОВА СЮЖЕТНА КОМПОЗИЦІЯ НА СТУЛЦІ КВАДРИФОЛІЯ З РОЗКОПОК Т. М. МОВЧАНІВСЬКОГО

Публікація присвячена доволі рідкісній категорії знахідок серед усіх типів давньоруських релікваріїв — квадрифолію. У свій час знахідки стулок були помилково згадані у фаховій літературі як такі, що виявлені в садибі Десятинної церкви Т. М. Мовчанівським у 1936 р., але насправді походять із розкопок Райковецького городища, проведених впродовж 1932—1934 рр., а їхнє місце зберігання досі залишалося невідомим. Також, сюжетом композиції лицьової стулки репрезентовану Розп'яттям з предстоячими Марією, Іоанном та архангелами з боків і погрудними зображеннями ангелів в узолів'ї було доповнено варіант IV типу I христів-квадрифоліїв (за Г. Песковою), який тепер представлений повноцінним виробом.

Ключові слова: квадрифолій, Розп'яття, Богородиця, Десятинна церква, Райковецьке городище, Т. М. Мовчанівський.

Квадрифолійні хрести з Києва, зокрема знахідки, що входять до зібрання Національного музею історії України, у свій час були ґрунтовно розглянуті Г. Ю. Івакіним. Разом з тим, вчений наводив дані з колекційного списку «В8 (Садиба Десятинної церкви, розкопки Т. М. Мовчанівського, 1936 р.)» про «фрагментарність» двох стулок (Інв. №№ В8/5623; В8/5647), які через стан своєї збереженості (сліди продуктів корозії міді помітні й нині), були недоступні до опрацювання та знаходилися на реставрації (Івакін 1999, с. 146). Завдяки проведенню реставраційних заходів, вдалося розібрати композиційний сюжет знахідок та розглядати їх як цілий хрест¹.

* ДІДУХ Леся Миколаївна — старший науковий співробітник відділу найдавнішої та середньовічної історії України Національного музею історії України, ORCID 0000-0003-4950-4835, lesyadidux@gmail.com

ОСИПЕНКО Максим Сергійович — науковий співробітник відділу збереження фондів сектору «Середньовічна археологія» Національного музею історії України, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

¹ Після реставрації, знахідка зберігається під Інв. № В8/5623, інший номер було анульовано.

© Л. М. ДІДУХ, М. С. ОСИПЕНКО, 2020

Згадані квадрифолійні стулки грубої відливки, мають заокруглені промені хреста з гострими виступами в місцях з'єднання перетинок, бокові промені додатково доповнені парами гостроконечних виступів на кінцях (місцями відламані). Зображення дуже пошкоджене слідами корозії, але основний сюжет, репрезентовані низькорельєфними багатофігурними композиціями, що оточені невисоким вузьким бортиком, проглядається. Вушка для кріплення стулок частково втрачені і деформовані (рис. 1).

На лицьовій стулці (64 × 53 × 5,0 мм) зображено розп'ятого Ісуса з трохи нахиленою до правого плеча головою, вписаного в широкі контури Голгофського хреста. Руки розкидані по горизонтальній перекладині хреста, мають помітний згин у ліктях. Ноги злегка зігнуті в колінах і схилені праворуч, п'яти зіставлені, а ступні розвернуті і спираються на підніжжя хреста. Торс прямий, але має легкий вигин, зливається з підперезуючою довгою пов'язкою для стегон, яка прикриває ноги до колін. Голгофський хрест семикінцевий, з прямими широкими перекладами, верхній кінець закритий короткою прямокутною планкою (титло), а в нижній — має широку прямокутну підніжку. Праворуч від Розп'яття зображена фронтальна фігура Богоматері зі схиленою головою до лівого плеча та лівою рукою біля щоки з легким розворотом до Христа, з помітно проробленими деталями мафорію. Ліворуч від Спасителя розміщена фронтальна, можливо у півоберта, постать Іоанна Богослова. Архангели Михаїл та Гавриїл постають у профіль на повний зріст і розвернуті до центрального зображення у молінні. Контури крил зливаються з боковими контурами стулок, а кінці крил виступають за межі стулок утворюючи гостроконечні відростки. Ще дві погрудні фігурки ангелів розміщені згори горизонтальної перекладки хреста у верхній частині стулки. Голови всіх силуетів на стулці оточені німбами.

Рис. 1. Фото та прорисовка хреста-квадрифолія Інв. № B8/5623

Fig. 1. Photo and drawing of the cross-quadrifolium Inv. No. B8/5623

На зворотній стулці ($67 \times 53 \times 5,0$ мм) представлено сюжет Богоматері на престолі, яка тримає перед собою на колінах маленького Ісуса, підтримуючи його обома руками за груди. Голова Спасителя злегка нахилена ліворуч, оточена німбом, ніжки зведені та трохи зігнуті. Богородиця з непропорційно великою округлою головою, широко відкритими очима, великим носом і широким німбом, наведеним подвійним контуром. Детально модельована головна пов'язка чи край мафорію на чолі, складки на одязі. Трон з низькою спинкою, має прямі широкі колони, округлі підлокітники та підніжжя, які передані прямими паралельними лініями та косою штриховкою. З боків від престолу зображено архангелів у профіль, їх руки покладені на підлокітники, голови повернені до Немовля, оточені німбами. Кожний, з одним опущеним за спиною і одним піднятим крилом, осіняючи образ Богоматері з Немовлям.

Через втрату металу фігурки архангелів збереглися частково, вочевидь, вони представлені на повний зріст у преклонінні, в довгополому одязі, а їх крила пророблені прямими паралельними лініями. З одного боку нижній край стулки відламаний, з другого боку помітно механічне ушкодження металу, в результаті чого постраждала частина фігурки архангела і колона престолу.

Знахідки подібних хрестів поодинокі, що свідчить про їх раритетність порівняно з іншими типами давньоруських релікваріїв. На думку С. Гнутової, рідкісна для давньоруських енколпіїв форма квадрифолія, проміжна для хрестів і литих ікон, давала змогу вписати в хрест фігури предстоячих Марії та Іоанна і додатково вмістити фігури архангелів з боків (Гнутова 2006, с. 132).

На сьогодні Г. Пескова нарахувала близько 22 ідентичних знахідок (Пескова 2017, с. 364, табл. 1: 1). Зокрема цілі квадрифолії із локалізованим походженням відомі із митрополичого дому Софіївського собору Києва, городища Увек (сучасний Саратов), Новгород, Золотарівського поселення та території кремля Нижнього Новгорода. Лицьові стулки із Розп'яттям та предстоячими походять із Замкової гори в Києві, Славнецького кінця Новгорода, Москви, одна знайдена на березі р. Стир під Луцьком. Зворотні стулки із зображенням Богоматері з Немовлям на престолі відомі із Лебедина, Увека, Москви та знайдені під час дослідження господарчої будівлі садиби Лавського поселення з округи Єльця. Також відомі нелокалізовані знахідки із колекції Богдана та Варвари Ханенків, із зібрань Львівського історичного музею, Одеського археологічного музею та Музею давньоруської культури і мистецтва ім. А. Рубльова у Москві тощо (рис. 2: 1—11; 3) (Ханенко 1899, табл. VI: 71, табл. VIII: 98—99; Полубояринова 1978, с. 95—97, 100, рис. 26; Пекарська, Пуцко 1989, с. 92, рис. 2; Станчак 1993, с. 92—93, мал. 2: 6—7; Івакін 1999, с. 146; Гнутова, Зотова 2000, рис. 12; Тропин 2003, с. 118—199, рис. 7; Терський 2006, с. 159, рис. 139: 6; Пескова 2017, с. 364, табл. 1: 1). Найближчою аналогією до давньоруських квадрифоліїв можна вважати срібні з позолотою і черню грузинські енколпіїв кінця IX — початку X ст. з Троїце-Сергієвої Лаври (Росія) та монастиря в Мартвілі (Грузія), хоча як прототипи вони не розглядаються вченими (рис. 2: 12) (Пескова 2017, с. 366—367, рис. 1: 5).

Зазначимо, що у вищезгаданій публікації Г. Пескової наводиться фото негативу на склі,

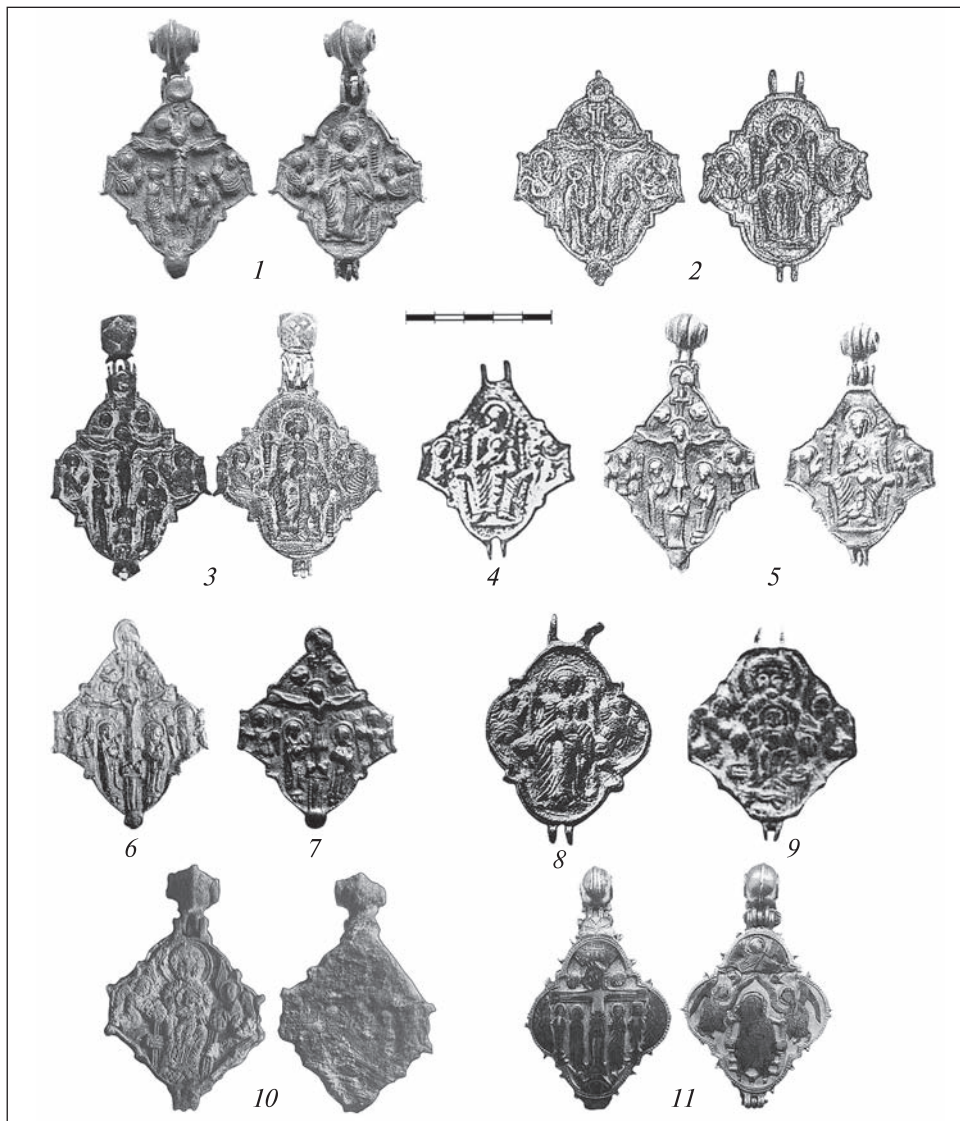

Рис. 2. Хрести квадрифолійної форми із зображенням Розп'яття з пристоячими та Богоматері з Немовлям на престолі: 1, 6 — Київ, садиба митрополита; Замкова гора (за Г. Песковою та Г. Ю. Івакіним); 2 — Золотарівське поселення (за Г. Белорибкіним); 3 — місце знахідки невідоме, зібрання Львівського історичного музею (за Я. Станчак); 4, 5 — Увек (за Г. Ю. Івакіним); 7 — Москва (за С. Гнutowoю, О. Зотовою); 8 — Лебедін (за Б. Ханенком); 9 — Лавське поселення (за М. Тропіним); 10 — негатив із архіву ІА НАНУ №5705 за матеріалами Райковецького городища; 11 — околиці Луцька (за С. Терським); 12 — грузинський квадрифолій із Сергієво-Посадський музею-заповідник (обидва за Г. Песковою)

Fig. 2. Crosses of quadrifolium shape with image of the Crucifixion with Bystanders and Virgin Mary with Infant on the Throne: 1, 6 — Kyiv, metropolitan estate; Zamkova hora (after H. Peskova and H. Yu. Ivakin); 2 — Zolotarivka settlement (after H. Bielorybkin); 3 — unknown location, collection of the Lviv Historical Museum (after Ya. Stanchak); 4, 5 — Uvek (after H. Yu. Ivakin); 7 — Moscow (after S. Hnutova, O. Zotova); 8 — Lebedyn (after B. Khanenko); 9 — Lava settlement (after M. Tropin); 10 — Raikovetske hillfort, negative No. 5705, Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine; 11 — Lutsk suburb (after S. Terskyi); 12 — Georgian quadrifolium from the Serhiev-Posad Museum-Reserve (both after H. Peskova)

що зберігається в науковому архіві ІА НАНУ (негатив № 5705) і репрезентує квадрифолій за матеріалами розкопок Т. М. Мовчанівського у 1932—1934 рр. із Райковецького городища (Пескова 2017, с. 364, табл. 1: 16; с. 367, рис. 2). Також згадуються дві стулки квадрифолія із матеріалів репресованого дослідника, виявлених на садибі Десятинної церкви у 1936 р. (з поси-

ланням на працю Г. Ю. Івакіна), але, незрозуміло яким чином, обидві стулки були віднесені до категорії лицьових (Пескова 2017, с. 364, табл. 1: 19, 20). Однак під час порівняння негативу із Райків та фото стулок хреста, який зображений нами у цій роботі, можна простежити наступні закономірності: ідентична стилістика зображення ніг Богоматері і колон трону,

Рис. 3. Карта поширення квадрифоліїв типу I, за Г. Песковою, та кіотних хрестів і їх складових частин із сценою Розп'яття з пристоячими та ангелами в узголів'ї на території Русі й суміжних земель: 1 — Київ; 2 — Райковецьке городище; 3 — Лебедин; 4 — околиці Луцька; 5 — Новгород; 6 — Москва; 7 — Нижній Новгород; 8 — Золотарівське поселення; 9 — Увек; 10 — Лавське поселення; 11 — Переяслав; 12 — Ходосівка-Рославське; 13 — Княжа гора; 14 — Шепетівське городище; 15 — Василів; 16 — Херсонес; 17 — Судак; 18 — Полоцьк; 19 — Володимир

Fig. 3. A map of the type I quadrifoliums and Icon Crosses and their fragments with image of the Crucifixion with Bystanders and angels in the territory of Rus and adjacent lands: 1 — Kyiv; 2 — Raikovetske hillfort; 3 — Lebedyn; 4 — Luts'k suburb; 5 — Novgorod; 6 — Moscow; 7 — Nizhny Novgorod; 8 — Zolotarivka settlement; 9 — Uvek; 10 — Lava settlement; 11 — Pereiaslav; 12 — Khodosivka-Roslavsk; 13 — Knyazha hora; 14 — Shepetivske hillfort; 15 — Vasylev; 16 — Chersonese; 17 — Sudak; 18 — Polotsk; 19 — Volodymyr

які дещо відхилені від центру, найбільше ушкодження металу в нижніх лівих частинах зворотних стулок між тронем та архангелом та низка дрібніших пошкоджень на решті фігур (рис. 4). Відповідно, у нашому випадку, ми маємо справу не з двома різними виробами, а з одним і тим самим релікварієм².

Колекції матеріалів із розкопок Т. М. Мовчанівського на Райковецькому городищі та садиби Десятинної церкви в Києві були передані до музею від ПМК напередодні Другої світової війни, в період війни частина речей була евакуйована, а записувалися до колекційних списків уже в повоєнний час (1945—1948 рр.). Цілком можливо, що після повернення предметів з евакуації, виникла плутанина під час звірки довоєнних інвен-

тарних записів і складання нових колекційних списків, як результат — «райковецький» квадрифолій став «десятинним». Можливо, в цей період були втрачені і складові частини хреста.

В. Гончаров у монографії присвяченій дослідженню в Райках не наводить даних про знахідку квадрифолія, ймовірно, свідомо уникаючи матеріалу, який було складно прив'язати до концепції загибелі пам'ятки від монгольських військ (Моця 2017, с. 26). Разом з тим, привертає увагу той факт, що всі згадані у праці енкалпійні стулки, були виявлені в кліті 10 на дитинці городища у розбитому керамічному горщику, поруч лежали округла мідна Панагія із зображенням Одигітрії, керамічна іконка та набивний хрестик із зображенням Розп'яття (Гончаров 1953, с. 46, табл. XXI: 1, 2; табл. XXII: 1—9). Можливо, квадрифолій якимось чином пов'язаний із власником цього помешкання, знищеного в результаті антиболохівської політики Данила Галицького у 1250 рр.

² Автори висловлюють подяку Юрію Буту — завідувачу сектора реставрації творів з металу Національного музею історії України за надані консультації під час обстеження пам'ятки та її порівняння зі знімком негативу.

В основу класифікації давньоруських квадрифоліїв, що запропонована Г. Песковою, покладено іконографічні особливості композицій: тип I — Розп'яття з предстоячими і Богоматір'ю з Немовлям на престолі, тип II — Христос Вседержитель із вибраними святими та Богородиця Одигітрія з вибраними святими (Пескова 2017, с. 362—363; рис. 1; с. 369, рис. 3). У типі I виділено чотири варіанти сюжету, але тільки серед варіантів I та II дослідниці відомі знахідки цілих квадрифоліїв, а серед решти — лише зворотні стулки: *варіант I* (Київ (садиба митрополита), Золотарівське поселення) — на лицьовому предстояча Богоматір із зверненим до Христа обличчям і піднятою вгору рукою, поясні зображення архангелів передані в профіль у позі моління, а в узголів'ї Христа зображені символи — Сонце і Місяць (символізують Старий і Новий Заповіти); на зворотному — Богородиця з Немовлям на престолі з високою спинкою і різьбленими колонами, архангели розвернуті до Богоматері; *варіант II* (Київ (Замкова гора), Новгород, Нижній Новгород, Увек, Москва) — на лицьовому — Богоматір зі схилоною головою, правою рукою показує на Спасителя, а лівою притискає до грудей хустину, фронтальні зображення архангелів із мірилами та зерцалами в руках, в узголів'ї Христа в двох рельєфних кружках зображені символи Святого Духа (Вознесіння) — птахи; на звороті — зображення ідентичні варіанту I, але менш

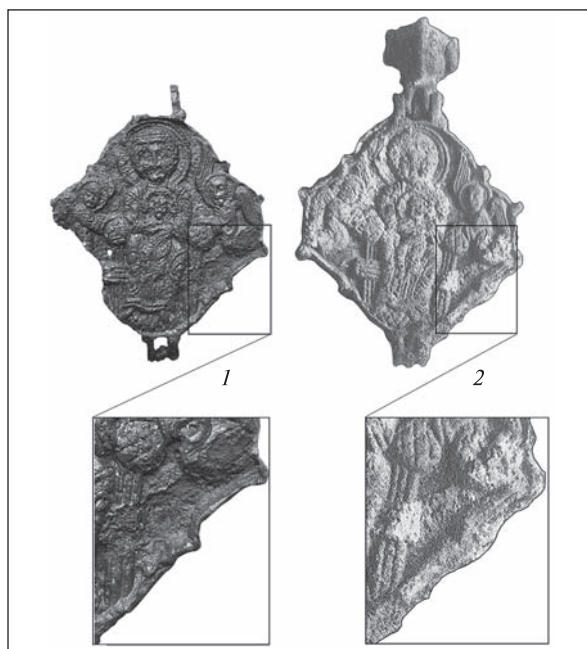

Рис. 4. Квадрифолій Інв. № B8/5623 (1) та негатив з архіву ІА НАНУ № 5705 (2)

Рис. 4. The quadrifolium Inv. No. B8/5623 and the negative No. 5705, Scientific Archive of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

рельєфні; *варіант III* (Лебедин) — фігурки архангелів укорочені, можливо з підігнутими ногами та нечітким розташуванням крил; *варіант IV* — на відміну від попередніх варіантів, рельєфне зображення суцільно вписане у стулку, без вільного місця, Богоматір із непро-

Рис. 5. Іконографічні зображення Богоматері з Немовлям на престолі: 1 — Богоматір Свенська (список храмової ікони Богородиці Печерської); 2 — фрагмент мозаїки Панагія Канакарія, VI ст. (обидві за В. Лазаревим); 3, 4 — ампули із скарбниці Монци, VI ст.; 5 — мініатюра XIII ст. (всі за М. Покровським); 6 — фреска із собору св. Софії в Орхиді (за В. Лазаревим); 7 — трахея Мануїла I (1143—1180 pp.) (за В. Горулевою); 8 — молівдовул XIII ст. типу «Знамення» (за М. Ліхачовим)

Fig. 5. Iconographic images of the Virgin Mary with an Infant on the Throne: 1 — Svensk Virgin Mary (list of temple icon of Pechersk Virgin Mary); 2 — fragment of Panagia Canakaria mosaic, VI c. AD (both after V. Lazarev); 3, 4 — ampoules from the treasury of Monza, VI c. AD; 5 — miniature of XIII c. AD (all after M. Pokrovskiy); 6 — fresco from the St. Sophia cathedral in Ohrid (after V. Lazarev); 7 — trachea of Manuel I (1143—1180) (after V. Horulieva); 8 — bulla, XIII c. AD, type “the Holy Sign” (after M. Likhachev)

Рис. 6. Іконографічні зображення Розп'яття з пристоячими: 1 — сцена з Євангелія Раввули, VI ст.; 2 — енкалпій із скарбниці Монци, VI ст. (всі за М. Покровським); 3 — мініатюра XI ст.; 4 — мозаїки монастиря Дафні, XI ст.; 5 — ікона з монастиря св. Катерини на Синаї, XIII ст. (всі за В. Лазаревим); 6 — ікона з церкви св. Луки в Нікосії, XIII ст. (за А. Папагеоргіу); 7 — стеатитова іконка зі Старого Галича, XII–XIII ст. (за Є. І. Архиповою)

Fig. 6. Iconographic images of the Crucifixion with Bystanders and angels: 1 — a scene from the Gospel of Ravvula, VI c. AD; 2 — engolpion from the treasury of Monza, VI c. AD (all after M. Pokrovski); 3 — miniature, XI c. AD; 4 — mosaics of the Daphni Monastery, XI c. AD; 5 — icon from the St. Catherine Monastery of Sinai, XIII c. AD (all after V. Lazarev); 6 — icon from the St. Luke Church in Nicosia, XIII c. AD (after A. Papageorgiou); 7 — soapstone icon from Staryi Halych, XII–XIII c. AD (after Ye. I. Arkhypova)

порційно великою головою сидить на троні з низькою спинкою з широкими колонами трону, архангели в преклонінні з піднятим вгору одним крилом (Пескова 2017, с. 365–366). Відповідно, райковецький квадрифолій і аналогічна йому зворотна стулка з Лавського поселення, були віднесені дослідницею до останнього варіанту, але лицьову стулку через погану збереженість артефакту із розкопок Т. М. Мовчанівського, розібрано не було (Пескова 2017, с. 366). Таким чином, ми доповнюємо цей варіант композицією, поки що єдиної, лицьової стулки — Розп'яттям з предстоячими та архангелами у молінні по сторонах і ангелами зверху в узголів'ї Спасителя.

Дослідники вважають, що сюжет давньоруських квадрифолійних хрестів був запозичений з храмової ікони Печерської Божої Матері Успенського собору (на сьогодні відомий її список — «Богоматір Свенська» (рис. 5: 1)), а в монастирських художніх майстернях було сконцентроване їхнє виробництво (Пекарська, Пуцко 1989, с. 92; Івакін 1999, с. 149; Гнутова 2006, с. 133). Цілком можливо, що певний вплив на продукцію давньоруських майстрів могли мати візантійські ремісники,

які емігрували до Києва невдовзі після падіння Константинополя від рук хрестоносців у 1204 р. (Пуцко 2003, с. 99). Поява ж знахідок на території Золотої Орди пов'язується з потоком полонених з Русі та присутністю православного духовництва і церков на їхніх городищах (Івакін 1999, с. 148–149). З огляду на вищесказане, достатньо обґрунтованим виглядає твердження про створення вихідної моделі давньоруських квадрифоліїв I типу (за Г. Песковою) у другій чверті — середині XIII ст. і побутуванні їх до XVI ст. (Пескова 2017, с. 369–370).

В іконографії ранні зображення Розп'яття з предстоячими (мініатюра із Євангеліє Раввули, енкалпій з Монци (рис. 6: 1, 2)) та Богоматері на престолі (ампули з Монци, мозаїки з церкви Панагія Канакарія в Літранкомі на Кіпрі (рис. 5: 2–4)) відомі з VI ст. та належать до т. зв. сирійської школи (Лазарев 1986, с. 48, табл. 66; Покровский 2001, с. 411–415; Гнутова 2006, с. 131). На пам'ятках візантійського монументального мистецтва та іконопису XI–XIII ст. сцени Розп'яття з предстоячими та ангелами в узголів'ї знаходимо на мозаїках грецького монастиря Дафні, іконах монастирів св. Катерини

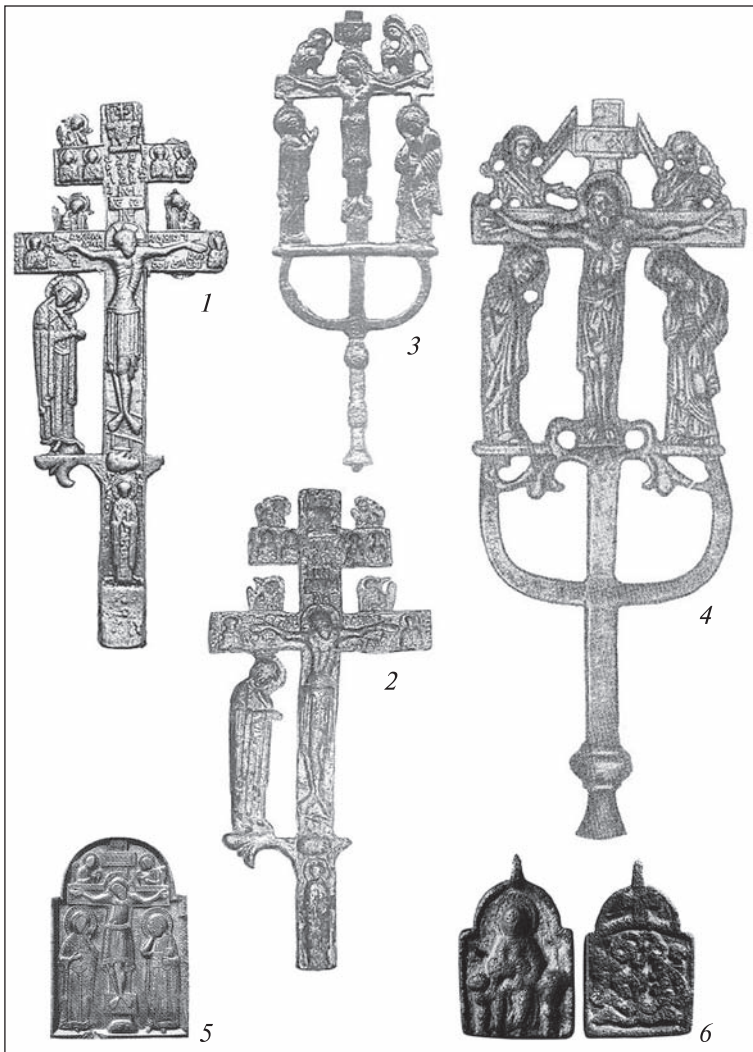

Рис. 7. Іконографічні паралелі на виробках давньоруської пластики із зображенням Розп'яття з пристоячими та Богоматері з Немовлям на престолі: 1 — Херсонес; 2 — Судак; 3 — Володимир; 4 — Василев, всі XIII ст. (за І. А. Готуном); 5 — Княжа гора (за Є. І. Архиповою); 6 — зібрання Музею давньоруської культури і мистецтва ім. А. Рубльова, XII ст. (за С. Гнутовою, О. Зотовою)

Fig. 7. Iconographic parallels on Ancient Rus plastic products with the image of the Crucifixion with the Bystanders the Virgin Mary with an Infant on the Throne: 1 — Chersonese; 2 — Sudak; 3 — Volodymyr; 4 — Vasylev, all XIII c. AD (after I. A. Hotun); 5 — Knyazha hora, XIII c. AD (after Ye. I. Arkhypova); 6 — collection of the Central Andrey Rublev Museum, XII c. AD (after S. Hnutova, O. Zotova)

ни на Синаї та церкви св. Луки в Нікосії, стеатитових іконках тощо (рис. 6, 3—7) (Byzantine icons... 1976, р. 56, № 17; Лазарев 1986, с. 89, табл. 213; Бобров 1995, с. 59; Овсійчук, Кравич 2000, с. 341; Гнутова 2006, с. 133; Архипова 2009, с. 165, илл. 7). Богоматір з Немовлям на престолі знаходимо на фресках собору св. Софії в Охріді, мініатюрах, трахеях та молівдовулах (рис. 5: 5—8) (Лихачев 1911, рис. 53—56; с. 88, рис. 186, табл. VII, 21, табл. VIII: 15—24; Лазарев 1986, с. 80, табл. 177; с. 129, табл. 419; Гурулева 2017, с. 128, рис. 6: 4).

Щодо виробів давньоруської пластики, то іконографічні паралелі представлені постатями скорботної Богородиці, Іоанна Богослова та ангелів в узголів'ї, зустрічаємо серед литих кіотних та процесійних хрестів, відомих за знахідками з Херсонеса, Судака, Василева, Володимира-на-Клязьмі, та їх складових частин з Княжої Гори, Переяслава, Шепетівки, Полоцька, Ходосівки (рис. 7: 1—4), обставини фіксації кожного з названих виробів до-

зволяють їх датувати домонгольським часом, хоча час їх побутування поширюється до XIV—XVI ст. (Корзухина, Пескова 2003, табл. 135; Готун, Казимір, Сухонос 2019, с. 44—50, рис. 4; 5; 9: 3—4). Також подібний сюжет знаходимо і на сланцевій іконці першої половини XIII ст. з Княжої гори (рис. 7: 5) (Архипова 2009, с. 176, илл. 15).

Образ Богоматері на престолі з Немовлям, серед предметів особистого благочестя, репрезентований іконкою-змійовиком із зібрання Музею давньоруської культури і мистецтва ім. А. Рубльова, який авторки датують XII ст. (рис. 7: 6) (Гнутова, Зотова 2000, с. 44, рис. 51). Ще дві подібні іконки згадуються Б. Ханенком, які датовані XIII ст. (Ханенко, Ханенко 1899, табл. IX: 107, 108).

Таким чином, констатуємо, що знахідки ступок квадрифоліїв, які в свій час увійшли до наукового обігу як такі, що виявлені в садибі Десятинної церкви Т. Мовчанівським у 1936 р., були помилково продубльовані в колекційно-

му списку музею, насправді походять із Райковецького городища (роботи 1932—1934 рр.), місце зберігання яких досі лишалося невстановленим. Відтепер, квадрифолій типу I варіанту IV (за Г. Песковою) представлений цілим релікварієм із повною іконографією. Поява цих предметів особистого благочестя синхронна появі монголів на кордонах давньоруських князівств, а живучість іконографічного образу продовжує побутувати й в наступні три століття.

- Архипова, Є. И. 2009. Каменная иконка с Тамани с изображением война-мученика св. Глеба. В: К. Цукерман (упоряд.). *Борисоглібський збірник*, 1, Paris: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, с. 157-182.
- Бобров, Ю. Г. 1995. *Основы иконографии древнерусской живописи*. Санкт-Петербург: Мифрил.
- Гнутова, С. В., Зотова, Е. Я. 2000. *Кресты, иконы, складни. Медное художественное литье XI — начала XX века из собрания центрального музея древнерусской культуры и искусства имени Андрея Рублева*: Альбом. Москва: Интербук-бизнес.
- Гнутова, С. В. 2006. Древнерусские кресты-энколпионы с образом Тронной Богородицы и их византийские прототипы. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки*. Международная научная конференция, посвященная 100-летию Г. Ф. Корзухиной, 10—16 апреля 2006 г., Санкт-Петербург: «Нестор-История», с. 131-133.
- Гончаров, В. К. 1953. *Райковецкое городище*. Киев: Академия наук УССР.
- Готун, І. А., Казимір, О. М., Сухонос, А. М. 2019. Богородиця з Ходосівки. *Археологія*, 1, с. 42-58. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.042>
- Гурулева, В. В. 2017. К вопросу о монете-обереге Михаила Италика: солид императора Юстиниана II 705—711 гг. из коллекции Эрмитажа. В: Мусин, А. Е., Щеглова, О. А. (ред.). *В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*. Санкт-Петербург: Невская Книжная Типография, с. 125-136.
- Івакін, Г. Ю. 1999. Енколпійон-квадрифолій з Києва. *Археологія*, 2, с. 144-150.

- Корзухина, Г. Ф., Пескова, А. А. 2003. *Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии X—XIII вв.* Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение.
- Лазарев, В. Н. 1986. *История византийской живописи*. Москва: Искусство.
- Лихачев, Н. П. 1911. *Историческое значение итало-греческой живописи. Изображение Богородицы в произведениях итало-греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон*. Санкт-Петербург: Императорское русское археологическое общество.
- Моця, О. П. 2017. Золотоординські «темні» віки на землях Південної Русі: історично-археологічний контекст. *Археологія*, 2, с. 24-37. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.02.024>
- Овсійчук, В. А., Кривавич, Д. П. 2000. *Оповідь про ікону*. Львів: Інститут народознавства НАН України.
- Пекарська, Л. В., Пуцко, В. Г. 1989. Давньоруські енколпійони в збірці Музею історії міста Києва. *Археологія*, 3, с. 84-94.
- Пескова, А. А. 2017. К вопросу о традиции изготовления квадрифолийных энколпионов на Руси. *Stratum plus*, 5, с. 361-374.
- Покровський, Н. В. 2001. *Евангелие в памятниках иконографии*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Полубояринова, М. Д. 1978. *Русские люди в Золотой Орде*. Москва: Наука.
- Пуцко, В. Г. 2003. Византийско-русские бронзовые богослужебные кресты XII—XIII веков. *Ставрографический сборник*. Крест в православии, 2, Москва, с. 87-104.
- Станчак, Я. 1993. Збірка енколпійонів з фондів Львівського історичного музею. *Львівський історичний музей. Наукові записки*, 1, с. 87-95.
- Терський, С. В. 2006. *Лучеськ X—XV ст.* Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка».
- Тропин, Н. А. 2003. Раскопки Лавского селища близ Ельца. *Краткие сообщения и исследования по археологии*, 214, с. 111-122.
- Ханенко, Б. И., Ханенко, В. М. 1899. *Древности русские. Кресты и образки*, I. Киев: Фототипия и типография С. В. Кульженко.
- Andreadi, R., Delivorias, A., Mouriki, D., Papageorgiou, A., Stavrou, P., Yeroulanou, A. 1976. *The catalog of the exhibition «Vizantine icons of Cyprus»*, Athens: Benaki museum.

Надійшла 27.03.2020

Л. М. Дидух¹, М. С. Осипенко²

¹Старший научный сотрудник отдела древней и средневековой истории Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0003-4950-4835, lesyadidux@gmail.com

²Научный сотрудник отдела хранения фондов сектора «Средневековая археология» Национального музея истории Украины, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

НОВАЯ СЮЖЕТНАЯ КОМПОЗИЦИЯ НА СТОРОНЕ КВАДРИФОЛИЯ ИЗ РАСКОПОК Т. Н. МОЛЧАНОВСКОГО

Квадрифолийные кресты из Киева, в том числе и находки из собрания Национального музея истории Украины, в свое время были подробно исследованы Г. Ю. Ивакиным. Кроме того, ученый сообщал о двух сторонах креста с территории Десятинной церкви, которые не были доступны для изучения вследствие плохой сохранности. Только после проведения комплекса реставрационных работ удалось разобрать их композиционный сюжет.

Согласно классификации древнерусских квадрифолиев составленной А. Песковой, музейный крест принадлежит к IV варианту I типа. К этому времени он был известен по находке оборотной стороны Лавского поселения и фотонегативом с Райковецкого городища. На нем изображена Богородица с непропорционально большой головой и широко открытыми глазами, держащая Младенца перед грудью, сидя на троне с низкой спинкой, и приклоненных архангелов с поднятым одним крылом. Теперь иконография изделия дополнена лицевой стороной

с изображением Распятия с предстоящими Марией, Иоанном Богословом и архангелами, а также погрудными ангелами в изголовье (в отличие от небесных светил и птиц в предыдущих вариантах).

В ходе изучения квадрифолия из музейной коллекции и сопоставления его с негативом из Райков, удалось проследить несколько закономерностей, что позволяет смело утверждать о его происхождении не из усадьбы Десятинной церкви, а именно из городища. Материалы раскопок Т. Н. Молчановского из Райков и Киева были переданы в музей незадолго до Второй мировой войны. Часть вещей в период войны эвакуировалась, а в музейные коллекционные списки записывались уже в послевоенное время. Не исключено, что после возвращения предметов из эвакуации, произошла путаница во время сверки довоенных инвентарных записей и составления новых списков.

На сегодняшний день известно около 22 аналогичных находок древнерусских квадрифолиев типа I из десяти локализованных мест и неизвестного происхождения. Иконографические параллели находим и среди других изделий древнерусской металлопластики — киотных крестах и иконках. Появление этих церемониальных предметов и личного благочестия синхронна появлению монголов на границах древнерусских княжеств, а живучесть иконографического образа продолжает бытовать и в последующие три столетия.

К л ю ч е в ы е с л о в а: квадрифолий, Распятие, Богородица, Десятинная церковь, Райковецкое городище, Т. Н. Молчановский.

Lesia M. Didukh¹, Maksym S. Osypenko²

¹ Senior Researcher of the Ancient and Medieval history, the National Museum of History of Ukraine, ORCID 0000-0003-4950-4835, lesyadidukh@gmail.com

² Research Fellow of the Storage Department, Sector of the Medieval Archaeology, the National Museum of History of Ukraine, ORCID 0000-0002-7974-877X, osypenko.ms@gmail.com

NEW IMAGE COMPOSITION ON THE QUADRIFOLIUM FLAP FROM T. M. MOVCHANIVSKI'S EXCAVATIONS

Quadrifolium crosses from Kyiv were thoroughly considered by H. Yu. Ivakin at one time, including the finds stored at the National Museum of History of Ukraine collection. The scientist mentioned data on two flaps that were found at the Desiatynna Church estate territory. They had bad conservation status and were unavailable for scientific processing. Their compositional image was possible to disassemble after the restoration activities only.

The museum cross belongs to the IV variant of type I of Ancient Rus quadrifoliums according to H. Peskova. Its variant was known for a reverse flap from the Lava settlement and a negative from the Raikovetske hillfort by this time. It depicts archangels with raised one wing and the Virgin with a disproportionately large head and wide open eyes sitting on a throne with a low back and supports the Infant's breast. For now, the iconography of the item is complemented with an avers flap represented by the Crucifixion with the Bystanders of Mary, John the Theologian and archangels on the sides and busts of angels in the headboards (unlike the Heavenly Lights or Birds in the previous versions).

It was managed to notice a number of patterns while comparing the cross-quadrifolium from the museum collection and a negative photo from Raikovetske. It allows claiming that the things were found at the hillfort and not at the Desiatynna Church estate territory. Collections of material from T. M. Movchanivskyi's excavations from Raikovetske and Kyiv were handed over to the museum on the eve of the World War II, and during the war a part of things had been evacuated, and recorded in the collection lists already in the postwar period. It is possible that after the return of the evacuation items, there was confusion when checking the pre-war inventory and compiling new collection lists.

Today, there are about 22 similar findings of type I quadrifolium from ten localized places of unknown origin. Iconographic parallels among other articles of Ancient Rus metal plastic are found on icon crosses, icons etc. The appearance of all these ceremonial objects and personal piety is synchronous with the appearance of the Mongols on the borders of Ancient Rus principalities, and the survivability of the iconographic image continues to persist for the next three centuries.

К е y w o r d s: quadrifolium cross, Crucifixion, Virgin Mary, Desiatynna Church, Raikovetske hillfort, T. M. Movchanivskyi.

References

- Arhipova, Ye. I. 2009. Kamennaia ikonka s Tamani s izobrazheniem voina-muchenika sv. Gleba. In.: K. Tsukerman (ed.). *Collectanea Borisoglebica*, 1, Paris: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, p. 157-182.
- Bobrov, Yu. G. 1995. *Osnovy ikonografii drevnerusskoi zhivopisi*. Sankt-Peterburg: Mifril.
- Gnutova, S. V., Zotova, E. Ya. 2000. *Kresty, ikony, skladni. Mednoe khudozhestvennoe lite XI - nachala XX veka iz sobraniia tsentralnogo muzeia drevnerusskoi kultury i iskusstva imeni Andreia Rubleva: Albom*. Moskva: Interbuk-biznes.
- Gnutova, S. V. 2006. Drevnerusskie kresty-enkolpiony s obrazom Tronnoi Bogomateri i ikh vizantiiskie prototypy. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A. (ed.). *Slaviano-russkoe yuvelirnoe delo i ego istoki*. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu G. F. Korzukhinoi, 10-16 aprelia 2006 g., Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 131-133.
- Goncharov, V. K. 1953. *Raikovetskoe gorodishche*. Kyiv: Akademiia nauk USSR.
- Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Sukhonos, A. M. 2019. Mother of God from Khodosivka. *Arheologia*, 1, p. 42-58. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.042>
- Guruleva, V. V. 2017. The Question of the Coin-Amulet of Michael Italicus: Solidus of Justinian II (705-711) from the Hermitage

- Collection. In.: Musin, A. E., Shcheglova, O. A. (ed.). *In stone and bronze. Essays presented in honor of Anna Peskova*. Sankt-Peterburg: Nevskaiia Knizhnaia Tipografiia.
- Ivakin, H. Yu. 1999. Enkolpion-kvadrifolii z Kyieva. *Arheologia*, 2, p. 144-150.
- Korzukhina, G. F., Peskova, A. A. 2003. *Drevnerusskie enkolpiony. Nagrudnye kresty-relikvarii X-XIII vv.* Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie.
- Lazarev, V. N. 1986. *Istoriia vizantiiskoi zhivopisi*. Moskva: Iskusstvo.
- Likhachev, N. P. 1911. *Istoricheskoe znachenie italo-grechskoi zhivopisi. Izobrazhenie Bogomateri v proizvedeniiakh italo-grechskikh ikonopistsev i ikh vliianie na kompozitsii nekotorykh proslavlennykh russkikh ikon*. Sankt-Peterburg: Imperatorskoe russkoe arkheologicheskoe obshchestvo.
- Motsia, O. P. 'Dark ages' of Golde Horde at Southern Rus lands: historical and archaeological context. *Arheologia*, 2, p. 24-37. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.02.024>
- Ovsiichuk, V. A., Krvavych, D. P. 2000. Opovid pro ikonu. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy.
- Pekarska, L. V., Putsko, V. H. 1989. Davnoruski enkolpiony v zbirtsi Muzeiu istorii mista Kyieva. *Arheologia*, 3, p. 84-94.
- Peskova, A. A. 2017. On traditional manufacturing of qadrifoil encolpions in Russia. *Stratum plus*, 5, p. 361-374.
- Pokrovskii, N. V. 2001. *Evangelie v pamiatnikakh ikonografii*. Moskva: Progress-Traditsiia.
- Poluboiarinova, M. D. 1978. *Russkie liudi v Zolotoi Orde*. Moskva: Nauka.
- Putsko, V. G. 2003. Vizantiisko-russkie bronzovye bogoslužebnye kresty XII-XIII vekov. *Stavrograficheskii sbornik. Krest v pravoslavii*, 2, Moskva, p. 87-104.
- Stanchak, Ya. 1993. Zbirka enkolpioniv z fondiv Lvivskoho istorychnoho muzeiu. *Lvivskiy istorychnyi muzei. Naukovi zapysky*, 1, p. 87-95
- Terskyi, S. V. 2006. *Luchesk X-XV st.* Lviv: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu 'Lvivska politehnika'.
- Tropin, N. A. 2003. Raskopki Lavskogo selishcha bliz Eltsa. *Kratkie soobshcheniia i issledovaniia po arkheologii*, 214, p. 111-122.
- Khanenko, B. Y., Khanenko, V. M. 1899. *Drevnosti russkie*. Kresty i obrazki, I. Kyiv: Fototipiia i tipohrafiia S. V. Kulzhenko.
- Andreadi, R., Delivorias, A., Mouriki, D., Papageorgiou, A., Stavrou, P., Yeroulanou, A. 1976. *The catalog of the exhibition 'Vizantine icons of Cyprus'*, Athens: Benaki museum.

М. С. Сергєєва, А. О. Козловський, В. О. Крижановський *

НОВІ ЗНАХІДКИ ВИРОБІВ З КІСТКИ З КОПИРЕВОГО КІНЦЯ У КИЄВІ

У статті вводяться до наукового обігу і аналізуються вироби з кістки з ділянки за адресою: вул. Кудрявська, 24-а, дослідженої у 2016—2018 рр. Основним висновком є твердження, що обробка кістки на дослідженій ділянці існувала, як домашній промисел. Продукція професійного ремесла могла потрапити на ділянку з однієї з найближчих косторізних майстерень.

К л ю ч о в і с л о в а: стародавній Київ, Копирів кінець, кістяні вироби.

Стародавній Київ був найважливішим осередком формування давньоруської професійної косторізної справи. Київські матеріали не лише налічують багато сотень екземплярів готових виробів, які репрезентують предмети різних категорій, але вони також репрезентовані залишками косторізного виробництва, які свідчать про провідну роль Києва у виробництві косторізної продукції і її поширенні не лише у місті, але й за його межами. Саме тому вивчення давньоруської київської кістки завжди залишається актуальним. Незважаючи на те, що київська косторізна справа вивчалася протягом багатьох десятиліть (Шовкопляс 1954; 1958; 1965; 1973; 1984) і розглянута в узагальнювальному монографічному дослідженні (Сергєєва 2011), кожен рік на території міста проводяться нові розкопки, які доповнюють отриману раніше інформацію щодо обробки

кістки. Однією з ділянок, де останнім часом були виявлені нові вироби з кістки є ділянка на вул. Кудрявській, 24-а, яку досліджували протягом 2016—2018 рр. Ділянка привертає увагу ще й тому, що розташована на території давньоруського Копиревого Кінця. Кісткові матеріали з цього району практично не вивчені, проте поблизу, на вул. Січових Стрільців, 12 (колишня Артема) виявлені сліди косторізного виробництва у вигляді ями з відходами. Комплекс датований кінцем XI—XII ст. Яма містила близько 90 екз. відпиляних епіфізів кісток ніг бика і руків'я ножа, виготовлене з діафізу трубчастої кістки (Мовчан, Козловський, Ієвлев 2005, с. 107, рис. 3: 3). Велика кількість відходів дозволяє припускати функціонування поблизу косторізної майстерні зі значним обсягом виробництва.

Отже, оброблена кістка із зазначеного району Києва може доповнити вже наявну інформацію про косторізне виробництво у стародавньому місті і як така заслуговує окремої уваги. Введенню до наукового обігу і аналізу матеріалів досліджень 2016—2018 рр. і присвячена ця стаття.

Під час досліджень на вул. Кудрявській, 24-а (рис. 1) було виявлено давньоруське поселення, яке за своєю хронологією поділялося на три періоди функціонування: у X ст. на цьому місці розміщувався могильник із трупопокладеннями, що інколи супроводжувалися інвентарем; у XI — на початку XII ст. тут розташовувалися виробничі, господарчі та житлові об'єкти; у XII — першій половині XIII ст. на цій території знову виник могильник із похованнями за християнським обрядом (Козловський, Крижановський, Козловська 2018, с. 139).

Загалом, під час розкопок досліджено 123 археологічні об'єкти різноманітного призначення (Козловський, Крижановський 2018b), серед яких вироби з кістки було знайдено у заповненні десятих: 11, 64—65 (65a), 83, 87—89 (89a), 91, 101 (101a—101b) та 102 (102a).

* СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-3785-0311, serhieieva_maryna@iananu.org.ua

КОЗЛОВСЬКИЙ Аркадій Олександрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-0698-4333, kozlovskiy_arkadii@iananu.org.ua

КРИЖАНОВСЬКИЙ В'ячеслав Олегович — молодший науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

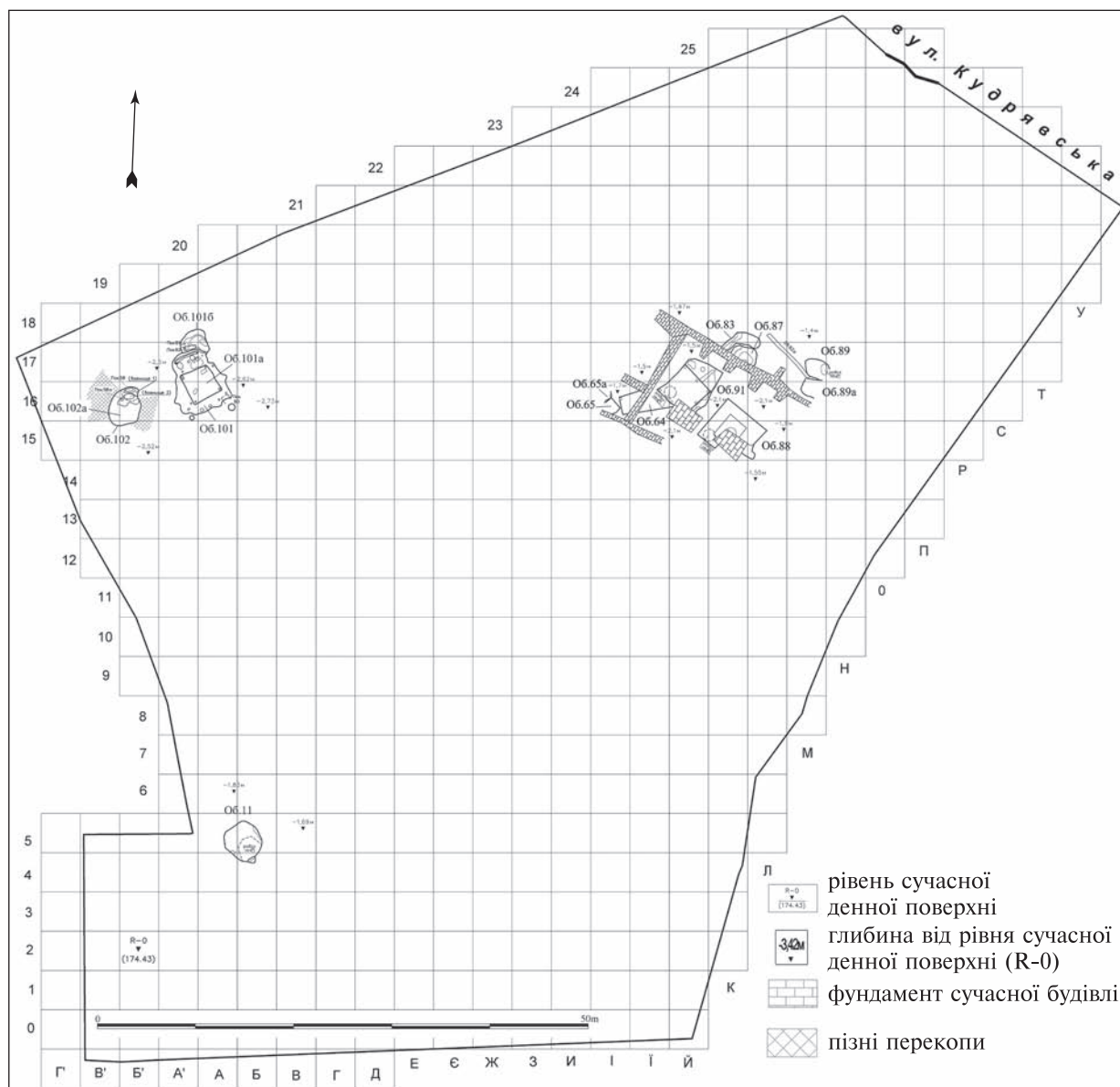

Рис. 1. План розкопу по вул. Кудрявська, 24-а

Fig. 1. Excavation plan at Kudriavskaya st., 24A

Об'єкт 11 розміщувався у південно-західній частині розкопу, орієнтований за сторонами світу, з відхиленням на захід, у перетині мав квадратну форму із заокругленими кутами (рис. 1). Його розміри $3,75 \times 3,60$ м, глибина 3,73 м (тут і надалі глибини об'єктів будуть зазначені від рівня сучасної денної поверхні ($R-0 = 174,43$ за Балтійською системою висот)). Приблизно посередині по його периметру проходив виступ шириною $0,18-0,33$ м, на якому, найімовірніше, розміщувався дерев'яний настил зі збитих дощок (підлога), що накривав невеликий льох(?). На настилі було зафіксовано частину глинобитної печі округлої(?) форми, діаметром близько 2,0 м, що сильно опливла. Заповнення об'єкта 11

було багатошаровим і складалося з прошарків темного-сірого та чорного горілого ґрунту зі шматками печини, великою кількістю вуглинок, попелу та золи, що перемежувалися з шарами однорідного сірого ґрунту. Ближче до дна об'єкта заповнення ставало однорідним — складалося зі щільного сірого затоку, товщиною $5,0-16$ см (фіксувався й на стінках), в якому майже не траплялося археологічного матеріалу. Це вказує на те, що об'єкт тривалий час стояв відкритим і не використовувався. Судячи з конструктивних особливостей, стратиграфії і заповнення, об'єкт 11 був будівлею господарчого призначення з піччю та льохом, що датується кінцем X—XI ст. (Козловський, Крижановський 2018а, с. 68—70).

Об'єкт 64 розміщувався у центральній частині розкопу, мав прямокутну форму, орієнтований за сторонами світу (об'єкт навпіл перерізав фундамент сучасної будівлі) (рис. 1). Розміри об'єкта $\approx 4,00 \times 1,85$ м, глибина 2,1 м. Під час вибирання заповнення на дні знайдено два трухлявих дерев'яних стовпа, від одного з яких у північно-західному куті залишилася яма діаметром 0,28 м, глибиною 0,67 м від рівня підлоги. Заповнення об'єкта складалося з мішаного сіро-чорного ґрунту з прошарками коричневої глини. Судячи з конструктивних особливостей, заповнення та стану збереженості деревини від стовпів можна припустити, що об'єкт 64 являв собою прямокутний підвал XIX — першої половини XX ст.

Об'єкт 65 (65а) розташовувався у центральній частині розкопу, на південний захід від об'єкта 64 і складався з двох частин (рис. 1). Одна з них (65) мала видовжено-овальну форму, була орієнтована за сторонам світу, з відхиленням на захід (південну частину перерізав фундамент сучасної будівлі). Друга частина (65а) мала підквадратну форму. Розміри першої частини (65) $1,40 \times 0,94$ м, другої (65а) — $1,15 \times 0,52$ м; глибина обох 2,08 м. Заповнення обох частин об'єкта складалося з шарів світло-сірого ґрунту і коричневої глини, під якими йшов шар темно-сірого гумусу з горілим прошарком на дні. У північно-східному куті цього об'єкта (65а) було виявлено стовпову яму діаметром 0,15 м, глибиною 0,52 м від дна. Судячи з конструктивних особливостей і заповнення можна припустити, що цей об'єкт був кутами двох суміжних споруд або фрагментом однієї будівлі невідомого призначення. За керамічним комплексом і стратиграфією об'єкт 65 (65а) датується кінцем XI — початком XII ст.

Об'єкти 83 і 87 розміщувалися на північний схід від об'єкта 65 (65а), розташовуючись один над іншим (рис. 1). Об'єкт 83 був частиною підквадратної(?) будівлі, від якої зберігся лише північно-західний кут, оскільки більша частина зі сходу була перерізана іншим об'єктом (84) та з півдня фундаментом сучасної будівлі. Можливо, об'єкт був рештками невеликого зрубу, оскільки вздовж його північно-західної стінки зафіксовано заглиблення від колоди(?), шириною 0,37—0,50 м. Цей зруб зрізав верхню частину більш ранньої дігтярної(?) ями — об'єкт 87. Приблизні розміри об'єкта 83 становили $3,2 \times 2,5$ м, глибина 1,6—1,8 м.

Діаметр об'єкта 87 $\approx 1,9$ м, глибина 2,95 м (заглиблений у дно об'єкта 83 на 1,5 м). У східній частині ями, на глибині 2,6 м розміщу-

валося квадратне заглиблення у вигляді сходинки(?) розміром $0,5 \times 0,4$ м, висотою 0,2 м. Поруч зі сходинкою, на цьому ж рівні було виявлено невелику прямокутну яму розміром $0,35 \times 0,13$ м, заглиблену в материк на 0,08 м.

Заповнення об'єкта 83 складалося з сірого гумусу, під яким йшов шар досить щільного темно-сірого горілого ґрунту, насичений золою і попелом. Заповнення об'єкта 87 складалося із золистих прошарків, що перемежовувалися мішаним сірим і зolistим темно-сірим ґрунтом. Під час вибирання горілі прошарки золи і попелу фіксувалися у вигляді кіл товщиною 0,05—0,18 м. Ближче до дна об'єкта розміщувався щільний шар золи потужністю 0,07—0,10 м, а саме дно вкривав щільний затічний прошарок товщиною до 0,05 м.

За керамічним комплексом і стратиграфією об'єкти 83 і 87 — це будівля та яма виробничого призначення, що датуються XI ст.

Об'єкт 88 розміщувався у центральній частині розкопу, на південний схід від об'єктів 64, 65 (65а) і 91, у перетині мав квадратну форму, орієнтований за сторонами світу, з відхиленням на захід (південно-східна частина зруйнована фундаментом сучасної будівлі) (рис. 1). Розміри об'єкта $5,05 \times 4,50$ м, глибина 4,1 м. На рівні материкової зачистки (–2,1 м) було виявлено горілу пляму округлої форми — розвал печі(?). На дні об'єкта, вздовж стін було розчищено заглиблення від дерев'яних колод(?), шириною 0,45—0,60 м, глибиною 0,05 м від рівня підлоги, які в минулому могли бути його каркасом. Окрім цього, на дні об'єкта (по центру споруди) було розташовано заглиблення квадратної форми — льодовник для зберігання припасів(?) розмірами $2,70 \times 2,15$ м і глибиною 0,70 м від рівня підлоги, зі слідами від дерев'яного облицювання(?), яке фіксувалося у вигляді ямок від вертикально поставлених вздовж стінок дощок (обапола), заглиблених у дно льоху(?) на 0,04—0,07 м та відбитків від обапола по дну. В центрі льодовника була вирита кругла яма з конічним дном, діаметром $\approx 1,3$ м і глибиною 0,6 м, на дні якої фіксувався щільний шар затікання товщиною до 4,0 см. Можливо, ця яма слугувала для збирання води, що стікала під час танення льоду. Заповнення об'єкта 88 складалося з мішаних шарів материкової глини із вкрапленнями печини й вуглинок. Заповнення льоху, в свою чергу, складалося з однорідного слабогумусованого ґрунту світло-сірого кольору. Яма на дні льоху, аналогічно до об'єкта 88, була заповнена перекладеною материковою глиною.

Судячи з конструктивних особливостей об'єкта 88, можна виділити кілька будівельних етапів, під час яких були побудовані дві споруди зовсім різного призначення. На першому етапі будівництва цей об'єкт був великим льохом з льодовником для зберігання припасів, який згодом було засипано материковою землею. З часом, на цьому місці було збудовано житло, рештки конструкцій якої фіксувалися з рівня загальної материкової зачистки. Аналіз знахідок та стратиграфічні дані дозволяють датувати об'єкт 88 XI ст. (Козловський, Крижановський 2019).

Об'єкт 89 (89а) розміщувався у східній частині розкопу, на схід від об'єктів 83 та 87 і складався з двох частин (рис. 1). Перша частина (89) у перетині підпрямокутної (?) форми розмірами $2,20 \times 2,05$ м, глибиною 1,95 м; друга (89а) розмірами $1,90 \times 1,45$ м, глибиною 2,2 м була овальної форми. Обидві були видовжені за лінією північний захід—південний схід. У північно-східному кутку об'єкта (89) було виявлено розвал печини округлої форми — залишки від зруйнованої печі діаметром 0,7 м, що була заглиблена в материкову долівку на 0,1 м. На дні також знайдено кілька невеликих ям овальної і округлої форми глибиною 5,0 і 7,0 см від рівня підлоги, невідомого призначення. Окрім того, біля східної стінки цього об'єкта (майже впритул) були розташовані дві ледве помітні ями діаметрами 0,23 та $\approx 0,45$ м, заглиблені в материк на 2,0 і 4,0 см, схожі на стовпові і, можливо, належали до наземної частини конструкції об'єкта (89).

Друга частина цього об'єкта (89а) примикала до першої з південного боку: їх розділяв невисокий поріжок, одразу за яким розташовувалась овальна яма, заглиблена в материкове дно на 0,25 м. Також, по центру було виявлено стовпову(?) яму діаметром 0,2 м, глибиною 0,07 м від дна об'єкта (89а). До його південної стінки примикали дві сходинки (?), висотою 0,15 м кожна, поступово опускаючись до дна. Також слід зазначити, що між обома частинами об'єкта 89 (89а), примикаючи до західних стінок, проходила канавка — рештки заглибленого паркана(?) (об'єкт 92а).

Заповнення обох частин об'єкта 89 (89а) складалося з шару світло-сірого слабогумусованого ґрунту з поодинокими вкрапленнями вуглинок і печини. Судячи з конструктивних особливостей і заповнення можна припустити, що цей об'єкт був частиною двох суміжних споруд або фрагментом однієї будівлі невідомого

призначення, що за керамічним комплексом і стратиграфією датується XI ст.

Об'єкт 91 у перетині був квадратної форми, орієнтований кутами за сторонами світу (його південний кут перерізав фундамент сучасної будівлі, а до південно-західної стінки примикав підвал XIX — початку XX ст.) (рис. 1) розмірами $4,20 \times 4,15$ м, глибиною 3,2 м. На дні, по кутах будівлі та вздовж її стінок були розташовані стовпові ями, діаметрами 0,25—0,35 м та кілька овальних і одне прямокутне заглиблення. Біля західного кута об'єкта 91, з глибини 2,20 м фіксувався щільний золистий шар потужністю 0,2—0,3 м — рештки печі, викладеної з каміння та плінфи, що були вмазані в шар печини і утворювали округлу конструкцію. Слід зазначити, що об'єкт розташовувався у своєрідному котловані, який був більшим за квадрат цього об'єкта, ширина якого за віссю північний захід—південний схід становила 5,3 м; довжину за віссю північний схід—південний захід встановити не вдалось. Можна припустити, що під час побудови об'єкта 91 для зручності спочатку вирили котлован більших розмірів, в який згодом було опущено квадратний каркас основної споруди. Загалом, заповнення більшої частини об'єкта складалося з однорідного світло-сірого шару ґрунту середньої гумусованості. У заповненні котловану фіксувалися шари мішаного ґрунту світло-сірого, сірого, темно-сірого та чорного кольорів із вкрапленнями вуглинок і печини. Таким чином, об'єкт 91, найімовірніше, був будівлею виробничого призначення (бронзоліварна майстерня(?)) XI — початку XII ст. (Козловський, Крижановський 2019, с. 68).

Об'єкт 101 (101а—101б) розміщувався у північно-західній частині розкопу і складався з трьох частин, що утворювали велику будівлю прямокутної форми досить складної споруди (рис. 1) (двоповерхова(?), каркасно-стовпова конструкція), видовженої за віссю північний захід—південний схід. Загальні розміри будівлі складали $8,3$ м (у найдовшому за віссю північ—південь місці) $\times 6,0$ м (у найширшому за віссю захід—схід місці), глибина 3,92 м.

Об'єкт 101 у перетині мав прямокутну форму розмірами $6,3 \times 5,0$ м, глибиною 3,72 м. Вздовж стін та всередині об'єкта було виявлено стовпові ями, діаметрами 0,15—0,35 м, а по його кутах і посередині східної та західної стін — масивні стовпові ями діаметрами 0,45—0,50 м. За межами об'єкта, поруч із його південно-східним та південно-західним кутами були розташовані ще дві стовпові ями ді-

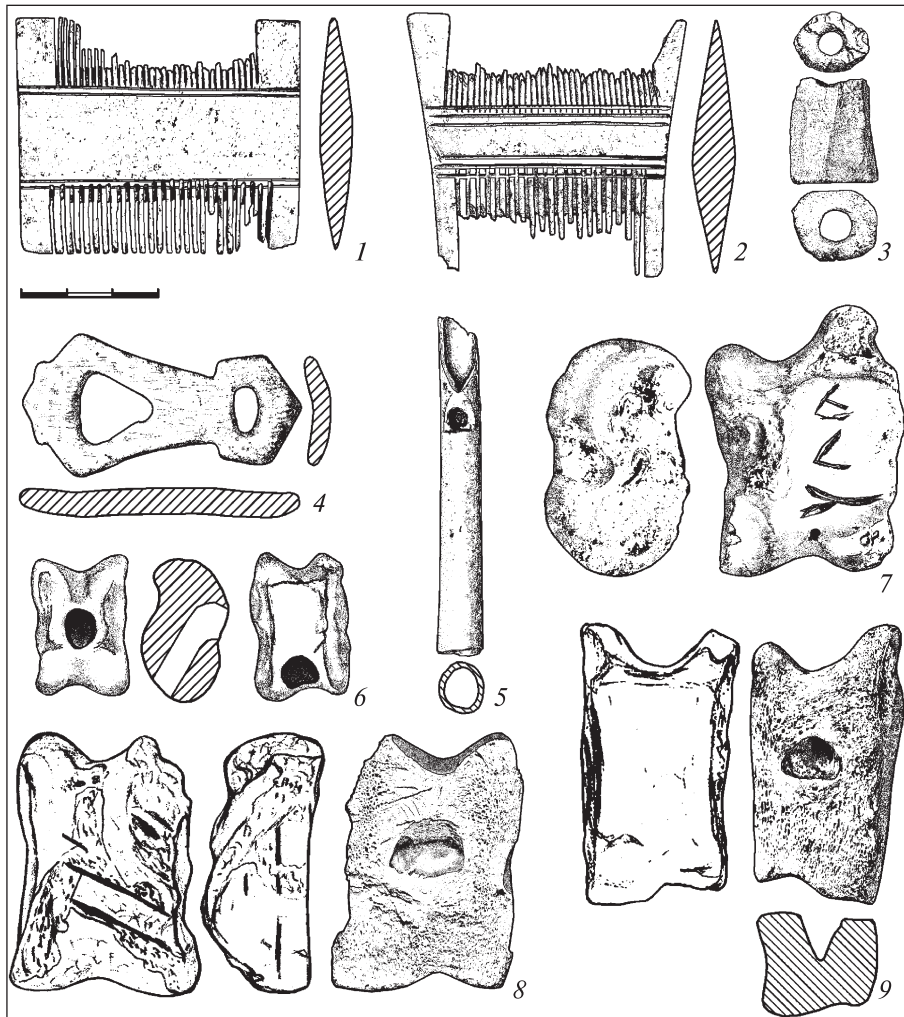

Рис. 2. Вироби з кістки та рогу, виявлені на ділянці: 1, 2 — гребені; 3 — муфта; 4 — попружна пряжка; 5 — свищик; 6—9 — таранні кістки, атрибути гри

Fig. 2. Items made of bone and antler, found at the site: 1, 2 — combs; 3 — a sleeve; 4 — a girth buckle; 5 — a whistle; 6—9 — ankle bones, game attributes

метрами 0,45 та 0,70 м. Така велика кількість стовпових ям і їхнє розташування можуть свідчити про наявність у споруді другого поверху. Окрім цього, у північній частині об'єкта 101 було розташовано кілька округлих стовпових та аморфних ям, а вздовж північно-західної стіни — заглиблення від довгої колоди шириною 0,2 м, що могла слугувати своєрідним порогом(?). Заповнення об'єкта 101 складалося з однорідного сірого ґрунту. В його південно-східний кут було впущено поховання 80.

Об'єкт 101а у перетині мав квадратну форму, був розташований у центрі об'єкта 101. Розміри цього об'єкта 3,0 × 3,0 м, глибина 3,92 м. По його кутах були розташовані стовпові ями діаметром 0,18—0,25 м, а на дні — кілька неглибоких заглиблень прямокутної і овальної форми. Заповнення об'єкта 101а складалося з верхнього золистого прошарку, під яким розміщувався

прошарок сірого гумусу. Нижче розпочинався шар світлого суглинку з вуглинками із окремими золистими лінзами. Дно об'єкта було вкрито щільним шаром затоку.

Об'єкт 101б примикав до північно-західної стіни об'єкта 101 і у перетині мав напівокруглу форму розміром 2,90 × 2,05 м, глибиною 3,42 м. За своєю конструкцією він мав підпрямокутне заглиблення і овальну яму, що утворювали своєрідні сходи(?), які рівномірно спускалися у напрямку об'єкта 101 і закінчувалися порогом. Можна припустити, що цей об'єкт слугував входом чи прибудовою, що виходила за межі будівлі. Заповнення об'єкта складалося з майже однорідного сірого гумусу, порушеного могильними ямами від поховань 81 і 82.

Дослідивши конструктивні особливості стратиграфію та заповнення з'ясувалося, що об'єкт 101 (101а—101б) був значною за розмі-

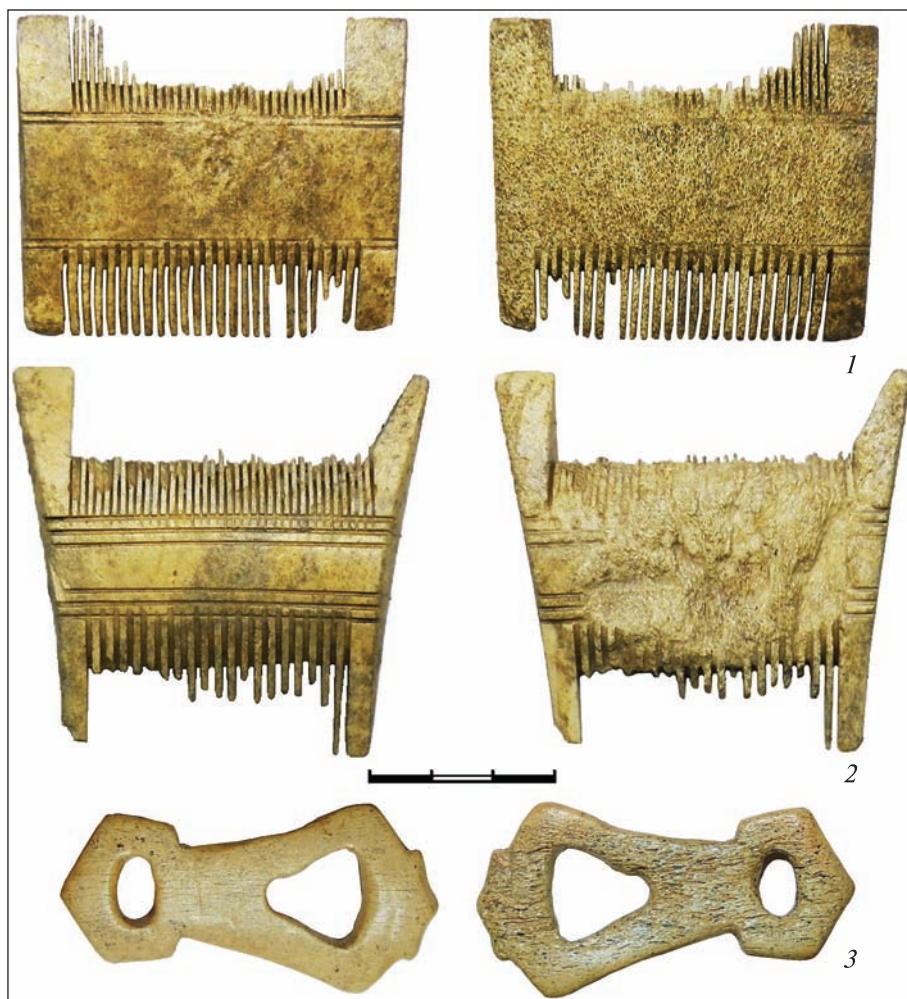

Рис. 3. Вироби з рогу — продукція професійних майстерень: 1, 2 — гребені; 3 — попружна пряжка

Fig. 3. Items made of antler — production of professional workshops: 1, 2 — combs; 3 — a girth buckle

рами (ймовірно двоповерхову) металообробною майстернею(?) кінця XI — початку XII ст.

Об'єкт 102 (102a) розміщувався в північно-західному куті розкопу, на захід від об'єкта 101 (101a—101b), мав неправильну, овальну у перетині форму розміром $3,5 \times 2,6$ м, глибиною $3,50\text{—}3,86$ м і був значно пошкоджений пізніми перекопами (рис. 1) (Козловський, Крижановський 2020). Його спорудження, очевидно, відбувалося в два етапи. До першого належить існування заглибленої частини об'єкта (102a) з опалювальним пристроєм, спорудженим біля північної стінки, що розміщувався на останці розміром $0,46 \times 0,29$ м і висотою $0,1$ м. Під час його спорудження було зруйновано поховання 58a. Після руйнування об'єкт 102a був засипаний материковим ґрунтом із незначними прошарками гумусу, але не повністю, а таким чином, щоб залишалось заглиблення до $0,35$ м від рівня загальної материкової зачистки (об'єкт

102). На цьому рівні біля північної стінки було споруджено піч підпрямокутної форми розміром $1,0 \times 1,0$ м, товщиною стінок до $4,0\text{—}5,0$ см; більша частина якої виходила за межі котловану, а інша частина — зруйнована пізньою ямою. На південь від печі, на рівні череня було зафіксовано велику округлу пляму з попелу і вуглинок розміром $1,2 \times 1,0$ м, потужністю до $0,1$ м. За своєю конструкцією, стратиграфією і керамічним заповненням об'єкт 102 (102a) був снопосушаркою XI ст. (Козловський, Козловська, Крижановський 2018, с. 144—145).

Каталог кістяних артефактів, виявлених на досліджуваній ділянці у 2016—2018 рр.

Гребінь прямокутний, суцільний, двобічний (рис. 2: 1; 3: 1). З одного боку виріб ретельно відполірований, з іншого — шерехата поверхня (залишки губчастої структури рогу). Уздовж

Рис. 4. Вироби з кістки та рогу — продукція домашнього ремесла: 1, 4–6 — таранні кістки — атрибути гри (5а — графіті, збільшено); 2 — муфта (а — отвір, б — сліди обробки поверхні різальним знаряддям, збільшено); 3 — свищик (а — форма отвору, збільшено)

Fig. 4. Items made of bone and antler — home craft products: 1, 4–6 — ankle bones — game attributes (5a — graffiti, enlarged); 2 — a sleeve (a — hole, b — traces of surface treatment with a cutting tool, enlarged); 3 — a whistle (a — the shape of the hole, enlarged)

зубців з обох боків по дві паралельні лінії. Лінії пропиляні. Розміри гребеня 5,0 × 5,8–6,2 см, перетин веретеноподібний, товщина найбільша 0,7 см. Виріб знайдено в об'єкті 11.

Гребінь трапецієподібний, суцільний, двобічний (рис. 2: 2; 3: 2). З одного боку виріб ретельно відполірований, з іншого — шерехата поверхня (залишки губчастої структури рогу), пошкоджена. Уздовж зубців з обох боків по три паралельні лінії. Лінії пропиляні. Розміри гребеня 6,0 × 4,5–6,5 см, перетин веретеноподібний, максимальна товщина 1,0 см, ширина борозенок орнаменту 1,0 мм. Виріб знайдено в об'єкті 102 (102а).

Попружна пряжка (рис. 2: 4; 3: 3). Ріг оленя. Виготовлена з рогової пластини з перехватом у середній частині. Верхній щиток має форму

близьку до трикутної з фігурним завершенням і трикутним отвором, нижній — п'ятикутний з овальним отвором. Краї отворів залощені. Довжина виробу 6,0 см, найбільша ширина 3,0 см, в районі меншого отвору 2,3 см, товщина виробу 0,5 см. Розміри отворів: менший — овальний 1,0 × 0,6 см, більший — трикутний зі сторонами 1,5 см та основою 1,4 см. Виріб знайдено в об'єкті 83.

Муфта (рис. 2: 3; 4: 2) з рога оленя. Виріб недбало оброблений ножом (рис. 4: 2а), канал виконаний свердлом (рис. 4: 2б). Висота 2,3 см, діаметри по верху 1,7–1,9 см, по низу 1,9–2,2 см, діаметр отвору зверху 0,7 см, знизу 0,8–0,9 см. Виріб знайдено в об'єкті 83.

Таранна кістка бика (рис. 2: 7; 4: 5). На спинці є графіті: «УЛА» (рис. 4: 5а). Врізані лінії глибокі, можливо, виконані на гарячій по-

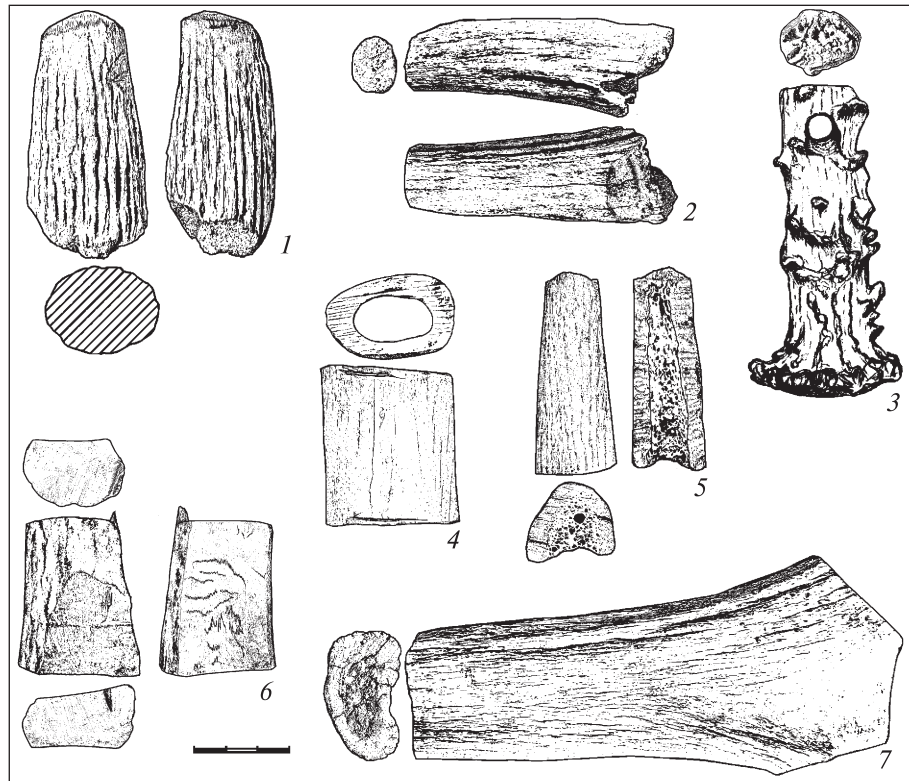

Рис. 5. Кісткові матеріали зі слідами обробки: 1, 2 — роги сайгака; 3 — стовбур рогу козулі з просвердленим отвором, ймовірно примітивне знаряддя праці; 4 — відпиляний фрагмент діяфізу трубчастої кістки; 5—7 — щільний ріг диких копитних зі слідами обробки

Fig. 5. Bone materials with traces of processing: 1, 2 — saiga horns; 3 — beam of a roe deer antler with a drilled hole, probably a primitive tool; 4 — sawn fragment of the diaphysis of the tubular bone; 5—7 — antler of wild ungulates with traces of processing

верхні. Довжина 5,0—5,8 см. Виріб слід інтерпретувати як гральний атрибут. Знахідка походить з об'єкта 65 (65a).

Таранна кістка бика (рис. 2: 9; 4: 6). З боків трохи обточена, знизу зрізана, у центрі — конічне заглиблення. Верхня площа не оброблена. Довжина кістки 5,7—6,2 см. Глибина порожнини 0,9 см, діаметр по верху 1,5 × 1,0 см. Виріб слід інтерпретувати як заготовку для гральної битки з підготовленою порожниною для заливки свинцем. Знахідка походить з об'єкта 91.

Таранна кістка бика пошкоджена (рис. 2: 8; 4: 4). Нижня частина сплюснена. На спинці врізані косі лінії; врізані лінії глибокі, можливо, по гарячій поверхні. Колір кістки здебільшого зеленуватого відтінку, ймовірно, від знаходження протягом деякого часу поблизу предмету з кольорового металу. Довжина 5,2 см. Виріб слід інтерпретувати, як гральний атрибут. Знахідка походить з об'єкта 89 (89a).

Таранна кістка дрібної рогатої худоби (рис. 2: 6; 4: 1). У задній частині спинки просвердлено наскрізну порожнину до центру черевця. До-

вжина кістки 2,7—2,8 см, діаметр порожнини 0,6 см. Виріб слід інтерпретувати, як заготовку для гральної битки з підготовленою порожниною для заливки свинцем. Знахідка походить з об'єкта 101 (101a—1016).

Свищик (рис. 2: 5; 4: 3). Виріб виготовлений з пташиної кістки. З одного краю торець рівно зрізаний ножом, з протилежного — обламаний. Ближче до цього краю прорізаний арочний отвір (рис. 4: 3a). Діаметр кістки 0,8—1,0 см, довжина 7,5 см. Виріб знайдено в об'єкті 101 (101a—1016).

Стовбур рогу козулі з просвердленим отвором (рис. 5: 3; 6: 1). Верхня частина зрізана. Біля верхнього краю просвердлено наскрізний отвір. Діаметр отвору 1,0 см, висота виробу 9,0—9,1 см. Ріг отримано шляхом збору силовини восени, належить до скинутих природним шляхом. Виріб можна інтерпретувати як примітивне знаряддя праці. Виріб знайдено в об'єкті 83.

Діафіз кістки ноги великого копитного (рис. 5: 4; 6: 5). Кістка обпиляна з обох боків. Сліди пилки добре простежуються на торцях.

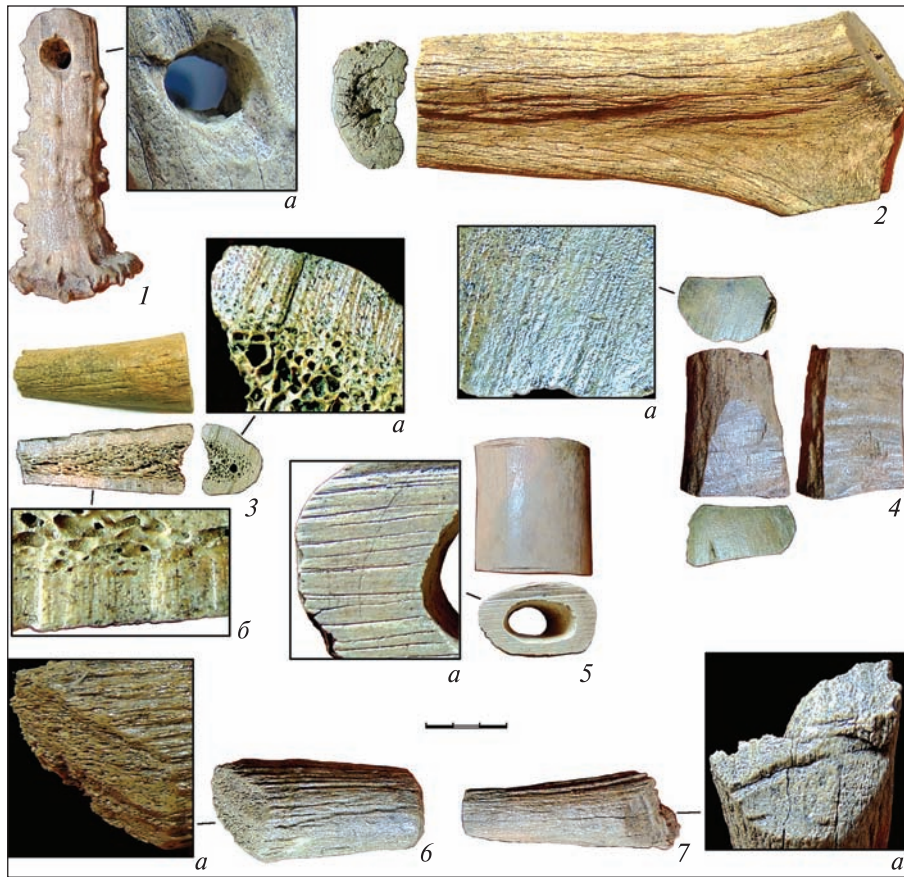

Рис. 6. Кісткові матеріали зі слідами обробки: 1 — стовбур рога козулі з просвердленим отвором, ймовірно примітивне знаряддя праці (а — форма отвору, збільшено); 2—4 — щільний ріг диких копитних зі слідами обробки (а, б — сліди знарядь, збільшено); 5 — відпиляний фрагмент діафізу трубчастой кістки (а — сліди пилки на торці, збільшено); 6, 7 — роги сайгака (а — сліди різальних знарядь, збільшено).

Fig. 6. Bone materials with traces of processing: 1 — beam of a roe deer antler with a drilled hole, probably a primitive tool (a — the shape of the hole, enlarged); 2—4 — antler of wild ungulates with traces of processing (a, b — traces of tools, enlarged); 5 — sawn fragment of the diaphysis of the tubular bone (a — traces of handsaw at the end, enlarged); 6, 7 — saiga horns (a — traces of cutting tools, enlarged)

Інших слідів інструментів нема. Довжина 4,7—4,9 см, діаметр 4,4 × 2,5 см, товщина компакти 0,6—1,1 см. Виріб знайдено в об'єкті 64.

Фрагмент рогу оленя (рис. 5: 5; 6: 3). Розколений уздовж. Відпиляний від решти рогу — на торці сліди пилки (рис. 6: 3а). З протилежного боку кінцева частина відламана. Зовнішня поверхня не оброблена, зберігає природну шерехату фактуру. З протилежного боку сліди різального інструменту (рис. 6: 3б). Довжина 6,4 см, найбільша ширина 2,6 см, товщина 1,8—2,3 см. Виріб знайдено в об'єкті 89 (89а).

Фрагмент рога оленя (рис. 5: 6; 6: 4). Обпиляний з обох боків, на торцях дуже слабкі сліди пилки з дрібними зубцями, поверхні торців відшліфовані (рис. 6: 4а). З одного боку зрізаний так, що поверхня сплюснена, з протилежного — зрізана частково. Довжина 4,6 см, пе-

ретин 2,1 × 3,0 см і 3,5 × 1,8 см. Виріб знайдено в об'єкті 101 (101а—101б).

Фрагмент рога лося (рис. 5: 7; 6: 2). Обпиляний з обох боків. Довжина 15—16 см. На поверхні сліди обробки відсутні. Виріб знайдено в об'єкті 101 (101а—101б).

Стрижень рога сайгака (рис. 5: 2; 6: 7). Верх зрізаний. З іншого боку ріг обламаний. Біля зламу є сліди різання ножом навскіс (рис. 6: 7а). Довжина 6,0—7,0 см. Виріб знайдено в об'єкті 87.

Стрижень рога сайгака (рис. 5: 1; 6: 6). Зверху обпиляний, з іншого боку — обламаний. Біля зламу є сліди різання ножом навскіс (рис. 6: 6а). Довжина 6,5—8,0 см. Виріб знайдено в об'єкті 88.

Отже, артефакти з кістки та рогу репрезентовані готовими виробами і фрагментами зі слідами обробки.

Загалом, виявлені кісткові вироби можна вважати доволі традиційними для давньоруських комплексів.

Суцільні двобічні гребені прямокутної і трапецієподібної форми з пропиляними лініями уздовж зубців побутували на території Середнього Подніпров'я та Києва у межах другої половини XI—XII ст. (Сергеева 2011, с. 86). Такі гребені виготовлялися переважно з рога оленя. Вони належать до характерної давньоруської продукції, поширеної скрізь на Русі і відповідають типам Л і М, за Б. О. Колчиним (1982, рис. 5), які за новгородськими матеріалами датуються XI — початком XII ст. У Києві зазначені гребені також з'являються в XI ст., що підтверджують дендрохронологічні і стратиграфічні дані (Сагайдак 1991, рис. 42). До цього часу належать і обидва екземпляри з досліджуваної ділянки. Виготовлені вони доволі якісно, зубці пропиляні рівно. Для обох гребенів спостерігається ретельна обробка тільки з одного боку, що загалом є характерним для цього типу, і пов'язано з особливостями вихідного матеріалу: рогова пластина-заготовка з одного боку, як правило, зберігає структуру губчастої речовини внутрішньої частини рога.

Попружна пряжка належить до деталей кінської зброї. Ця категорія виробів на слов'яно-руських пам'ятках репрезентована лише поодинокими екземплярами. Близька за формою пряжка походить з городища Горналь на Курщині, з житла X ст. (Енуков, Енукова 2014, с. 175, рис. 3: 29). Попружні пряжки виявлені у Саркелі і переважно датуються XI ст. (Флерова 2001, с. 65—66, рис. 23), серед старожитностей кочівників Східної Європи (Федоров-Давыдов 1966, с. 47, рис. 3: 11), на пам'ятках XII ст. Волзької Булгарії (Руденко 2005, с. 70, рис. 20: 399—400). У поховальних пам'ятках Алтаю вони побутують протягом тривалого часу, тут виявлено багато екземплярів цих виробів різних типів (Овчинникова 1990, с. 113—123). Київський екземпляр належить до Розряду А, за класифікацією Б. Б. Овчинникової, для яких характерними є перехват у середній частині і проріз для язичка, яка переривається (Там само, с. 115), проте він дещо відрізняється за формою від описаних нею екземплярів. Загалом, зазначений варіант пряжок не має вузької дати, їх різні типи побутують у межах VIII—XIII ст. Київська пряжка виявлена в об'єкті XI ст., що цілком відповідає цьому відрізку часу. Випадковість виявлення таких пряжок на слов'яно-руських пам'ятках дозволяє зарахувати їх до запозичених елементів матеріальної культури.

Муфта належить до категорії виробів, які часто виявляють на давньоруських пам'ятках. Цей термін застосовується до невеликих предметів у формі циліндрів або зрізаних конусів з наскрізною порожниною. Муфти виготовлені переважно з рогу як і екземпляр, що розглядається.

Ця категорія знахідок належить до виробів спірного призначення. Муфти трактували як гральні кості, мундштуки, вабики, пряслиця, прикраси, шахові фігурки та ін. (огляд літератури з цього питання див.: Давидан 1966, с. 112—113; Флерова 2001, с. 48; Cnotlivy 1958, s. 181). Однією з найбільш аргументованих думок є інтерпретація муфт, принаймні їх значної кількості, як складових частин руків'їв різних знарядь, насамперед ножів (Давидан 1966, с. 113; Cnotlivy 1958, s. 180—181; Hrubý 1957, s. 146—148), що підтверджується археологічними знахідками таких руків'їв. Муфти як деталі конструкції руків'я виявлені у Старій Ладозі (Давидан 1966, с. 109), Воліні на Польському Помор'ї (Cnotlivy 1958, s. 180—181, tab. II: 8), серед матеріалів могильника Туни в Уппланді (Arne 1934, Taf. XV: 7) тощо.

Матеріали з Новгорода і Новгородської землі, а також аналогії з етнографії північних народів (насамперед угро-фінських, які до сьогодні зберегли багато елементів традиційної матеріальної культури), свідчать про використання циліндричних муфт як томарів — вістер стріл з тупим кінцем для полювання на хутрового звіра (Гайдуков, Макаров 1993). Форма муфт-томарів, яка найбільше відповідає етнографічним зразкам, така: муфти розширюються у бік функціональної частини і мають канал, який до цього боку звужується.

За даними В. Є. Фльорової, томари були поширені також у Саркелі, де вони датуються переважно IX—X ст., хоча трапляються і в XI ст. (Флерова 2001, с. 47—49).

Загалом у формі, розмірах і пропорціях муфт усталених стандартів не простежується, що може свідчити про їх різне функціональне призначення. Основною характеристикою цієї категорії виробів є їхні параметри. Томарами слушно вважати муфти у формі усіченого конуса з порожниною, яка звужується в один бік.

Муфта з досліджуваної ділянки має саме усічено-конічну форму, форма порожнини і її діаметр не суперечать трактуванню виробу як томару. Недбала обробка зовнішньої поверхні свідчить, що його виготовили нашвидкуруч, можливо, безпосередньо перед полюванням.

Ще одна категорія виробів — **астрагали для гри**, репрезентовані трьома таранними кістка-

ми бика і таранною кісткою дрібного рогатого копитного, ймовірно вівці. Особливої уваги вартий астрагал з графіті у вигляді літер: «УЛА». Графіті на гральних астрагалах є звичайним явищем, проте зазвичай вони є знаками абстрактного характеру. Такі знаки (косі лінії) є ще на одному астрагалі з досліджуваної ділянки. Букви як маркер астрагала є доволі рідкісним явищем. У цьому випадку напис можна трактувати як ім'я власника, цілком можливо скандинавського походження (Улаф?).

Предмет з трубчастішої пташиної кістки, оброблений доволі ретельно, цілком слушно інтерпретувати як *свищик*. На його функціональне призначення вказує аорчний отвір близько до одного з кінців. Такі свищики належать до дитячих іграшок або знарядь мисливців (вабики) і побутують скрізь у широких територіально-хронологічних межах. Проте на давньоруських пам'ятках свищики знаходяться дуже рідко. Це можна пояснити відсутністю уваги з боку дослідників, які не відділяють їх від решти остеологічного матеріалу, проте, з іншого боку, це може відображувати й реальну ситуацію: за етнографічними прикладами, примітивні музичні інструменти виготовляли переважно з різних рослинних матеріалів, таких як дерево, очерет та ін. (Заглада 1929, с. 118—123).

На ділянці виявлений також стовбур рога козулі зі зрізаною верхньою частиною і отвором біля верхнього краю, який могли використовувати як *примітивне знаряддя праці*. З Києва походять ще два аналогічні знаряддя, обидва з Подолу: з території Києво-Могилянської академії і з ділянки на вул. Спаській, 35 (Сергеева 2011, с. 78, табл. 23: 1, 4).

Знаряддя з різних кісток з отворами є однією з поширених категорій виробів з кісткових матеріалів. Цілком можливо, що їхні різні види слугували для різних видів робіт. В. Є. Фльорова навела багато етнографічних даних, які свідчать про застосування примітивних знарядь з отворами з кістки або дерева для вирівнювання плетіння — під час виготовлення мотузок або деяких виробів зі шкіряних смужок (Фльорова 1996, с. 290). Така інтерпретація досліджуваного виробу з рога козулі і його аналогів цілком імовірна.

Крім готових виробів, виявлено кісткові матеріали зі слідами різання та пиляння — звичайних технологічних операцій, простежених також на кістках з інших ділянок Києва і на інших давньоруських пам'ятках. Серед них тваринна кістка (фрагмент діафізу кістки ноги

великого копитного), ріг оленя та лося і два стрижні рогів сайгака.

Фрагмент діафізу рівно спиляний з обох боків, сліди пилки добре простежуються на торцях. На фрагментах щільного рогу також помітні сліди пиляння, а на поверхні одного з них (ріг оленя) також є сліди стругання. На стрижнях рогів сайгака помітні сліди різального знаряддя.

Компактна речовина тваринної кістки, яку отримували з довгих кісток ніг великих свійських копитних (бик, кінь), і щільний ріг диких копитних загалом слугували основною сировиною для роботи давньоруських косторізів. Згадані кісткові артефакти з дослідженої ділянки слушно розглядати, як заготовки для майбутніх виробів. Зауважимо, що для розпилу кісток застосовували пилку з дрібними зубцями, яка є спеціальним знаряддям для робіт з кісткою, дрібними частинами дерева та ін.

Окрему увагу варто звернути на два стрижні рогів сайгака зі слідами обробки. Серед давньоруських матеріалів їх виявляють досить нечасто, проте можна згадати ще кілька випадків виявлення таких артефактів: у Києві (вул. Спаська, 35) і Седневі (Фонди ІА НАН України, кол. 861).

У новітні часи Середнє Подніпров'я не входить до ареалу розселення сайгаків. Проте у середньовіччі сайгаки населяли придніпровські степи, могли заходити також у лісостеп. Північний кордон ареалу їх розселення проходив трохи на південь від Києва (Кириков 1959, с. 48—49; Тимченко 1972, с. 43—44). Рештки сайгака трапляються серед остеологічних матеріалів з Воїнської Греблі (Сергеев 1965, с. 121), проте рогів цих тварин зі слідами обробки тут не виявлено (Сергеева 2015d, с. 69); так само як не виявлені вони і на інших слов'яно-руських пам'ятках. Вироби з цього рогу на давньоруських пам'ятках на території Середнього Подніпров'я також невідомі. Проте наявність їх у Києві і Седневі зі слідами спилювання дозволяють говорити про можливість їх використання, хоча поки що неможливо встановити, з якою метою. Їх могли використовувати і як матеріал для різьблення, і як технічну сировину.

Загалом, серед готових виробів можна виділити продукцію професійного ремесла високої якості (гребені, пряжка, рис. 3) і продукцію домашніх промислів (атрибути гри, свищик, примітивне знаряддя праці, рис. 4; 5: 3; 6: 1). Виготовлення останніх потребувало лише кількох нескладних технологічних операцій і менших

навичок роботи з кістковими матеріалами. Невелика кількість оброблених кісткових матеріалів не дає підстав для припущення про існування стаціонарної косторізної майстерні в районі дослідженої ділянки. Предмети з кістки та рогу походять з кількох різних об'єктів, скупчення кісток, характерних для діяльності косторізів, не спостерігалось. Кілька фрагментів кістки зі слідами обробки є ознакою роботи з кістковими матеріалами як допоміжного (спорадичного або випадкового) виду діяльності власників приміщень, де їх виявлено. Основою їхньої діяльності могла бути робота з іншими матеріалами. Варто зазначити, що під час попереднього обстеження ділянки також було виявлено довгі кістки ніг великої рогатої худоби з відпиляними епіфізами, імовірно, вони також є свідченням діяльності різьбярів по кістці. Проте вони не прив'язані до конкретних культурних нашарувань і тому не залучені до розгляду. У будь-якому разі вони репрезентовані окремими екземплярами і не змінюють загальної картини розвитку косторізної діяльності на ділянці.

Зазначимо, що серед виробів з кістки відсутні знаряддя із загостреним функціональним кінцем, які доволі часто виявляються у давньоруських культурних нашаруваннях Києва. Такі знаряддя виготовляли з природно загострених кісток або з кісток та їхніх уламків, загострених спеціально і використовували для обробки м'яких матеріалів (переважно шкіри і хутра). Оскільки вони належать до продукції домашнього ремесла, яку виготовляв кожен власник для себе, слушно припустити, що обробка шкіри або хутра поблизу дослідженої ділянки не відбувалася. Мінімальної обробки зазнавали також астрагали для гри (звільнення від зв'язок, підправлення форми, просвердлювання отворів, нанесення знаків-графіті). Сліди підготовки астрагала іноді можна зафіксувати у вигляді слабкого пошкодження поверхні (зачищення ножом).

Так само вдома могли виготовляти прості свищики з трубчастих кісток птахів, оскільки їх виробництво зводилося до відрізання потрібного шматка кістки (діафізу) і прорізання отворів. Саме таким чином виготовлено свищик з дослідженої ділянки.

Отже, підсумуємо викладене вище. Цілком можна стверджувати, що обробка кістки на дослідженій ділянці існувала, як домашній промисел. Щодо готових виробів високої якості, таких як гребені і пряжка, вони могли бути продукцією однієї з київських стаціонар-

них косторізних майстерень, можливо, найближчої до дослідженої ділянки, виявленої на вул. Січових Стрільців, 12 або іншої, яка поки що не стала об'єктом дослідження.

- Гайдуков, П. Г., Макаров, Н. А. 1993. Новые археологические материалы о пушном промысле в Древней Руси. *Новгород и Новгородская земля. История и археология*, 7, с. 179-188.
- Давидан, О. И. 1966. Староладожские изделия из кости и рога. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 8, с. 103-115.
- Енуков, В. В., Енукова, О. Н. 2014. Исследования Горнальского археологического комплекса в 2012—2013 гг. В: Толочко, П. П. (ред.). *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи*. Київ: Стародавній світ, с. 169-180.
- Заглада, Н. 1929. *Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля*. Матеріали до етнології, 1.
- Кириков, С. В. 1959. *Изменения животного мира в природных зонах СССР: Степная зона и лесостепь*. Москва: АН СССР.
- Козловський, А. О., Козловська, Н. А., Крижановський, В. О. 2018. Виробничі будівлі спеціального призначення з поселення XI ст. на Копиревому кінці. *Археологія*, 4, с. 139-154. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.04.139>
- Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2018а. Дослідження давньоруського поселення по вул. Кудрявській, 24-а в м. Києві. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАНУ, с. 67-71.
- Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2018b. Археологічні дослідження останніх років на території Верхнього Києва. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23—25 листопада 2018 р.)*. Київ: ІА НАНУ, с. 182.
- Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2019. Залишки давньоруського поселення в Копиревому кінці. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАНУ, с. 65-68.
- Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2020. Давньоруське поселення по вул. Кудрявській, 24а. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ: ІА НАНУ, с. 57-59.
- Колчин, Б. А. 1982. Хронология новгородских древностей. В: Колчин, Б. А., Янин, В. Л. (ред.). *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. Москва: Наука, с. 156-177.
- Мовчан, І. І., Козловський, А. О., Ієвлев, М. М. 2005. Локальні оборонні споруди Верхнього Києва X—XI ст. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 105-115.
- Овчинникова, Б. Б. 1990. *Тюркские древности Саяно-Алтая в VI—X веках*. Свердловск: УрГУ.
- Руденко, К. А. 2005. Булгарские изделия из кости и рога. В: Руденко, К. А. (ред.). *Древности Поволжья: эпоха средневековья (исследования культурного наследия Волжской Булгарии и Золотой Орды)*. Материалы II Российской конференции «Поволжье в средние века» 25—28 сент. 2003 г. Москва; Казань: РИЦ «Школа», с. 67-97.
- Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології*. Київ: Наукова думка.
- Сергеев, Е. С. 1965. Фауна района древнерусского города Воинь. *Природная обстановка и фауны прошлого*, 2, с. 120-123.

- Сергеева, М. С. 2011. *Косторізна справа у Стародавньому Києві*. Київ: КНТ.
- Сергеева, М. С. 2015. *Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня*. Київ, Харків: Майдан.
- Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.
- Федоров-Давыдов, Г. А. 1966. *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники*. Москва: Наука.
- Флерова, В. Е. 1996. Домашние промыслы в Саркеле—Белой Веже (по материалам коллекции костяных изделий). В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара: Самарский областной историко-краеведческий музей им. П.В. Алабина, с. 277-313.
- Флерова, В. Е. 2001. *Резная кость юго-востока Европы IX—XII веков: искусство и ремесло (по материалам Саркела—Белой Вежи из коллекции Государственного Эрмитажа)*. Санкт-Петербург: «Алетейя».
- Шовкопляс, А. М. 1954. Некоторые данные о косторезном ремесле в древнем Киеве. *Краткие сообщения института археологии АН УССР*, 3, с. 27-32.
- Шовкопляс, Г. М. 1958. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві. *Праці Київського державного історичного музею*, 1, с. 133-157.
- Шовкопляс, Г. М. 1973. Про косторізне ремесло в стародавньому Києві. В: Шевченко, Ф. П. (ред.). *Середні віки на Україні*, 2. Київ, Наукова думка, с. 109-122.
- Шовкопляс, Г. М. 1984. Косторезное ремесло Древнего Киева. В: Толочко, П. П. (ред.). *Древнерусский город* (Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева). Киев: Наукова думка, с. 149-151.
- Arne, T. J. 1934. *Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike, Uppland*. Stockholm. Archaologische Monographien, 20.
- Cnotlivy, E. 1958. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina, ze stanowiska 4. *Materiały Zachodniopomorskie*, 4, s. 155-239.
- Hrubý, V. 1957. Slovanské kostené předměty a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologické*, 48, s. 118-212.

Надійшла 20.05.2020

М. С. Сергеева¹, А. А. Козловский², В. О. Крыжановский³

¹ Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-3785-0311, serhieieva_maryna@iananu.org.ua

² Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-0698-4333, kozlovskiy_arkadii@iananu.org.ua

³ Младший научный сотрудник отдела археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskyi@iananu.org.ua

НОВЫЕ НАХОДКИ ИЗДЕЛИЙ ИЗ КОСТИ С КОПЫРЕВОГО КОНЦА В КИЕВЕ

В статье вводятся в научный оборот и анализируются артефакты из кости с участка по адресу ул. Кудрявская, 24-а (Киев), исследованного в 2016—2018 гг.

Артефакты из кости и рога были обнаружены в заполнении десяти объектов, датирующихся преимущественно XI в. Они представлены готовыми изделиями и фрагментами кости и рога со следами обработки. Среди готовых изделий: два двусторонних гребня, подпружная пряжка, муфта, таранные кости копытных (игральные атрибуты, свисток, примитивное орудие из рога косули). Среди астрагалов привлекает внимание экземпляр с надписью-граффити, которая, возможно, представляет имя владельца.

Орудия из различных костей с отверстиями являются одной из распространенных категорий изделий, а их различные виды служили для различных работ.

Компактное вещество животной кости, которую получали из длинных костей ног крупных домашних копытных (бык, лошадь) и плотный рог диких копытных в целом служили основным сырьем для работы древнерусских косторезов. Данные артефакты справедливо рассматривать как заготовки для будущих изделий.

Следует отметить отсутствие среди изделий из кости орудий с заостренным функциональным концом, часто встречающихся в древнерусских культурных наслоениях Киева.

Кроме готовых изделий, обнаружены фрагменты кости и рога со следами пилы и режущих инструментов. Среди них особый интерес вызывают два рога сайгака. Находки обработанного рога сайгака крайне редки, изделия из него на древнерусских памятниках не обнаружены. Однако отдельные известные экземпляры рогов сайгака со следами обработки позволяют поставить вопрос о возможности их использования — в качестве материала для резчиков по кости или как технического сырья.

Небольшое количество обработанных костных материалов, обнаруженных на исследованной территории, не дает оснований для предположения о существовании здесь стационарной косторезной мастерской. Обработка кости могла существовать здесь как домашний промысел. Готовые изделия высокого качества, такие как гребни и пряжка могли быть продукцией одной из киевских стационарных косторезных мастерских.

К л ю ч е в ы е с л о в а: древний Киев, Копырев конец, костяные изделия.

Maryna S. Serheieva¹, Arkadii A. Kozlovskiy², Viacheslav O. Kryzhanovskiy³

¹ D.Sc. in History, leading researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-3785-0311, serheieva_maryna@iananu.org.ua

² Ph.D., Senior Research Fellow of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-0698-4333, kozlovskiy_arkadii@iananu.org.ua

³ Junior Researcher of Kyiv Archaeology Department of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8999-7446, kryzhanivskiy@iananu.org.ua

NEW FINDS OF BONE ITEMS FROM KOPYRIV KINETS IN KYIV

In the article bone artifacts from the site at Kudriavska st., 24A (Kyiv), studied in 2016–2018, are introduced into scientific circulation and analyzed.

Bone and antler artifacts were found in the filling of ten various objects. The items are represented by finished products and fragments of bone and antler with traces of processing. Among finished items are the following: two two-sided combs, girth buckle, sleeve, talus of ungulates — playing attributes, a whistle and a primitive tool made of roe deer antler. Among ankle bones, an item with graffiti, which is the possible name of its owner, attracts attention.

Tools made of various bones with holes are one of the common categories of items, and their different types served for numerous works.

The compact substance taken from animal long bones of legs that was obtained from large domestic ungulates (a bull, a horse) and the dense horn of wild ungulates in general, served as the main raw material for the work of ancient Rus bone carvers. These artifacts can rightly be considered as blanks for the future products.

It should be noted that among bone items there are no tools with a pointed functional end, which are often found in Kyiv ancient Rus cultural layers.

In addition to finished products, fragments of bone and antler with traces of saw and cutting tools were found. Among them, two saiga horns are of particular interest. Findings of processed saiga horn are extremely rare and products made of it are absent at ancient Rus sites. However, some known specimens of saiga horns with traces of processing allow raising a question on the possibility of their usage as material for bone carvers or as technical raw material.

A small amount of processed bone materials found in the area under study does not give grounds for supposing the existence of a stationary bone-carving workshop here. Bone processing could exist at the place as a household craft. Finished items of high quality, such as combs and a buckle, could be considered as products of one of Kyiv stationary bone-carving workshops.

Key words: ancient Kyiv, Kopyriv kinets, bone items.

References

- Gajdukov, P. G., Makarov, N. A. 1993. Novye arkheologicheskie materialy o pushnom promysle v Drevnej Rusi. *Novgorod i Novgorodskaya zemlya. Istoriya i arkheologiya*, 7, p. 179-188.
- Davidan, O. I. 1966. Staroladozhskie izdeliya iz kosti i roga. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 8, p. 103-115.
- Enukov, V. V., Enukova, O. N. 2014. Issledovaniia Gornalskogo arkheologicheskogo kompleksa v 2012-2013 gg. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Mista Davnoi Rusi. Zbirka naukovykh prats pamiaty A. V. Kuzy. Kyiv: Starodavnyi svit*, p. 169-180.
- Zahlada, N. 1929. *Pobut selianskoi dytyny. Materialy do monografii s. Starosillia. Materialy do etnologii*, 1.
- Kirikov, S. V. 1959. *Izmeneniia zhivotnogo mira v prirodnykh zonakh SSSR: Stepnaya zona i lesostep*. Moskva: AN SSSR.
- Kozlovskiy, A. O., Kozlovskaya, N. A., Kryzhanovskiy, V. O. 2018. Manufacturing Structures of Special Function from the Settlement of the 11th Century on Kopyriv Kinets. *Arheologia*, 4, p. 139-154. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.04.139>
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2018a. Doslidzhennia davnoruskoho poselennia po vul. Kudriavskii, 24-a v m. Kyevi. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NANU, p. 67-71.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2018b. Arkheolohichni doslidzhennia ostannikh rokiv na terytorii Verkhnoho Kyieva. *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei (Nizhyn, 23-25 lystopada 2018 r.)*. Kyiv: IA NANU, p. 182.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2019. Zalyshky davnoruskoho poselennia v Kopyrevomu kintsi. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NANU, p. 65-68.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2020. Davnoruske poselennia po vul. Kudriavskii, 24a. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018*. Kyiv: IA NANU, p. 57-59.
- Kolchin, B. A. 1982. Khronologiya novgorodskikh drevnostej. In: Kolchin, B. A., Yanin, V. L. (ed.). *Novgorodskii sbornik. 50 let raskopok Novgoroda*. Moskva: Nauka, p. 156-177.
- Movchan, I. I., Kozlovskiy, A. O., Ievliev, M. M. 2005. Lokalni oboronni sporudy Verkhnoho Kyieva X-XI st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 16, p. 105-115.
- Ovchinnikova, B. B. 1990. *Tyurskie drevnosti Sayano-Altaya v VI-X vekakh*. Sverdlovsk: UrGU.
- Rudenko, K. A. 2005. Bulgarskie izdeliya iz kosti i roga. In: Rudenko, K. A. (ed.). *Drevnosti Povolzhia: epokha srednevekovia (issledovaniia kulturnogo nasledia Volzhskoi Bulgarii i Zolotoi Ordy)*. Materialy II Rossiiskoi konferentsii "Povolzhe v srednie veka" 25-28 sent. 2003 g. Moskva; Kazan: RICz Shkola, p. 67-97.
- Sahaidak, M. A. 1991. *Davnykyivskiy Podil: Problemy topografii, stratyhrafii, khronolohii*. Kyiv: Naukova dumka.

- Sergeev, E. S. 1965. Fauna raiona drevnerusskogo goroda Voin. *Prirodnaia obstanovka i fauny proshlogo*, 2, p. 120-123.
- Serhieieva, M. S. 2011. *Kostorizna sprava u Starodavnomu Kyievi*. Kyiv: KNT.
- Serhieieva, M. S. 2015. *Maistry z obrobky dereva ta kistky davnoruskoho mista Voinia*. Kyiv; Kharkiv: Maidan.
- Timchenko, N. G. 1972. *K istorii okhoty i zhivotnovodstva v Kievskoi Rusi (Srednee Podneprovie)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1966. *Kochevniki Vostochnoi Evropy pod vlastiu zolotoordynskikh khanov. Arkheologicheskie pamyatniki*. Moskva: Nauka.
- Flerova, V. E. 1996. Domashnie promysly v Sarkele-Beloi Vezhe (po materialam kollektsii kostianyykh izdelii). In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultury Evrazijskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletia n. e.* Samara: Samarskii oblastnoi istoriko-kraevedcheskii muzei im. P. V. Alabina, p. 277-313.
- Flerova, V. E. 2001. *Reznaya kost yugo-vostoka Evropy IX-XII vekov: iskusstvo i remeslo (po materialam Sarkela-Beloi Vezhi iz kollektsii Gosudarstvennogo Ermitazha)*. Sankt-Peterburg: Aleteia.
- Shovkoplias, H. M. 1954. Nekotorye dannyye o kostoreznom remesle v drevnem Kieve. *Kratkie soobshheniya Instituta arkheologii AN USSR*, 3, p. 27-32.
- Shovkoplias, H. M. 1958. Arkheolohichni pamiatky hory Kyselivky v Kyievi. *Pratsi Kyivskoho derzhavnoho istorychnoho muzeiu*, 1, p. 133-157.
- Shovkoplias, H. M. 1973. Pro kostorizne remeslo v starodavnomu Kyievi. In: Shevchenko, F. P. (ed.). *Seredni viky na Ukraini*, 2. Kyiv: Naukova dumka, p. 109-122.
- Shovkoplyas, G. M. 1984. Kostoreznoe remeslo Drevnego Kieva. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Drevnerusskii gorod (Materialy Vsesoyuznoi arheologicheskoi konferentsii, posviashchennoi 1500-letiyu goroda Kieva)*. Kyiv: Naukova dumka, p. 149-151.
- Arne, T. J. 1934. *Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike, Uppland*. Stockholm. Archaäologische Monographien, 20.
- Cnotlivy, E. 1958. Wczesnośredniowieczne przedmioty z rogu i kości z Wolina, ze stanowiska 4. *Materialy Zachodnio-pomorskie*, 4, s. 155-239.
- Hrubý, V. 1957. Slovanské kostené předmety a jejich výroba na Moravě. *Památky archeologické*, 48, s. 118-212.

Г. Ю. Івакін†, Ю. Г. Писаренко,
С. А. Балакін, В. Г. Івакін*

ДАВНЬОРУСЬКА ПАМ'ЯТКА НА ТЕРИТОРІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ XVIII ст.

У статті подаються результати дослідження давньоруського поселення XI—XIII ст. у 2010 р., які суттєво доповнюють картину заселеності найближчої околиці давнього Києва поблизу Печерської лаври. Унікальність знахідки полягає в тому, що вона збереглася у тілі фортифікаційної споруди кінця XVIII ст. — Андріївського люнета.

Ключові слова: Давня Русь, поселення XI—XIII ст., Київ, Печерськ, Андріївський люнет кінця XVIII ст.

Основні археологічні дослідження в Печерському районі м. Києва пов'язані з його центральною частиною — територією Печерської лаври, церкви Спаса на Берестові, Старого Київського арсеналу. Ділянки на південь та захід від зазначеного ареалу вивчені значно менше, тому кожна нова знахідка на цих теренах має неабиякий інтерес.

У 2010 р. на Печерську, за адресою вул. Добровольчих батальйонів, 18-а (колишня вул. Панфіловців), у охоронній зоні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника та у центральному історичному ареалі м. Києва була виявлена і частково досліджено нову археологічну пам'ятку давньоруського

часу. Певна несподіваність відкриття полягала у тому, що топографія цієї місцевості впродовж XVIII—XIX ст. зазнала кардинальних змін унаслідок масштабних воєнно-інженерних робіт зі спорудження Печерської фортеці (Ситкарева 1997). Після Другої світової війни цей район був відданий під забудову для приватного сектора, що також певним чином ускладнило тут археологічні спостереження.

Досліджена нами ділянка є північно-західним схилом Андріївського люнета, або люнета навпроти Андріївського бастиону цитаделі Київської фортеці (люнета 4), який розташований між вул. Добровольчих батальйонів та Редутною¹ (рис. 1: 1). У результаті вивчення цієї пам'ятки Архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології НАН України (керівник Г. Ю. Івакін)² було виявлено, що наприкінці XVIII ст. під час спорудження люнета фортифікаторами були максимально повно використані особливості місцевого рельєфу, елементи якого, разом із культурними нашаруваннями та господарсько-житловими об'єктами XI—XIII ст., увійшли в земляну конструкцію оборонної споруди. Було з'ясовано загальну стратиграфічну ситуацію ділянки, про яку йдеться, простежено деякі конструктивні особливості, пов'язані з її фортифікаційним використанням у XVIII ст., та досліджений культурний шар і наявні в ньому рештки

* ІВАКІН Гліб Юрійович † — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

ПИСАРЕНКО Юрій Георгійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, ORCID 0000-0003-3247-1176, zirin@ukr.net

БАЛАКІН Сергій Анатолійович — колишній завідувач відділом археології Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

ІВАКІН Всеволод Глібович — кандидат історичних наук, завідувача відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

© Г. Ю. ІВАКІН†, Ю. Г. ПИСАРЕНКО,
С. А. БАЛАКІН, В. Г. ІВАКІН, 2020

¹ Люнет Андріївського бастиону цитаделі Київської фортеці є частиною пам'ятки містобудування та архітектури національного значення «Земляні укріплення цитаделі з бастионами Київської фортеці XVIII ст.» (постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 № 929).

² У роботах приймали участь В. І. Баранов, В. О. Бітковський, О. В. Грачов, О. В. Зажигалов, В. О. Крижанівський, А. В. Кротенко, Д. В. Ступак, С. П. Тараненко.

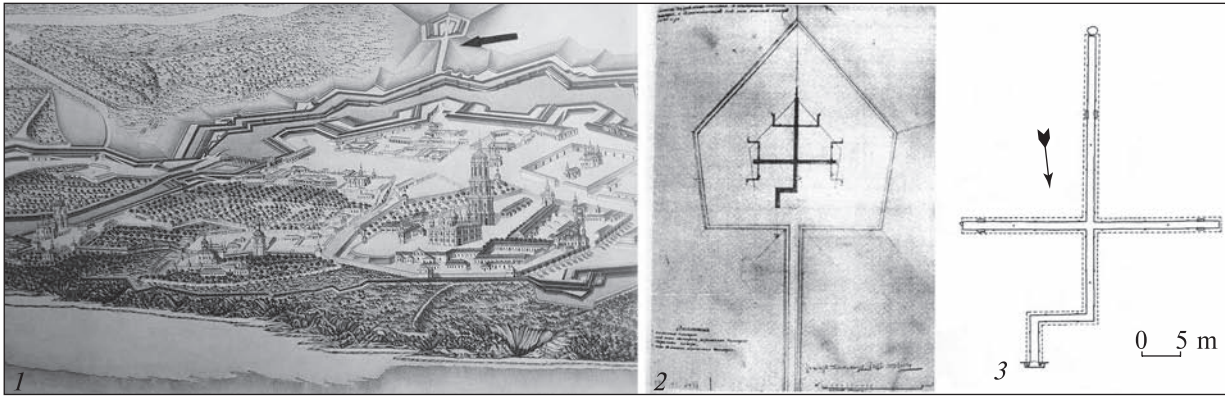

Рис. 1. Люнет навпроти Андріївського бастиону XVIII ст.: 1 — люнет на плані «Перспект Києво-Печерської фортеці й частини форштату з Московського боку» 1783 р. (стрілкою позначено місце розкопок 2010 р.); 2 — проектний план люнета із підземною галереєю 1784 р. (Ситкарева 1997, с. 47); 3 — план мінної галереї Андріївського люнета (Бобровський 2007, с. 141)

Fig. 1. The lunette opposite the Andriivskyi Bastion of XVIII c.: 1 — the lunette on the plan «Perspect of the Kyiv-Pechersk fortress and a part of vorstadt from Moscow side» 1783 (an arrow denotes the site of 2010); 2 — project plan of the lunette with an underground gallery of 1784 (Ситкарева 1997, с. 47); 3 — the plan of the mine gallery of Andriivskyi lunette (Бобровський 2007, с. 141)

житлових та господарчих споруд XI—XIII ст. Площа розкопу становила близько 46 м².

Топографічна ситуація та попередні дослідження

Рішення щодо будівництва люнета (або флеша) на південь від Андріївського бастиону (люнет 4), разом із люнетом на південь від Олексіївського бастиону (люнет 3), було ухвалено 1776 р., а 1799 р. будівництво обох споруд було завершено (Ситкарева 1997, с. 52—53). Андріївський люнет — це окреме від лінії редутів передове укріплення, призначене для охорони західної частини Наводницької дороги (сучасна вул. Старонаводницька). Він має вигляд потужного земляного насипу п'ятикутної форми із переднім кутом (шпiцем) спрямованим на південний захід, та займає домінуюче положення на місцевості. У 1789 р., для кращого огляду дороги, з гір під Андріївським флешем (люнетом) спеціально був знятий ґрунт (Ситкарева 1997, с. 53). Незважаючи на сучасні самозахоплення власниками прилеглих до люнета приватних садиб ділянок схилів та частини плато люнета, терасування ними його схилів, природних зсувів ґрунту³, в цілому він досі зберігає свою форму.

Щодо попередніх досліджень споруди Андріївського люнета, то вони спрямовувалися тільки на вивчення розташованої у його товщі підземної галереї. Вперше їх було проведе-

но наприкінці 1950 рр. І. М. Самойловським та Ф. Б. Копиловим (Самойловський 1957; Копилов 1957; Толочко 1968, с. 190). Останнє за часом обстеження цього підземелля було здійснено співробітниками Музею «Київська фортеця» Т. А. Бобровським та О. М. Курмазом у 1997—1998 рр. (Бобровський 2007, с. 29—30). Утім, дослідження цих галерей досі залишається не є достатньо повним.

Склепінчаста цегляна підземна галерея люнета заввишки близько 1,6 м та завширшки понад 1,0 м. Вхід у неї розміщений у підніжжі північно-східного схилу його насипу, а основна її траса проходить за повздовжньою віссю цієї оборонної споруди — з орієнтацією північ—південь, з незначним відхиленням. За 6,0 м від входу галерея повертає на захід, а 7,0 м по тому знову — на південь і продовжується ще близько 36,7 м. За 12 м центральна галерея розгалужується на два ходи, один з яких йде на схід, а другий на захід. Кожен відрізок — по 18 м (рис. 1: 3). Центральний та бічні ходи закінчуються тупиками. Дещо не доходячи до них, з обох боків стіни мають склепінчасті ніші, в яких було запроектовано дерев'яні мінні галереї з пороховими камерами (Ситкарева 1997, с. 47, рис. 20) (рис. 1: 2), але будівництво їх не було здійснене. У склепінні кожного з відгалужень наявні невеличкі вертикальні квадратні ніші-ходи, які могли слугувати як для вентиляції, так і для голосового зв'язку з поверхнею люнета. Споруду побудовано з якісної цегли переважно жовтого кольору (5,5 × 14,5 × 32,3 см) кінця XVIII ст. на міцному вапняному розчині. Ходи зводилися до того, як над ними

³ Так кілька років тому стався потужний зсув ґрунту в районі південно-західного кута люнета.

Рис. 2: 1 — Київський краєвид з Наводницькою вежею, Казармами кантоністів та Андріївським люнетом. Малюнок Т. Г. Шевченка 1846 р. (Зібрання Національного музею Тараса Шевченка у м. Київ) (Шевченко 1961, рис. 146); 2 — Карта Києва 1923 р. (аркуш «Наводницькі ворота») із приблизним позначенням поля зору Т. Г. Шевченка (1846 р.) та зафіксованих на місцевості давньоруських поселень. Умовні позначки: В№ 4 — вежа 4 (Наводницька); ДП1 — давньоруське поселення, 1996 р.; ДП2 — давньоруське поселення 2003 р.; ДП3 — дослідження 2010 р.; КК — казарми кантоністів; Л№ 4 — люнет 4 (Андріївський); Ш — точка знаходження Шевченка

Fig. 2. 1 — Kyiv landscape with Navodnytska tower, barracks of cantonists and Andriivskyi lunette. Figure made by T. H. Shevchenko in 1846 (Collection of the National Museum of Taras Shevchenko in Kyiv) (Шевченко 1961, рис. 146); 2 — map of Kyiv in 1923. (sheet «Navodnytski gates») with an approximate designation of the field of view of T. H. Shevchenko (1846) and fixed location of Old Rus settlements. Legend: BNo. 4 — tower No. 4 (Navodnytska); ДПNo.1 — Old Rus settlement, 1996; ДПNo. 2 — Old Rus settlement, 2003; ДПNo. 3 — excavations of 2010; КК — barracks of the cantonists; ЛNo. 4 — the lunette No. 4 (Andriivskyi); Ш — location of Shevchenko's placement

був насипаний люнет. Під час попереднього трасування галереї, очевидно, було зрізано частину існуючого підвищення на місцевості. Опорою кладки слугували потужні дерев'яні субструкції, залишки яких можна помітити під стінами у місцях руйнування підлоги. Ці субструкції, насамперед, дозволяли вирівняти схил, котрий суттєво понижувався у східному

напрямку — у бік Дніпра (сучасні вул. Редутна та Редутний пров.). Утім, з часом дерев'яні колоди цієї допоміжної конструкції зотліли, в результаті чого східне відгалуження галереї ближче до тупика дещо просіло уздовж лінії схилу, через що на склепінні утворилося кілька широких поперечних тріщин. Підлога підземних ходів складена з декількох рядів щільно підігнаної цегли на вапняному розчині та загалом дуже міцна, хоча у деяких місцях через гниття поперечних дерев'яних колод, що її підстиляли, провалилася.

Щодо призначення цієї галереї, то думки фахівців різняться. Одні з них вбачають у ній контрмінні галереї, що мали запобігати мінуванню та підриву люнета ворогом. Однак, найімовірніше, галереї проектували для того, аби у разі вимушеного відходу, оборонці самі могли знищити люнет шляхом підриву закладених у ходах (спеціальних порохових камерах) порохових зарядів. На думку Т. А. Бобровського, саме для більшого ефекту ймовірного підриву призначалися влаштовані у кладці регулярні поглиблення-пази в стінах та склепіннях — вірогідні місця з навмисним послабленням мурованих конструкцій (Бобровський 2007, с. 30; 108, прим. 143). Принаймні ясно, що для зберігання артилерійських припасів приміщення були надто завузькі та вологі.

Підземна галерея Андріївського люнета, безумовно, являє собою цінну пам'ятку фортифікації, яка, на жаль, перебуває у занедбаному стані й періодично зазнає руйнувань з боку скарбощукачів.

До низки пов'язаних з Андріївським люнетом нових відкриттів можна віднести визначення його присутності на одному з київських рисунків Т. Г. Шевченка 1846 р. (Писаренко 2019), виконаному під час його роботи у Київській археографічній комісії (рис. 2: 1). Малюнок впродовж довгого часу помилково вважали зображенням *Васильківського форту Нової Печерської фортеці*. Насправді ж він зображує панораму *Наводницької вежі* або *вежі 4* та *Казарм кантоністів* XIX ст., які наразі входять до складу *Військового інституту телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут* (Сьомка 2011, с. 299—300). У правій частині малюнка, на підвищенні, судячи з усього, зображено саме Андріївський люнет, який закриває художнику праву частину *Казарм*. Т. Г. Шевченко малював, очевидно, розміщуючись на південний схід від люнета, в районі сучасного приватного сектора між ділянками 19, 21 і 32 на вул. Редутній (Писаренко 2019, с. 180, 187, 188). Цікаво,

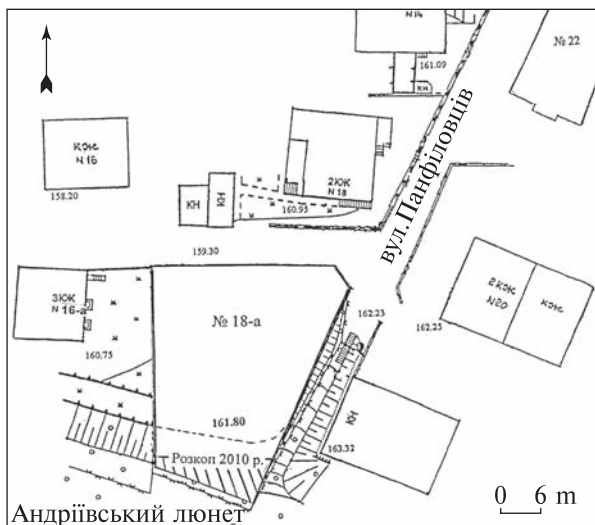

Рис. 3. Топографічна та містобудівна ситуація ділянки досліджень 2010 р.

Fig. 3. Topographic and urban situation of the investigation site of 2010

що як *кругла вежа 4*, так і *Казарми* на території *Військового інституту* маркують перша — добре досліджене, а друга — лише зафіксоване давньоруські поселення (Козюба 2008, с. 136, 138—156) (рис. 2: 2).

Археологічні роботи 2010 р.

Під час підготовчих робіт на присадибній ділянці на вул. Панфіловців, 18-а⁴, будівельни-

⁴ Згідно з офіційним дозволом на будівництво від 2006 р., ділянка на вул. Панфіловців, 18-а розташована у куті між північно-західним схилом Андріївського люнета, та ґрунтовим підйомом на нього з північного сходу (т. зв. *апареллю*). Водночас, ще попередні-

Рис. 4. Вигляд південної стіни будівельного котловану (зрізу люнета) на початку досліджень

Fig. 4. View of the southern wall of the construction pit (section of the lunette) at the beginning of the research

ки самовільно зруйнували ділянку північно-західного схилу Андріївського люнета XVIII ст. (його тильний бік) із заходу на схід завдовжки 16,5 м, врізавшись у схил пам'ятки в південному напрямку від 5,0 м з заходу до 10 м на південному сході, а також зруйнувавши північно-західний схил підйому на люнет (пандуса або апарелі) з частиною самого підйому (рис. 3). При цьому південна бровка будівельного котловану в плані набула напівкруглої форми, що диктувалося запланованим будівництвом напівкруглої підпірної стіни. Максимальна глибина вертикального зрізу люнета по південній стіні котловану сягала 6,0 м від сучасної денної поверхні люнета.

Стратиграфічна ситуація ділянки, про яку йдеться, фіксувалася за профілем південної сті-

ми власниками у 1970-ті рр. було здійснена самозахоплення схилу та невеличкої частини плато люнету з північного заходу, західного схилу підйому на люнет та частину самого підйому. Новий власник успадкував та дещо примножив «надбання» попередника.

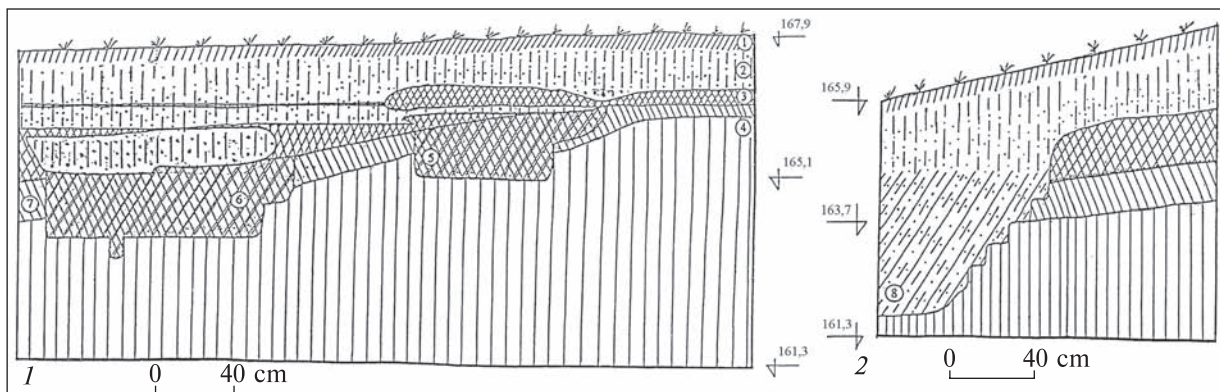

Рис. 5. Профілі: 1 — південної стінки; 2 — південно-східної стінок будівельного котловану. Умовні позначки: 1 — дерновий шар; 2 — перевідкладений лесовий ґрунт; 3 — перевідкладений гумус; 4 — материковий лесоподібний суглинок; 5—6 — заповнення споруд; 7 — передматерик; 8 — motley filling of the body of the ramp (the rise of the lunette)

Fig. 5. Profiles: 1 — Southern wall of the construction pit; 2 — South-Eastern wall of the construction pit. Legend: 1 — top-soil layer; 2 — redeposited loess soil; 3 — redeposited humus; 4 — subsoil loess loam; 5—6 — filling of the structures; 7 — pre-subsoil; 8 — filling of the ramp body (the rise to the lunette)

ни будівельного котловану (рис. 4; 5: 1) і в загальних рисах виглядала так. За рахунок перепаду рівня денної поверхні люнета, глибина котловану по південній бровці поступово знижувалася із заходу на схід з 6,0 м до 5,4 м. Південно-східна стінка котловану значно знижувалася, у північно-східному напрямку, відповідно до пониження апарелі (підйому на люнет). У верхній частині південної стінки котловану, загальна довжина якої становила близько 16,5 м, розташовувався дерновий шар, потужністю 0,2—0,4 м. Нижче йшла 1,4—1,8 м товща різномірного за складом ґрунту, що сформувалася внаслідок фортифікаційних робіт XVIII ст. У складі цієї товщі фіксувалися лінзи та прошарки перевідкладеного лесового та відносно чистого гумусованого ґрунту. Археологічних знахідок тут не виявлено. На глибині 1,0—2,3 м (від рівня сучасної денної поверхні люнета) у профілі південної бровки котловану простежувалися рештки давньоруського культурного шару у вигляді прошарків темно-сірого гумусованого горизонту, жовто-коричневого передматерика, завтовшки 0,4—0,8 м та пов'язаних з цими стратиграфічними елементами підпрямокутних у перетині котлованів двох споруд, темне заповнення яких було насичене давньоруським керамічним матеріалом. Слід зазначити, що верхня лінія давньоруського культурного шару йшла на пониження із заходу на схід, так, ніби його дещо знівелювали будівельники люнета у XVIII ст., хоча цілком можливе природне пониження середньовічної поверхні. На етапі виявлення нами давньоруського шару в південній стінці котловану було помітно, що темна гумусована поверхня мала східчасті обриси у вигляді трьох послідовних майданчиків, що поступово знижувалися на схід, очевидно, внаслідок підготовчого терасування схилу задля насипання люнета (рис. 4). Згідно зі стратиграфією, вищезгадані давньоруські об'єкти були заглиблені у материковий лесоподібний суглинок. Верхній рівень західного з об'єктів (1) фіксувався на глибині від 1,3 м із заходу до 2,0 м зі сходу. Рівне дно котловану об'єкта залягало на глибині 2,6 м від сучасної денної поверхні.

Котлован об'єкта 2 розташовувався на відстані 2,55 м на схід від першого і дещо нижче за рівнем. Він фіксувався на глибині 2,6 м від сучасної денної поверхні люнета. Глибина котловану об'єкта сягала 1,3 м.

Стратиграфія бровки в районі між спорудами 1 і 2 демонструвала ознаки терасування давньоруського шару будівельниками люнета в XVIII ст.: поверхня давньоруського культур-

ного шару на схід від котловану об'єкта 1, тягнучись на 0,75 м, далі утворювала пониження-сходинок завглибшки 0,3 м, та горизонтально йшла впродовж 1,8 м на схід, переходячи в заповнення котловану об'єкта 2 (рис. 12).

На відстані 4,0 м на північний схід від давньоруських об'єктів, у профілі бровки (яка в плані дещо заокруглювалася, переходячи від південної до південно-східної стіни (поздовжнього зрізу апарелі), було простежено круту стінку якогось значного заглиблення, пов'язаного з фортифікаційними роботами XVIII ст. Імовірно, йдеться про підготовче ескарпування природного схилу, раніше зайнятого давньоруським поселенням, задля спорудження підйому на люнет. Відносно горизонтальне дно зазначеного заглиблення розміщувалося на глибині 4,1 м від рівня сучасної денної поверхні люнета (апарелі). Його південно-східна стінка мала східчасті обриси і складалася з 4—5 ґрунтових сходинок завширшки та заввишки близько 0,4 м. Ці «східці» перекривала потужна (близько 3,0 м) товща мішаного строкатого ґрунту, що складалася переважно з прошарків та лінз перевідкладеного лесу та, меншою мірою, — з червоно-коричневої глини (рис. 5: 2). Археологічних знахідок у заповненні цього об'єкта не виявлено.

На північний схід від згаданої ділянки, посередині підйому на люнет, у його поздовжньому зрізі простежено зотлілу вертикальну колоду, яка стосувалася конструкції апарелі. Зріз підйому на люнет за віссю північний схід—південний захід стратиграфічно утворювали кілька нашарувань різномірного ґрунту, зокрема червоної та жовтої глини та коричневої суміші глини із землею.

Аби дослідити два знайдені давньоруських об'єкти у плані, з рівня сучасної денної поверхні люнета (на краю його плато) було закладено розкоп, не доходячи з півночі 0,3—0,4 м до встановлених на люнеті залізобетонних опор старої огорожі ділянки 18-а (рис. 3). Прилегла до опор межа розкопу мала орієнтацію північний захід—південний схід і була завдовжки 13,45 м. Західна стіна розкопу була довжиною 1,6 м, а південно-східна — 5,5 м. Посередині було залишено бровку завширшки 1,1 м, яка розділяла розкоп на два шурфи: шурф 1 над заповненням споруди 1 (за віссю північний захід—південний схід — 5,5 м); шурф 2 над спорудою 2 (за віссю північний захід—південний схід — 6,85 м).

Декілька зафіксованих у шурфі 2 об'єктів, очевидно, стосувалися етапів будівництва люнета:

Рис. 6. Заповнення тіла апарелі (підйому на лунет). Конструктивні особливості насипу лунета (сліди терасування північного схилу перед насипанням апарелі). Вигляд із заходу

Fig. 6. The filling of the ramp body (the rise to the lunette). Design details of the lunette embankment (traces of terracing of the Northern slope before embankmenting the ramp). The view from the West

1) Під час копання шурфу, у його східній частині на глибині 2,0 м від денної поверхні лунета, вище давньоруського шару, у перетині було помічено три стовпові ямки, які розміщувалися на відстані 0,7 м одна від одної за віссю північ—південь та мали однаковий діаметр 0,22—0,24 м. Безумовно, вони мали конструктивне значення для будівництва лунета.

2) У західній частині шурфу 2 чорний (із слідами згарища) давньоруський культурний шар фіксувався на глибині 1,3 м, у східній — 2,8 м від сучасної поверхні лунета, примикаючи до підйому на лунет. Стратиграфія шурфу 2 фіксує падіння рівня давньоруського схилу із заходу на схід. Перед насипанням лунета, очевидно, був знятий дерн, що перекривав давньоруський шар. Над цим рівнем, згідно зі стратиграфією західної, південно-західної та південно-східної стінок, фіксувалися рівні тромбовані шари світлої глини завглибшки близько 0,2 м. Їх було близько восьми. Верхній шар — до 0,7 м, разом із дерном — більш темний (шари тут читалися погано).

3) У східній стінці шурфу 2 (відповідала західному краю підйому на лунет) було видно, як зазначений багатошаровий глиняний масив був зрізаний з півночі під кутом 45° та перекритий шарами чорної землі з пізніше вирізаною в цьому земляному масиві сходиною висотою 0,5 і шириною (з півночі на південь) 0,6 м і після цього зверху засипаною глиною (рис. 6). Очевидно, ці деталі належали до облаштування апарелі (підйому) на лунет.

Рис. 7. Деталі конструкції лунета (вигляд із заходу)

Fig. 7. Design details of the lunette embankment (view from the West)

4) У 1,05 м на захід від зазначеної ділянки, у північній частині поверхні шурфу 2, у плані на тлі чорного давньоруського шару простежувалося клиновидне включення жовтої глини. Воно тягнулося за поздовжньою віссю (захід—схід) на 1,4 м та 1,1 м (північ—південь). У перетині за віссю північ—південь, у північному напрямку це заглиблення йшло із глибини 0,2 м до глибини 0,4 м, утворюючи невелику дещо заокруглену сходику. Очевидно, це був залишок східчастого терасування давнього схилу з півночі, задля облаштування тильного схилу лунета (рис. 7)⁵.

5) На 3,0 м північніше від цієї заповненої глиною врізки у давньоруський культурний шар, в південній частині шурфу 2 на глибині 2,8 м від денної поверхні лунета у перетині зафіксовано невеликий рівчак, що заглиблювався в чорний давньоруський шар і був заповнений чистою жовтою глиною. Тягнучись за віссю північ—південь 0,7 м він повертав практично під прямим кутом на південний захід (2,6 м). Форма рівчака у перетині підтрикутна, завглибшки він сягав 0,09 м та завширшки 0,17 м (рис. 7). До східної частини цього рівчака із заходу примикала зольна пляма неправильної форми діаметром 0,50—0,55 м. Частина рівчака входила в південну стінку шурфу. Західне закінчення ровика фіксувалося на глибині 2,0 м від денної поверхні.

⁵ На 0,3—0,4 см нижче за це технологічне клиноподібне включення (XVIII ст.) на початку розчистки давньоруського шару, окрім кераміки, було знайдено частину плоского пряслиця, половинку кресала та кістку людської руки.

Рис. 8. Споруда 1 у процесі розкопок (стратиграфія)
Fig. 8. The building No. 1 during excavations (stratigraphy)

Давньоруський культурний шар та господарчо-житлові споруди

Давньоруський культурний горизонт складався з двох споруд та ділянок культурного шару між ними та навколо них.

Споруда 1 розміщувалася у західній частині розкопу на відстані 4,0 м від західного кута будівельного котловану (рис. 5: 1; 8). Верхня межа котловану споруди читалася на глибині 1,3 м (захід) та 2,0 м (схід) від сучасної денної поверхні люнета, що відповідало значному пониженню давньоруського культурного горизонту. Верхня частина заповнення споруди 1 відзначалася насиченістю ґрунту попелом. Глибина котловану будівлі коливалася від 1,6 м у західній частині до 1,0 м у східній. У розрізі південної бровки будівельного котловану ширина заглиблення споруди 1 становила близько 3,0 м. Із заходу до нього примикало менш заглиблене відгалуження довжиною близько 1,0 м, рівень якого був на 0,7 м вище за рівень дна котловану будівлі. В межах шурфу у перетині були зафіксовані західний та південно-східний кути споруди та фрагментарно її стіни. Була також зроблено прирізку у південну стіну шурфу на довжину до 1 м, що дало змогу виявити південний кут будівлі. Завдяки цьому було повністю реконструйовано розміри котловану будівлі: південно-західна сторона 3,4 м, південно-східна 2,6 м, північно-східну простежено на 1,8 м (якраз на ділянках між ямою від стовпа у південно-східному куті котловану (яма 1) та ямою від стовпа посередині північно-східної стіни котловану (яма 2) (рис. 9; 10). Довгою віссю будівля була орієнтована за віссю північний захід—південний схід.

На рівні підлоги було досліджено декілька комплексів ям. Перший комплекс ям пов'язаний з конструкцією споруди, усі вони стовпові:

Рис. 9. Споруда 1 у перетині: 1 — вигляд із заходу, 2 — вигляд зі сходу

Fig. 9. Building No. 1 in section: 1 — view from the West; 2 — view from the East

- яма 1, у східному куті, підквадратної форми, розміри 0,15 × 0,15 м, стіни та дно рівні, глибина 0,25 м;
- яма 2 розміщувалася за віссю північно-східної стіни на відстані 1,4 м від ями 1, овальної форми, розміри 0,20 × 0,14 м, глибина 0,2 м;
- яма 6, під південно-західною стіною (приблизно по середині), підквадратної форми, розміри 0,26 × 0,26 м, глибина 0,15 м;
- яма 7, під південно-західною стіною, на 0,1 м північно-західніше попередньої, підквадратної форми, розміри 0,28 × 0,28 м, глибина 0,25 м.
- яма 18, на 0,15 м північно-західніше ями 7 під південно-західною стіною, підквадратної форми, розміри 0,16 × 0,18 м, глибина 0,2 м;

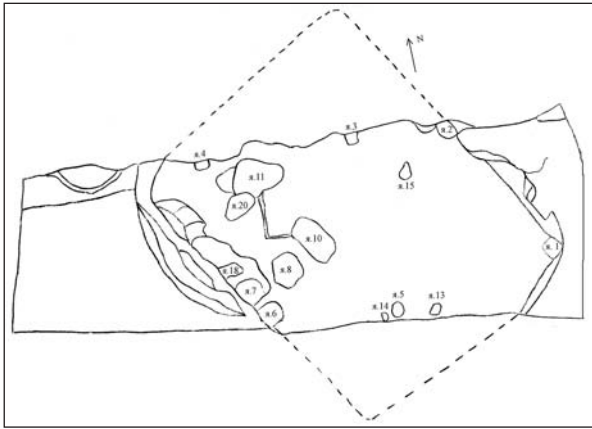

Рис. 10. Споруда 1 у перетині (рисунок)
Fig. 10. Building No. 1 in section (figure)

Другий комплекс ям пов'язаний з господарчою діяльністю мешканців. Практично всі вони мають аморфно-округлу форму. Їх можна розділити за розмірами на дві групи: перша розмірами 0,10—0,15 м (3, 4, 5, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19), друга розмірами 0,35—0,50 м (8, 10, 11, 20).

Стіни споруди рівні, з незначним нахилом до центру. На рівні виявлення південно-західної стіни, дещо на захід, зафіксовано округле заглиблення в материк завдовжки 1,8 м та завширшки 0,4 м, завглибшки 0,35 м. Очевидно, ця врізка була пов'язана із входом до будівлі.

Заповнення об'єкта мало вигляд сірого мішаного ґрунту, насиченого попелом, крихтами вугілля, фауністичними рештками та уламками керамічного посуду. На рівні підлоги, біля південно-західної стіни лежав фрагмент плінфи завтовшки 2,5—3,0 см. Із заповнення походять численні залишки посуду, зокрема розвал великого горщика з петельчастою ручкою XI—

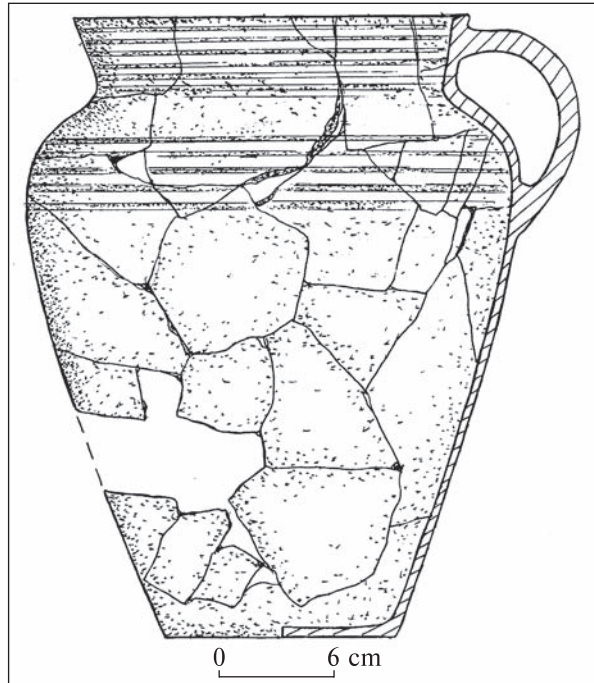

Рис. 11. Горщик XI—XII ст. зі споруди 1
Fig. 11. The pot of XI—XII centuries from building No. 1

XII ст. (рис. 11), а також індивідуальні знахідки різних категорій матеріалу (див. нижче).

Зазначена будівля була напівземлянкою каркасно-стовпової конструкції площею близько 9,0 м². Судячи з відсутності решток печі, будівля мала господарче призначення.

Споруда 2 розташовувалася на 2,55 м східніше споруди 1 (рис. 5; 12). У профілі бровки дно ґрунтового котловану будівлі мало довжину 4,3 м. Стінки прямовисні, збереглися на глибину до 1,25 м. Ближче до східної стінки котловану споруди, на рівні її дна виявлено стовпову яму завширшки (діаметром) 0,3 м і завглибшки 0,45 м. Заповнення об'єкта утво-

Рис. 12. Вибірка заповнень споруд 1, 2
Fig. 12. The sampling of buildings Nos. 1, 2 filling

Рис. 13. Споруда 2: 1 — вигляд котловану з півдня; 2 — вигляд котловану із заходу

Fig. 13. Building No. 2: 1 — view of excavation from the South; 2 — view of excavation from the West

рював насичений попелом та вугіллям сірий ґрунт потужністю понад 1,0 м. На рівні дна споруди спостерігалися сліди згарища у вигляді 5,0 см прошарку крихт деревного вугілля, уламків печини, прошарку обпаленої глини дна будівлі. У складі заповнення споруди зафіксовано значну кількість різноманітного матеріалу, зокрема фрагментів керамічного посуду XI—XIII ст.

Під час дослідження у перетині споруди 2 було зафіксовано південний та східний її кути, південно-східна стіна (5,2 м), фрагменти північно-східної стіни 1,2 м, а також південно-західної — понад 4,0 м (рис. 13; 14). Споруда орієнтована кутами за сторонами світу.

Стіни котловану прямовисні з невеликим нахилом до центру. У південно-східній стіні між рівнем виявлення та підлогою зафіксовано дві ями:

- яма 22 округлої форми, розміщувалася на відстані 1,22 м від східного кута будівлі, діаметр 0,3 м, стовпова.

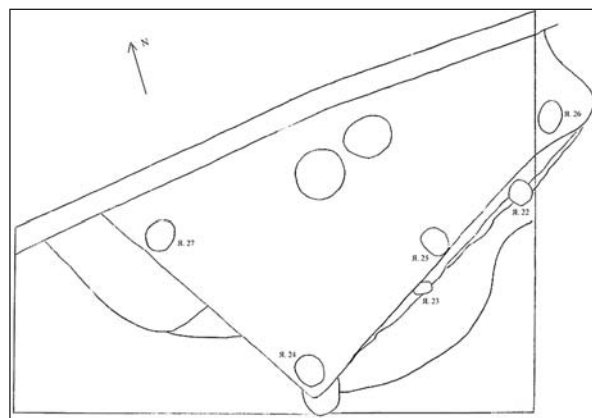

Рис. 14. Споруда 2 у перетині (рисунок)

Fig. 14. Building No. 2 in section (figure)

- яма 23 овальної форми, на відстані 1,72 м від південного кута та на відстані 1,0 м від ями 22, стовпова.

Враховуючи синхронне розташування ям, можемо припустити, що вони належать до конструкції споруди.

Підлога споруди рівна, горизонтальна. На рівні її виявлення розміщується комплекс стовпових ям:

- яма 24 у південному куті. Округлої форми, діаметр 0,38 м, стовпова. Від рівня підлоги вона мала продовження вгору (відбиток вздовж кута котловану) на 1,25 м (рис. 13). Це вказує на загальну глибину котловану споруди в цьому місці.

- яма 25 на відстані 1,9 м від ями 24, посередині південно-східної стіни, округлої форми, діаметр 0,35 м, глибина 0,74 м.

- яма 26 у східному куті будівлі, овальної форми, розміщувалася на відстані 1,87 м від ями 25, діаметр 0,4 м, глибина 0,75 м;

- яма 27 округлої форми, на відстані 2,15 м від ями 24, діаметр 0,35 м, глибина 0,4 м.

Майже у центрі споруди на рівні підлоги зафіксовано дві плями обпаленої глини помаранчевого кольору діаметром 0,50—0,55 та 0,55—0,60 м, що розміщувалися поруч одна з одною (рис. 13). Під час їх розбірки виявилось, що вони є залишками печі, що, імовірно, впала з другого ярусу будівлі під час її руйнування.

На рівні виявлення південно-західної стіни, дещо на захід від неї, зафіксовано округле заглиблення в материк завдовжки (за віссю північний захід—південний схід) 3,15 м, завширшки 0,82 м та завглибшки 0,35 м. Ця врізка може бути пов'язана із входом у підкліт будівлі.

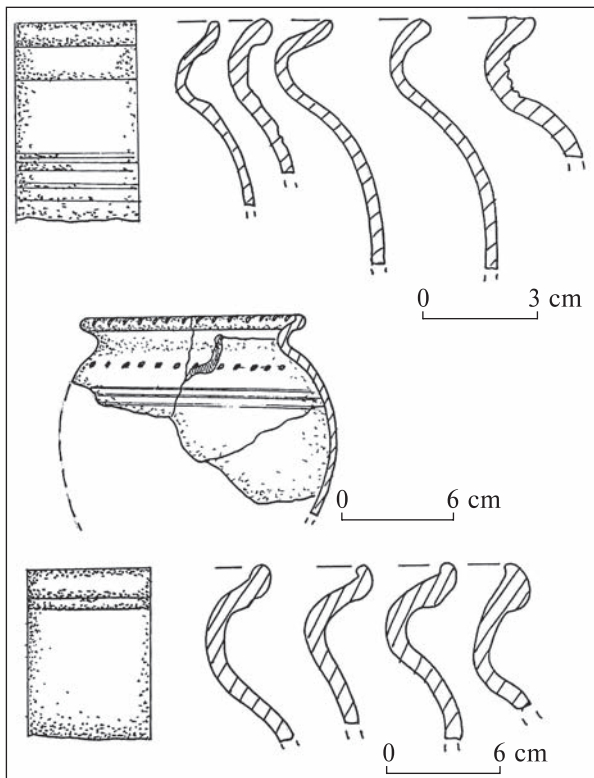

Рис. 15. Керамічний посуд. Споруда 1
Fig. 15. Ceramic pottery. Building No. 1

Із заповнення споруди 2 походить численний матеріал усіх основних категорій: керамічний посудом, залишки будівельного матеріалу вторинного використання (плінфа, каміння), фрагменти тиньку із фресковим розписом, вироби з чорного та кольорового металу, вироби із кістки, скляний посуд та прикраси, пряслиця, фауністичні рештки.

Споруду 2 можемо вважати багаторушним житлом каркасно-стовпової конструкції XI—XIII ст.

Археологічний матеріал⁶

Колекція **керамічного посуду**⁷ з розкопок (понад 5200 од.) є досить репрезентативною (рис. 15; 16; 17; 19: 1—3; 23: 2, 5). Більшість посудин виготовлено із тіста сірого кольору відносно нерівномірного випалу. Червоноглиняна кераміка становить незначний відсоток.

За функціональним призначенням у колекції виділяються такі типи: горщики, покрити-

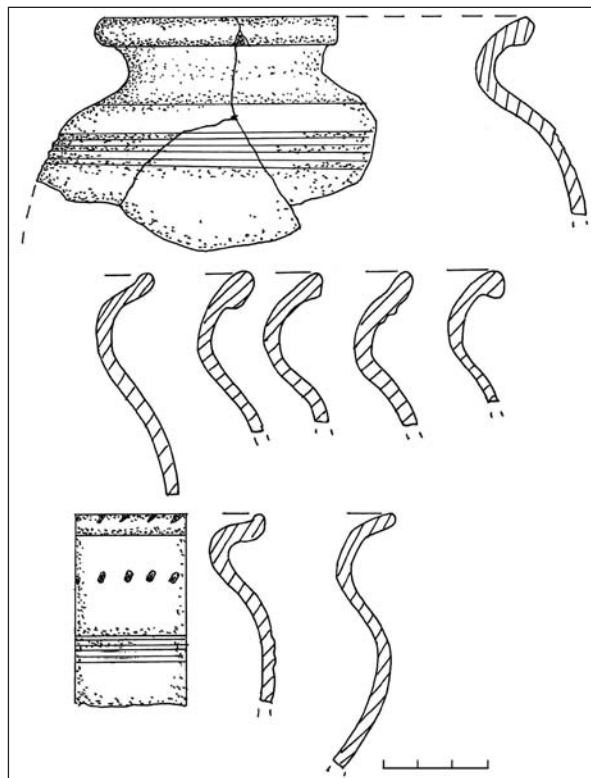

Рис. 16. Керамічний посуд. Споруда 2
Fig. 16. Ceramic pottery. Building No. 2

ки, глеки, миски, амфорки київського типу, корчаги, світильники та інші форми. Серед горщиків зі споруди 1 переважає столовий посуд (6 од.), кухонний і тарний представлено по одному екземпляру. Зі споруди 2 походять знахідки 28 столових горщиків, 11 кухонних та 7 тарних. До кухонного посуду, зокрема, належить знахідка фрагменту масивної товстостінної посудини (найімовіріше жаровні) зі споруди 2.

Столовий посуд із колекції представлено у меншій кількості. Із споруди 1 походять фрагменти верхньої частини глека із видовженим валикоподібним вінцем, високою шийкою та лінійним орнаментом по плечу. Звідси ж походять 15 фрагментів вінець глеків, один із яких — з приліпом для ручки. У заповненні споруди 1 також знайдено два фрагменти амфорок київського типу, один із яких рожевоглиняний, та три дрібні фрагменти вінець мисок (покришок?). Типологічний склад колекції столового посуду зі споруди 2 є майже аналогічним вищеописаному. Звідси так само походять фрагменти верхніх частин глеків (3 од.), один із яких має валикоподібне вінце та лінійний орнамент по плечу, другий — вертикальне підтрикутне у перетині вінце, третій — пряме вертикальне вінце. Фрагменти вінець глеків та

⁶ Зберігається у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

⁷ Визначення провела кандидат історичних наук, фахівець-керамолог О. В. Оногда (Національний культурно-мистецький та музейний комплекс «Мистецький арсенал»).

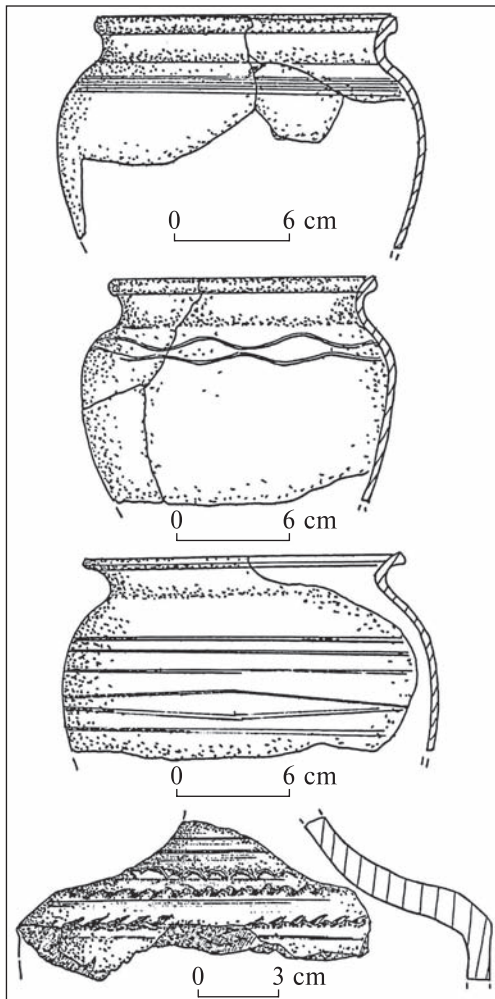

Рис. 17. Керамічний посуд. Споруда 2
Fig. 17. Ceramic pottery. Building No. 2

горлових частин представлені у кількості 11 од. З цієї ж споруди походять знахідки трьох фрагментів вінець мисок, вертикальних у перетині зі зрізаним верхнім краєм. Тут також знайде-

но фрагмент вінця мініатюрної посудини, прямий у перетині із заокругленим краєм.

Полив'яні вироби становлять дуже незначний відсоток знахідок. Зокрема, йдеться про зовсім невеличкий фрагмент вінця посудини, виготовленої із глиняного тіста рожевого кольору та вкритої жовтою поливою із елементами орнаменту зеленого кольору (імпорт?). Окрім цього, із комплексу походять декілька фрагментів стінок сіроглиняних горщиків із плямами зеленої поливи.

Тарний посуд представлено уламками стінок корчаг. Знахідки дев'яти фрагментів таких посудин зі споруди 1 вирізняються товстостінністю та наявністю заглибленого горизонтального рифлення. Зі споруди 2 походять два фрагменти горлових частин товстостінних корчаг з відігнутих майже горизонтально плечем. Один із зазначених фрагментів оздоблений лінійним заглибленим орнаментом, інший — поєднанням лінійних, хвилястих та накольчастих смуг.

Окрему категорію гончарних виробів представляють нечисленні фрагменти світильників. Один із них походить зі споруди 1, а другий — без вінець та придонної частини, із наскрізним отвором у стінці та лінійним орнаментом по зовнішній поверхні — зі споруди 2.

Візуально-типологічна обробка колекції дала змогу, насамперед, простежити типологію профілювання вінець посудин як найбільш хронологічно значущу ознаку. За особливостями геометрії перетину вінець горщиків їх було розподілено на 15 основних видів (рис. 18). Хронологічну атрибуцію кожного виду проведено за аналогіями із використанням класифікацій за М. П. Кучерою, П. П. Толочком та В. О. Петрашенком (Кучера 1986, с. 446—455; Толочко 1981, с. 284—301; Петрашенко 1992, с. 7—20). Абсолютна більшість вінець належить до двох

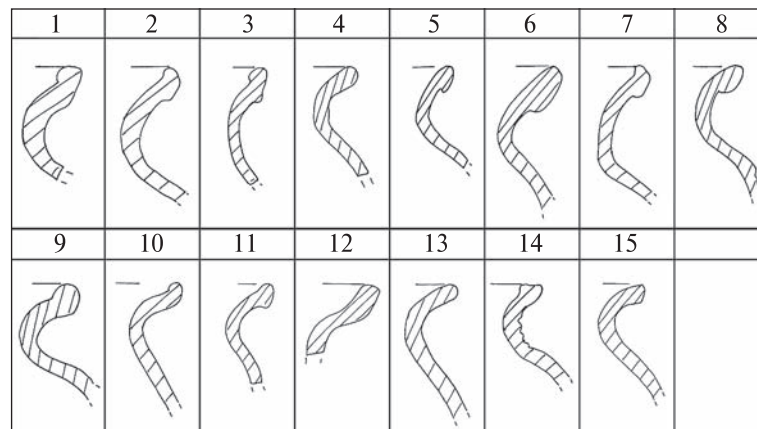

Рис. 18. Основні типи профілювання вінець горщиків з комплексу
Fig. 18. Main types of profiling pots rims of the complex

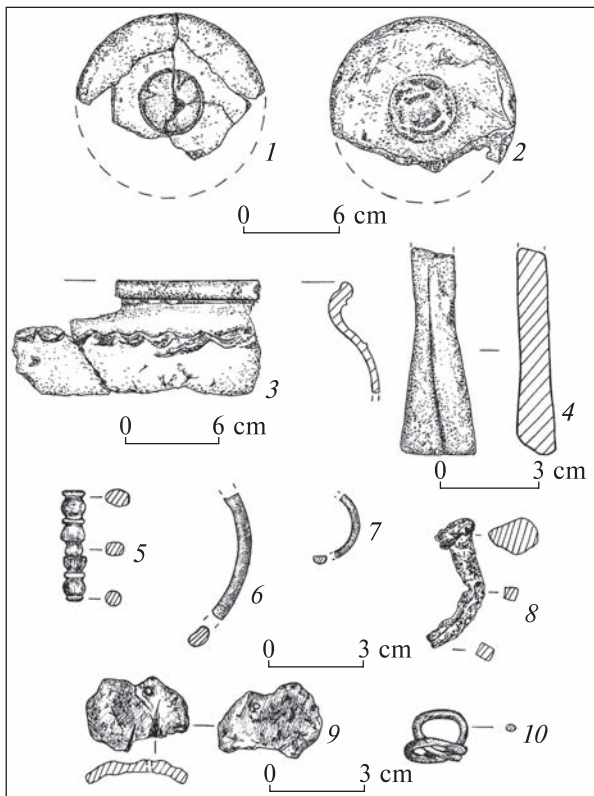

Рис. 19. Археологічні матеріали зі споруди 1
Fig. 19. Archaeological materials from the building No. 1

основних груп: манжетоподібні та валикоподібні, решта різновидів малочисленна.

Група манжетоподібних вінець представлена зразками, характерними для кінця X—XI ст., а саме вінцями із потовщеним манжетом. Площина манжета при цьому нахилена назовні відповідно до вигину вінчика. Подекуди верхній край вінчика загорнутий всередину (рис. 18: 1—4).

Група валикоподібних вінець представлена зразками, характерними для значно ширшого хронологічного діапазону: від кінця XI до XIII ст., але переважно XII—XIII ст. (рис. 18: 5—12).

У незначній кількості також представлені вінця широкого хронологічного діапазону: прямі відігнуті із заокругленим верхнім краєм (рис. 18: 13), аналогічні кераміці XI ст., за П. П. Толочком; вінця із потовщеною верхньою частиною, край якої відтягнутий всередину посудини та утворює борозенку (рис. 18: 14), що нагадують вінця типу 15 кінця XII—XIII ст., за В. О. Петрашенком; прямі відігнуті вінця із прямо зрізаним верхнім краєм (рис. 18: 15), аналогії до яких датуються досить широко — щонайменше від X до XIII ст.

Кількісна репрезентація типів є нерівномірною. Домінують види 2 та 3 групи манжетоподібних вінець (кінець X—XI ст.), та види 8,

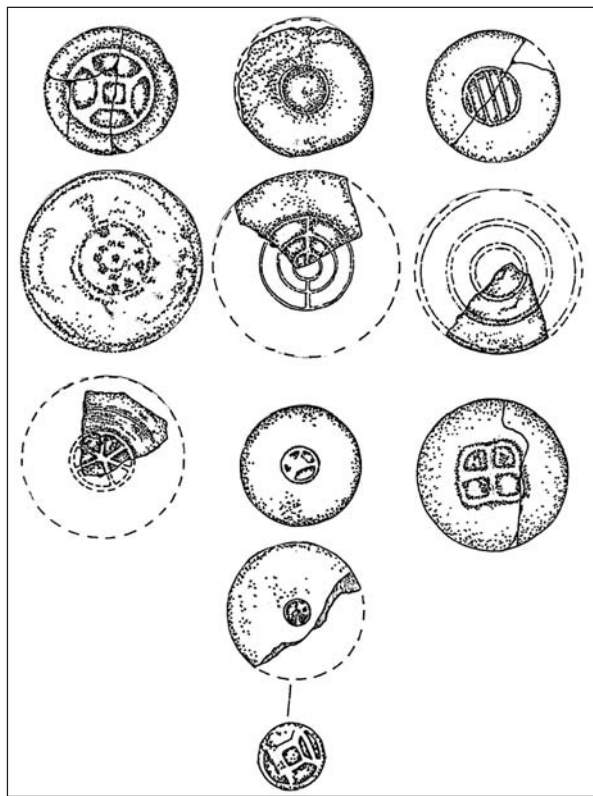

Рис. 20. Клейма на денцях зі споруди 2
Fig. 20. Stamps on the vessels bottoms from the building No. 2

9 і 10 валикоподібних вінець (кінець XI—XIII ст.). Очевидно, що зазначений археологічний комплекс існував тривалий час і його можна датувати в межах XI—XIII ст. Привертає увагу факт подібності типологічного набору керамічного комплексу споруд 1 та 2: колекції із них є відносно гомогенними як у кількісному, так і в якісному вимірах.

Окремо слід виділити знахідки кількох фрагментів вінець горщиків другої половини XII—XIV ст. із заповнення споруди 2. Це валикоподібні масивні у перетині вінця, одне із яких має борозенку на внутрішньому краї, а ще три — неглибоку виїмку для покришки. Наявність таких знахідок навряд може поставити під сумнів датування комплексу в цілому. Проте факт потрапляння цих фрагментів у заповнення об'єкту є, вочевидь, цікавим, а його зміст може розкритись за умови виявлення інших пам'яток на суміжних ділянках Печерська.

Значна частина посудин має оздоблення: найчастіше у вигляді врізного лінійного, рідше — хвилястого орнаменту, нанесеного гребінцевим штампом (рис. 17) або загостреним предметом. Оздоблення у вигляді насіннеподібних заглиблень або відбитків зубчастого штамп, або поєднання цих елементів виявлене рідко. Розташування орнаменту переважно на ший-

ці та плічках, рідше — по вінцю та стінках. Така ситуація є цілком типовою для хронологічного періоду другої половини XI—XIII ст.

Денця горщиків представлені у колекції 269 од. різного ступеню фрагментованості. Більшість денців має діаметр в діапазоні від 7,0 до 12 см, а найбільша їх кількість припадає на діаметр 10 см — як у колекції зі споруди 1, так і зі споруди 2. У переважній більшості денця мають рівну поверхню або сліди слабовираженої підсіпки. Також у комплексі присутні денця із клеймами. Щодо типологічного набору клейм, то всі вони переважно простих композиційних схем. Зі споруди 1 походять три денця із клеймом у вигляді кола (зокрема одне невиразне), кола із вписаним у нього квадратом (одна од.) та двох концентричних кіл (одна од.) (рис. 19: 1—2). Знахідки із заповнення споруди 2 представлені більшою кількістю варіантів (рис. 20): клеймами у вигляді кола (три од.), кола із вписаною у нього нечіткою геометричною фігурою (дві од.), двох концентричних кіл (чотири од.), кола із вписаним у нього хрестом (дві од.), трьох концентричних кіл та радіальної лінії, що їх перетинає (одна од., збереглося частково), фігурне В-подібне клеймо у вигляді двох кіл, що сполучаються (одна од., збереглося частково). Також з колекції походять знахідки двох фрагментів денця із шерехатою поверхнею, що імовірно, являє собою нечітке клеймо (дві од.) та один фрагмент денця, на якому наявні три горизонтальні паралельні опуклі лінії (одна од.).

Окремо зазначимо наявність амфорної кераміки, зокрема великого фрагменту частини шийки і плічків коричневого кольору, вкритого прокресленою орнаменталією по плічках (рис. 17). До імпортованої кераміки слід віднести невеликий фрагмент стінки чорної посудини (близько 3,0 см у перетині і 0,5 см завтовшки) з прокресленим на ньому умовно рослинним орнаментом (рис. 21: 4).

Комплекс керамічного посуду характеризується відносно широким хронологічним діапазоном. На підставі кількісних та якісних параметрів він може бути датований другою половиною XI — першою половиною XIII ст. Варто також підкреслити, що порівняння керамічних матеріалів обох виявлених споруд дозволяє констатувати їх синхронність.

Залишки **плінфи**⁸ з культурного шару і котлованів будівель мали вторинне використан-

ня і належали до широкого хронологічного діапазону. Так досліджений фрагмент плінфи зі споруди 1 світлокоричневого кольору нерівномірного обпалу завтовшки 3,5 см датується кінцем X ст. та знаходить аналогії серед матеріалів Десятинної церкви та світських будівель навколо неї.

Фрагменти плінфи товщиною 3,0 см червоного кольору належать до другої чверті XI ст. Серед них фрагмент плінфи *in situ* на дні споруди 1 (18+ × 11+ × 2,5—3,0 см). Тісто щільне, червоно-цегляного кольору, зрідка трапляються включення (бобовини) шамоту (?) фіолетового кольору діаметром до 0,5 см. Тип формовки, товщина і характер керамічного тіста плінфи знаходить найближчі аналогії серед матеріалу Золотих воріт і Софійського собору в Києві. Таким чином, фрагмент може бути датований другою чвертю XI ст. На сколі плінфи присутні слабкі сліди вапняного розчину, що говорить про те, що плінфа походила з кладки будівлі цього часу.

Фрагменти плінфи зі споруди 1 завтовшки 4,0—4,5 см датуються останньою третьою XI ст. (найближча аналогія — плінфа Успенського собору Києво-Печерського монастиря). Ще один фрагмент плінфи (споруда 1) товщиною 4,5 см. Тісто світло-коричневого кольору, алевроитових глин, на торці поперекові сліди від зняття форми, на одній з постілих сторін відбитки дошки. Датується другою третьою — другою половиною XII ст. (аналогії: церква Успіння Богородиці на Подолі, Кирилівська церква).

Металеві вироби⁹ також численні і різноманітні:

1) Предмети з чорного металу: ножі різного розміру (споруда 2), близько восьми од., серед них ніж з інкрустацією з кольорового металу у вигляді геометричного орнаменту, нанесеного на обушок (рис. 22: 3); більше десятка цвяхів (споруда 2); фрагменти відер — обода різного діаметру, кріпильні петлі, дві дугоподібні ручки з петлями на кінцях (споруда 1 та 2) (рис. 22: 1); інструменти: маленькі ювелірні кліщі (споруда 2) (рис. 22: 4) і фрагмент долота або зубила (споруда 2); ключі та їх фрагменти (споруда 2) (рис. 22: 2, 5); підковка від чобота (споруда 2), половинка кресала (споруда 2, верхній шар); кілька фрагментів не ідентифікованих речей. Всі вироби виконані способом кування із за-

⁸ Визначив кандидат історичних наук Д. Д. Йолшин, співробітник сектору архітектурної археології Державного Ермітажу (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація).

⁹ Визначення Н. О. Онопрієнко (реставраційна майстерня творів мистецтва Національного Києво-печерського історико-культурного заповідника).

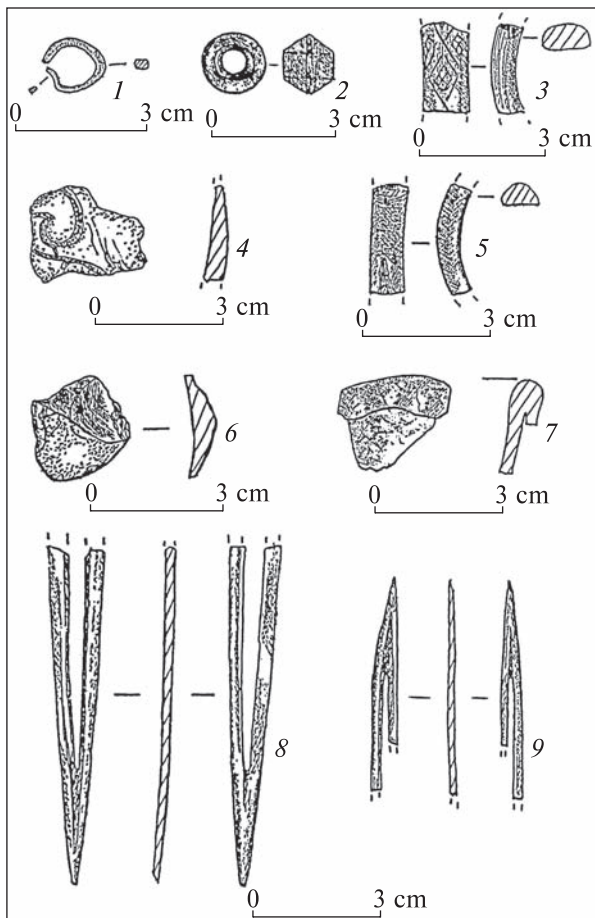

Рис. 21. Археологічні матеріали зі споруди 2
Fig. 21. Archaeological materials from the building No. 2

стосуванням, в окремих випадках, вирубки і ковальського зварювання.

2) Предмети з кольорового металу (мідний сплав). Лита шпилька з зооморфним завершенням у вигляді голівки птаха і кріпильним кільцем (дуже зношеним, від тривалого використання) (споруда 2) (рис. 23: 10). Аналогія — знахідка у житлі 4 XI—XII ст. (майстерні ювеліра?) з розкопок 2001 р. на пров. Рильському, 5 (Мовчан та ін. 2002, с. 194, 192, рис. 1). Бронзовий перстень щитковосерединний з черневим орнаментом в круглому щитку (споруда 2) (орнамент умовно рослинний, у вигляді пелюстків) і двома краплеподібними виступами з обох боків щитка, також з черневим орнаментом (лиття, кування) (рис. 23: 6). Близька аналогія цього виробу — новгородський перстень 70—90 рр. XII ст. (Седова 1981, рис. 49); невеличка сережка у вигляді напівкільця (діаметром 1,3 см) із потоншеними незамкненими кінцями (рис. 21: 1); фрагмент скроневого кільця (?) (рис. 23: 8) та ін.

3) Предмети зі свинцевого сплаву: литий предмет неправильної форми з наскріз-

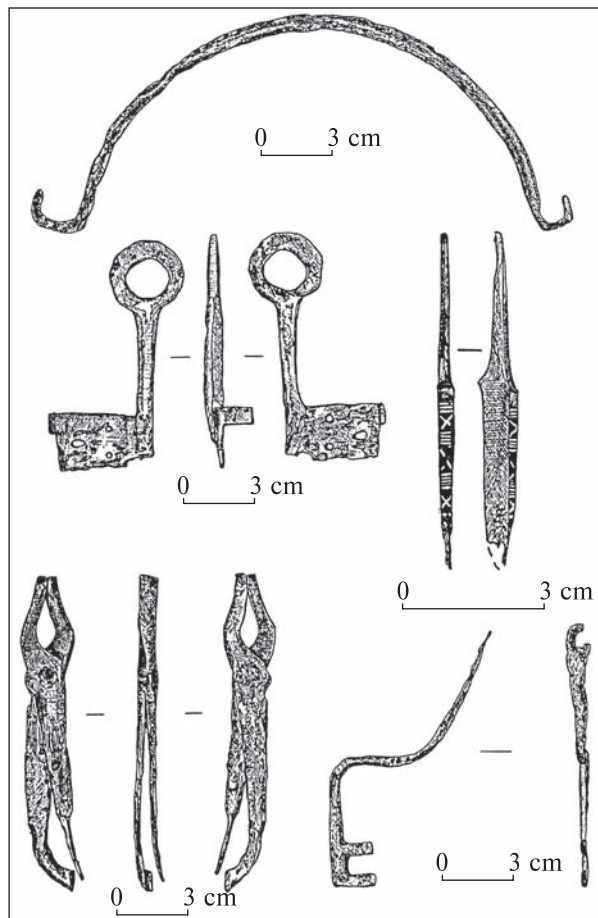

Рис. 22. Вироби з чорного металу (споруда 2)
Fig. 22. Items made of ferrous metal (building No. 2)

ним отвором і зарубками (споруда 2), можливо, грузило та аналогічний фрагмент (грузила) з отвором зі споруди 1; фрагмент багаторазово зігнутого листа металу зі слідами механічної обробки і елементами рельєфу (споруда 2).

Вироби з кістки¹⁰. У споруді 1 був знайдений гудзик стрижневий, зроблений з кістки, що мав форму різьбленої балясинки з перехватом у середній частині. Довжина 35 мм, діаметр в районі перехвату 5,0 × 6,0 мм (рис. 19: 5; 24). Поверхня оброблена ножом і відполірована. Така форма є найбільш поширеною для давньоруських стрижневих гудзиків. Аналогії відомі у Києві, Воїнській Греблі та на інших давньоруських пам'ятках, де цей тип трапляється у шарах XI—XII ст.

Астрагал великого копитного (пошкоджений) (споруда 1). У середині простежуються залишки порожнини, у якій збереглися висвердлені ямки, напевно, для заливки свинцем. На боковій частині, виявлено лінії, продряпані ві-

¹⁰ Визначила доктор історичних наук М. С. Сергєєва (відділ археології Києва ІА НАН України).

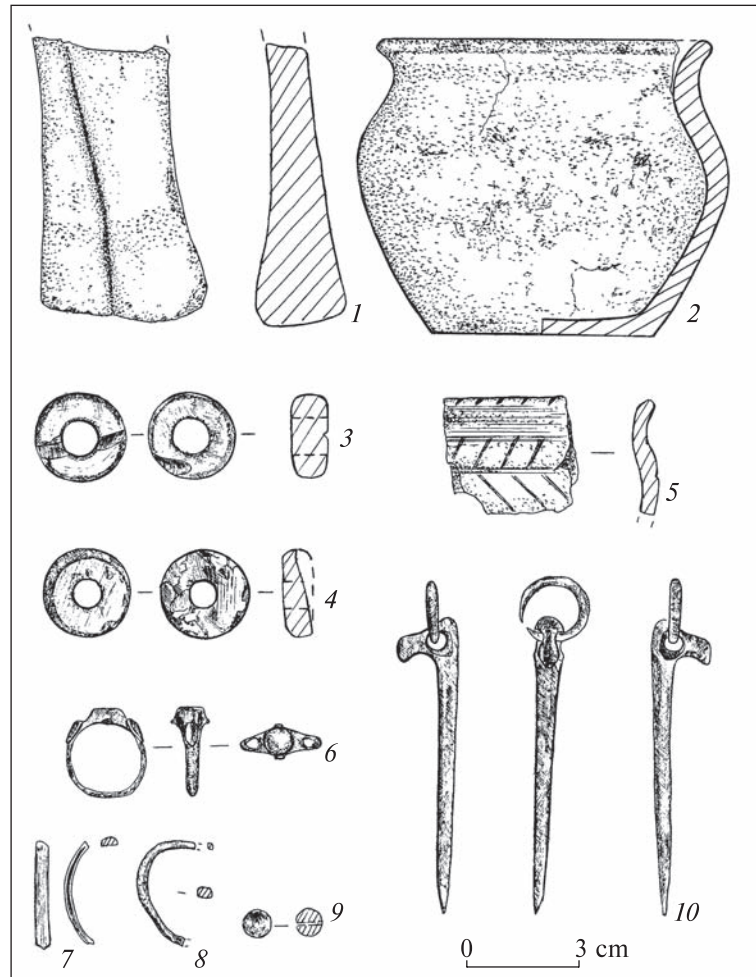

Рис. 23. Археологічні матеріали зі споруди 2
Fig. 23. Archaeological materials from the building No. 2

стряг голки або шила, що утворюють рисунок у формі сітки. Астрагал можна трактувати як битку для гри у бабки, пошкоджену під час виготовлення.

Астрагал дрібного копитного (споруда 2) без слідів обробки. Виріб цілий, лише з одного боку є невеликий скол. У боковій частині наскрізний отвір діаметром 7,0 мм. Астрагали з отворами, найімовірніше, були особистими амулетами, проте, цілком можливо, що одночасно вони могли виконувати гральні функції.

Зі споруди 2 походять дві природні кістки вильчатої форми довжиною 50 та 75 мм (обламані), що належали великій рибі (див. нижче) та могли використовуватися як знаряддя для плетіння (рис. 21: 8—9).

Скляні вироби¹¹ представлені посудом і прикрасами (браслетами, намистинами, перснем).

У переважній більшості скляні предмети збереглися фрагментарно.

Посуд репрезентований конусоподібним кубком, келихом зі стійким денцем і келихом з піддоном (розвали). Колір посудин світложовтий прозорий. Скло з дрібними тріщинами, патиноване. Стінки всіх посудин тонкі.

Представлений одним екз. вінчик, а також більшість стінок належать конусоподібному кубку (споруда 2). Вінчик прямий, по краю має невеличке потовщення, злегка відігнутий всередину. Діаметр вінчика 6,5 см. За аналогіями, подібні вінчики датуються кінцем XI — кінцем XIII ст. (Щапова 1963, с. 115—116). Загалом, конусоподібні кубки на території Давньої Русі починають виготовляти наприкінці XI ст. Їх побутування триває до XIII ст. Посудини зазначеної форми були розповсюджені на значній території: скандинавські країни, Західна Європа, де вони мають більш ранню дату (IX — перша половина X ст.) (Щапова 1972, с. 54—55).

¹¹ Визначила кандидат історичних наук О. Ю. Журухіна (Музей історії Десятинної церкви).

Інший тип посудин — келихи зі стійким широким денцем, центральна частина яких була дещо увігнута всередину ємності (спорука 1). Можливо, такі келихи мали циліндричні чи злегка опуклі стінки. Ці посудини з'являються наприкінці XI ст. і вже доволі розповсюджені у середині XII ст.

Наступний тип — келихи з піддоном (спорука 2), що конусоподібно загнутий всередину і складає єдине ціле з ємністю посудини (рис. 21: 7). Діаметр знайденого денця складає 4,2 см. Ці келихи з'явилися у першій половині XII ст. і виготовлялися за допомогою шаблонів (Щапова 1972, с. 54—55, 58—59; 1963, с. 122—123).

Серед знайдених скляних прикрас переважають браслети (п'ять екз.). Вони пласко-опуклі, зроблені з яскраво-блакитного і яскраво-зеленого прозорого, темного зелено-жовтого напівпрозорого, а також чорного непрозорого скла. Усі переважно походять зі споруди 2. Лише один з двох браслетів чорного кольору — зі споруди 1. Браслети давньоруського виробництва. Один екз. пласко-опуклого браслету з яскраво-синього прозорого скла належить до привізних візантійських (Щапова 1972, с. 110—112). На зовнішньому боці наявний геометричний декор у вигляді ромбів і хвилястих смуг, виконаних жовтою та синьою емаллю (рис. 21: 3).

Намистини зі споруди 2 представлені трьома екземплярами:

1) Зонна з зеленого напівпрозорого скла, що датуються серединою X — початком XII ст. (Щапова 1956, с. 168—169). На території Подолу подібні намистини були знайдені під час дослідження склоробної майстерні (XII — початок XIII ст.) (Сергеева 1991, с. 76).

2) Усічено-біконічна намистина зі світло-коричневого напівпрозорого скла (діаметром 1,5 та завширшки 1,2 см) (рис. 21: 2). Усічено-біконічні намистини із пропорціями приблизно 1 : 1 виявляють у комплексах XII ст. (Щапова 1956, с. 169—170). С. І. Валиуліна робить посилення на аналогічні за зовнішніми ознаками намистини у Старій Ладозі у шарі X—XI ст. та у могильниках Верхнього Прикам'я XI—XII ст. (Валиуліна 2005, с. 90).

3) Дрібна сердолікова куляста намистина яскраво-червоного кольору (рис. 23: 9). На території Давньої Русі такі трапляються у шарах X—XI ст. (Полубояринова 1991, с. 22).

Одним екз. представлений пласко-опуклий перстень (спорука 2) з яскраво-зеленого про-

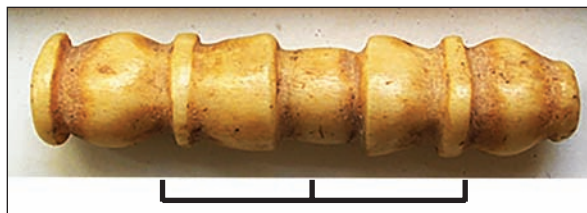

Рис. 24. Гудзик зі споруди 1

Fig. 24. The button from the building No. 1

зорого скла (рис. 23: 7). Виробництво таких перснів починається наприкінці XI ст. і триває до середини XIII ст. (Щапова 1963, с. 107).

Таким чином, можна зробити висновок, що комплекс скляних виробів з розкопок датується XI—XIII ст. Переважна більшість скляних виробів давньоруського походження. Виняток складає фрагмент візантійського орнаментованого браслету.¹²

Каміння та вироби з нього. У культурному шарі та особливо у заповненні котлованів споруд каміння виявлено у значній кількості. Серед уламків гірських порід, знайдених у розкопках: граніт, кора вивітрювання, глинистий та оолітовий вапняки, метасоматит (грейзен), кварцит, п'ять різновидів пісковика, два різновиди аргіліту, алевроліт, туф¹³.

Серед виробів з каменю: два точильні бруски (спорука 1 і 2) (рис. 19: 4; 23: 1), два невеличкі крем'яні, очевидно, для видобутку вогню (спорука 1 і 2) (рис. 21: 6) та два пряслиця з овруцького пірофіліту (шифера) діаметром 2,5 см (спорука 2) (рис. 23: 3—4). Фрагмент овруцького пірофіліту, ймовірно уламок плити, походить зі споруди 1. Слідів обробки на фрагменті не виявлено.

Фауністичні рештки. Цікавою категорією знахідок з археологічного комплексу є кістки тварин, птахів та риби. Частина кісток тварин належала великому собаці або вовку та невеликому собаці; бурому ведмедю. Було зібрано значну кількість кісток різновікових особин свиней (імовірно диких), благородного оленя (до восьми особин), значно менше — козулі, свійської кози (або барана), свійського бика

¹² Було також проведено якісний аналіз скляних виробів методом спектроскопії рентгенівського випромінювання (дослідження доктора хімічних наук В.О. Зажигалова, член-кор. НАНУ, Інститут сорбції та проблем ендоекології НАН України).

¹³ Визначення провели М. С. Ковальчук, Г. С. Компанець (Інститут геологічних наук НАН України), І. А. Черевко (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник).

(або тура), зубра, а також дорослого але низькорослого коня — монгольського свійського або дикого коня тарпана¹⁴.

Серед відібраних для дослідження 26 кісток птахів (споруда 2)¹⁵, визначені рештки дикої гуски сірої, дикої качки-крижня, курки свійської, сірої ворони (випадково). Виходячи з видового складу та співвідношення видів птахів, можна зробити висновок, що у цій місцевості як промисловий вид використовували дику качку — крижня та сіру гуску, при цьому мисливська здобич складала майже половину від усіх спожитих птахів. Також на поселенні було добре розвинене птахівництво, про що свідчить значний відсоток (58 %) в матеріалі курки свійської.

Серед 11 досліджених кісток риб (споруда 2)¹⁶ було виділено п'ять видів, які належать до двох рядів: ряд осетроподібні — осетер російський, севрюга та стерлядь; ряд коропоподібні — лин та вирізуб.

Відомо, що до XVI ст. осетри доходили по Дніпру до Києва, до 60 % усієї риби, що здобували місцеві жителі, були осетрові. В колекції є дві кістки, які належать до посткраніального скелета риб з родини осетрових (у вигляді знарядь — проколок чи голок) (рис. 21: 8—9). Більша з них дорівнює 77 мм, відповідно довжина риби була близько 198 см, а вага 50 кг. Довжина меншої кістки дорівнює 50 мм, відповідно розрахована довжина риби дорівнювала 131 см, а вага 32 кг. В обох випадках розміри осетрових риб були майже максимальні.

Серед не осетрових у матеріалі присутній один екз. глоткових зубів вирізуба та зяброва кришка лина. Довжина вирізуба дорівнювала 70 см, вага 6,0 кг. Розрахована довжина лина 30 см, вага біля 600 г. Отже, у давньоруську добу в цій місцевості ловили три види осетрових (осетер, севрюга та стерлядь), причому риби досягали значних розмірів. Осетрових, найімовірніше, здобували на самому руслі Дніпра, тоді як наявність в матеріалах лина вказує на наявність значної кількості зарослих очере- том заток, стариць тощо, де виловлювався даний вид. Вирізуб віддає перевагу більш холодній течії та річкам з кам'янистими ділянками. Риба ловилась як сітками, так і гачковими зна-

ряддями. Розрахована довжина та вага риб вказує на те, що здебільшого в уловах переважали особини значного розміру, а самі риби, порівняно із сучасними, були більш тугорослі.

Висновки

У результаті досліджень 2010 р. на ділянці за адресою вул. Панфіловців, 18-а було виявлено багатошарову пам'ятку, яка складалася з об'єктів двох хронологічних періодів: кінця XVIII ст. та давньоруської доби (XI—XIII ст.). Ці роботи, певною мірою, можна назвати унікальними, адже годі було й сподіватися на збереження пам'ятки княжої доби на Печерську, який зазнав тотального перепланування, внаслідок масштабного фортечного будівництва XVIII—XIX ст.

Під час робіт було з'ясовано конструктивні особливості оборонної споруди XVIII ст. — Андріївського люнета (люнета 4). Давньоруський період представлений комплексом, який складався з двох будівель: споруди 1 — каркасно-стовпової напівземлянки господарчого призначення та споруди 2 — багатоярусного житла каркасно-стовпової конструкції з господарчим підклітом. Зважаючи на суміжне розташування споруд та специфічні ознаки ділянки культурного шару між ними, можна вважати, що вони функціонально були пов'язані між собою. За типологічними ознаками керамічних знахідок — як побутового посуду, так і будівельних матеріалів — цей житлово-господарчий комплекс може бути датований в межах другої половини — кінця XI — першої третини XIII ст.

Зазначимо, що досліджена пам'ятка стала ланкою у цілій низці інших давньоруських локацій Печерського Звіринця (рис. 2: 2). Зокрема, наприкінці 1990-х рр. В. К. Козюбою були знайдені сліди давньоруського поселення на південно-східному закінченні Печерського плато (близько 800 м на схід від пам'ятки 2010 р.), на території меморіального комплексу «Національний музей війни 1941—1945 рр.». На місці, утвореному краєм плато і схилом Неводницької балки, біля її гирла була виявлена кераміка XI—XII ст. (Козюба 2008, с. 136).

У 2003 р. було досліджено давньоруське поселення (залишки 21 житлового і господарчого об'єкта) на території Наводницької вежі (вежі 4) Київської фортеці XIX ст. (вул. Старонаводницька, 2) (Козюба 2008, с. 136—156). За своїм датуванням (XI—XIII ст.) воно було синхронне дослідженню нами у 2010 р. та розташовувалося близько 600 м на захід від нього.

¹⁴ Визначення О. П. Мельник (Національний університет біоресурсів і природокористування).

¹⁵ Визначення Є. Ю. Яніш (Інститут зоології НАН України), С. Ю. Тайковою (Зоомузей Національного науково-природничого музею НАНУ).

¹⁶ Визначення Є. Ю. Яніш (Інститут зоології НАН України).

Також культурний шар давньоруського часу був зафіксований наприкінці 1996 р. в урвищі плато над вул. Старонаводницькою, ближче до вул. Лейпцизької, що, ймовірно, свідчило про видовженість поселення вздовж краю балки на 350—400 м (Козюба 2008, с. 138). Були зафіксовані численні уламки кераміки XI—XIII ст., бічні стінки амфор, фрагменти плінфи товщиною близько 3,0 см (Сиром'ятников 2000, с. 260). Ця територія примикає з південного сходу до корпусів *Військового інституту телекомунікацій та інформатизації ім. Героїв Крут*.

З північного сходу найближчою до відкритого 2010 р. поселення точкою є вивчені 1988 р. залишки давньоруського поселення XII—XIII ст. на території Печерської гауптвахти (вул. Лаврська) (Балакін, Оногда 2008, с. 125—128).

Отже, дослідженнями 2010 р. на вул. Панфіловців заповнено лакуну у просторі між Печерським монастирем та Видубицько-Звіринецьким масивом.

Пам'ятка розміщувалася на вигідному з фортифікаційної точки зору підвищенні-плато, із заходу та півдня природно захищеному крутими схилами. Не випадково у новий час саме тут розташували люнет київської фортеці XVIII ст. Виявлене поселення можна пов'язати з давньокиївським форпостом, який, очевидно, контролював Наводницьку долину (Неводничі, Неводичі) та захищав київські околиці з південного сходу. Численні знахідки плінфи XI—XII ст., фрагменти фрескового розпису вказують на те, що в давньоруський час неподалік розміщувалася мурована споруда — церква або палац.

Загибель поселення могла статися в результаті захоплення Києва військами хана Батия у 1240 р., проте поодинокі знахідки кераміки XIII — початку XIV ст. свідчать про те, що життя довкола не завмирало і в наступний час. Можливо, частина культурних шарів на ділянці була знищена в результаті спорудження люнета.

Щодо перспективи дослідження прилеглих ділянок, то, з нашої точки зору, насамперед, слід звернути увагу на садибу на вул. Добровольчих батальйонів, 20 (наразі незабудовану), в південно-східній, нижній частині якої, ймовірно, могли зберегтися ще якісь сліди цього поселення.

Андріївський люнет, в якому унікально поєднано пам'ятку XVIII ст. та давньоруської доби, на нашу думку, заслуговує на значно

більшу увагу від пам'яткоохоронних органів, ніж можемо спостерігати на сьогодні¹⁷.

- Балакін, С. А., Писаренко, Ю. Г. 2011. Попередні результати археологічних досліджень нової давньоруської пам'ятки на Печерську в 2010 р. *Могилянські читання 2010 р.* Київ, 15, с. 325-330.
- Балакін, С. А., Оногда, О. В. 2008. Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти. *Праці центру пам'яткознавства*. Київ, 13, с. 123-144.
- Бобровський, Т. 2007. *Підземні споруди Києва*. Київ.
- Валиулина, С. И. 2005. *Стекло Волжской Булгарии. По материалам Билярского городища*. Казань.
- Івакін, Г. Ю., Балакін, С. А. 2011. Нова давньоруська пам'ятка у Печерському районі м. Києва. *Археологічні дослідження в Україні 2009—2010 рр.* Київ; Полтава, с. 151-153.
- Козюба, В. 2008. Археологічні пам'ятки XI—XIII ст. найближчої околиці Давнього Києва. *Археологічні студії*. Київ; Чернівці, 3, с. 136-157.
- Копилов, Ф. Б. 1957. *Щоденник археологічних спостережень під час земляних робіт у Києві у 1957 р.* Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. е. 1957/37а, зошит 3—4.
- Кучера, М. П. 1986. Керамика. *Археология Украинской ССР*. Киев, т. 3, с. 446-455.
- Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Писаренко, Ю. Г., Гончар, В. М., Ієвлев, М. М. 2003. Дослідження в Києві по Рильському провулку. *Археологічні відкриття в Україні 2001—2002 рр.* Київ, 5, с. 191-194.
- Петрашенко, В. А. 1992. *Керамика IX—XIII вв. Среднего Поднепровья. Древнерусская керамика*. Москва: Інститут археології РАН, с. 7-20.
- Писаренко, Ю. 2019. З якого місця Тарас Шевченко намалював київський краєвид із Наводницькою вежею, Казармами кантоністів та Андріївським люнетом (1846). *Opus Mixtum*. Київ, 7, с. 175-189.
- Полубояринова, М. Д. 1991. *Украшения из цветных камней Болгара и Золотой Орды*. Москва.
- Самойловський, І. М. 1957. *Щоденник археологічних спостережень під час земляних робіт у Києві у 1957 р.* Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. е. 1957/37а.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия Древнего Новгорода X—XV ст.* Москва.
- Сергеева, М. С. 1991. Стекольная мастерская на северо-западной окраине Подола. *Тези доповідей I науково-практичної конференції «Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини»*. Білогірська, жовтень 1991 р. Київ, ІА НАНУ, с. 76-78.
- Сиром'ятников, О. К. 2001. Топонім «Берестове» та локалізація однойменного княжого села. *Могилянські читання 2000*. Київ, 3, с. 258-260.
- Ситкарева, О. В. 1997. *Киевская крепость XVIII—XIX вв.* Киев.

¹⁷ У 2013 р., під час облаштування домогосподарства власник ділянки 18-а самочинно захопив частину плато люнета з північного заходу — на південь від розкопаного нами майданчика, над недослідженою(!) ділянкою давньоруського поселення — та влаштував там садок із підземною системою поливу. Саме ця ділянка поселення була обмежена (зрізана) з півдня та сходу трасою підземної галереї. Крім того, ґрунтовий підйом на люнет (апарель), без погодження, було замінено капітальними сходами.

Сьомка, О. 2011. Васильківський форт: до історії назви та побудови. *Шевченкознавчі студії*. Київ, 13, с. 295–300.
Толочко, П. П. 1968. *Таємниці київських підземель*. Київ.
Толочко, П. П. 1981. Гончарное дело. В: Толочко П. П. (ред) *Новое в археологии Киева*. Киев, с. 284–301.
Шевченко, Т. Г. 1961. *Тарас Шевченко. Мистецька спадщина: в 4 т.* Київ, 1.

Шапова, Ю.Л. 1956. Стекланные бусы древнего Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 55, с. 164–179.
Шапова, Ю. Л. 1963. Стекланные изделия древнего Новгорода *Материалы и исследования по археологии СССР*, 117, с. 104–163.
Шапова, Ю. Л. 1972. *Стекло Киевской Руси*. Москва.

Надійшла 20.04.2020

Г. Ю. Ивакин^{†1}, Ю. Г. Писаренко², С. А. Балакин³, В. Г. Ивакин⁴

¹Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН Украины

²Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института философии имени Г. С. Сковороды НАН Украины, ORCID 0000-0003-3247-1176, zirin@ukr.net

³Бывший заведующий отделом археологии Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника

⁴Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии Киева Института археологии НАН Украины, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

ДРЕВНЕРУССКИЙ ПАМЯТНИК НА ТЕРРИТОРИИ КИЕВО-ПЕЧЕРСКОЙ КРЕПОСТИ XVIII в.

В 2010 г. было открыто и частично исследовано неизвестное древнерусское поселение по адресу ул. Добровольческих батальонов, 18 (г. Киев). Совместные научно-спасательные работы Архитектурно-археологической экспедиции Института археологии НАН Украины и отдела археологии Национального историко-культурного Киево-Печерского заповедника существенно дополнили картину заселенности ближайшей околицы древнего Киева вблизи Печерского монастыря. Уникальность находки заключается в том, что она сохранилась в теле памятника фортификации конца XVIII в. В ходе работ были изучены конструктивные особенности оборонного сооружения — Андреевского люнета (люнета 4), а также исследован культурный слой и остатки жилых и хозяйственных построек второй половины — конца XI — первой трети XIII вв. Это, в частности, сооружение 1 — каркасно-столбовая полуземлянка хозяйственного назначения и сооружение 2 — многоярусное жилище каркасно-столбовой конструкции с хозяйственным подклетом. В результате исследований была собрана и передана в фонды Национального историко-культурного Киево-Печерского заповедника коллекция многочисленного и разнообразного материала: фрагменты керамической и стеклянной посуды, амфорной тары, изделия из кости, стекла, металла и камня. Кости животных, птиц и рыб, найденные на поселении, определенные специалистами-биологами, дают возможность охарактеризовать пищевой рацион жителей открытого поселения. Обнаруженное поселение можно связать с древнекиевским форпостом, который контролировал Наводницкую долину (Неводнич, Неводичи) и защищал киевские окрестности с юга. Многочисленные находки плинфы XI—XII вв. указывают на то, что в древнерусское время неподалеку находилась каменная постройка — храм или дворец. Возможно, гибель поселения произошла в результате захвата Киева войсками хана Батые в 1240 г., однако единичные находки керамики XIII — начала XIV вв. свидетельствуют, что жизнь вокруг не замирала и в последующее время.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Древняя Русь, поселение XI—XIII вв., Киев, Печерск, Андреевський люнет конца XVIII в.

Hlib Yu. Ivakin^{†1}, Yurii H. Pysarenko², Serhii A. Balakin³, Vsevolod H. Ivakin⁴

¹D.Sc., Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NASU

²PhD, Senior Researcher of the Institute of Philosophy named after H.S. Skovoroda of the NAS of Ukraine, ORCID 0000-0003-3247-1176, zirin@ukr.net

³Former Chief of the Department of Archaeology of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve

⁴PhD, Head of the Department of Kyiv Archaeology, Institute of Archaeology of the NASU, ORCID 0000-0002-0074-1963, wkniaz16@ukr.net

OLD RUS MONUMENT OF THE XVIII CENTURY AT THE TERRITORY OF THE KYIV-PECHERSK FORTRESS

In 2010, an unknown Old Rus settlement at Dobrovolchych batalioniv st., 18 (Kyiv) was discovered and partially explored. Joint scientific and rescue excavation of the Architectural and Archaeological Expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine and Department of Archaeology of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve significantly complemented the population picture of the nearest outskirts of Old Rus Kyiv near the Pechersk monastery. The uniqueness of the find lies in the fact that it was preserved in the body of the XVIII century fortification monument. During the works, structural features of the defensive structure — Andriivskyi lunette (lunette No. 4) were investigated, as well as the cultural layer and the remains of residential and utility buildings of the second half-end of XI — first third of XIII centuries: building No. 1 — non-residential utility building and building No. 2 — multi-storey residential building with a basement.

As a result of research, collected and transferred to the funds of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve collection of numerous and diverse material: fragments of ceramic and glassware, amphorae, products made of bone, glass, metal and stone. Bones of animals, birds and fish found at the settlement, identified by biologists, provide an opportunity to characterize the diet of the inhabitants of the explored settlement.

The discovered settlement can be associated with the ancient Kievan outpost, which controlled Nevodnichy, Nevodichy canyon and defended Kyiv neighborhood from the south-east. Numerous finds of the plinths of XI–XII centuries, as well as stones, indicate that in ancient Rus times there was a stone building nearby — a church or a palace. Obviously, the destruction of the settlement occurred as a result of Kyiv takeover by the troops of Batu Khan in 1240. However, separate finds of ceramics of XIII — beginning of XIV centuries testify that life around did not freeze even afterwards.

Key words: Ancient Rus, settlement of XI–XIII centuries, Kyiv, Pechersk, Andriivskyi lunette of the end of XVIII century.

References

- Balakin, S. A., Pysarenko, Yu. H. 2011. Poperedni rezultaty arkeolohichnykh doslidzhen novoi davnoruskoi pam'iatky na Pechersku v 2010 r. *Mohylianski chytannia 2010 r.* Kyiv, 15, p. 325–330.
- Balakin, S. A., Onohda, O. V. 2008. Arkeolohichni materialy z rozkopok Pecherskoi hauptvakhty. *Pratsi tsentru pamiatkoznavstva.* Kyiv, 13, p. 123–144.
- Bobrovskiy, T. 2007. *Podzemni sporudy Kyieva.* Kyiv.
- Valiulina, S. I. 2005. *Steklo Volzhskoi Bulgarii. Po materialam Biliarskogo gorodishcha.* Kazan.
- Ivakin, H. Yu., Balakin, S. A. 2011. Nova davnioruska pamiatka u Pecherskomu raioni m. Kyieva. *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2009–2010 rr.* Kyiv; Poltava, p. 151–153.
- Koziuba, V. 2008. Arkeolohichni pamiatky XI–XIII st. naiblyzhchoi okolytsi Davnoho Kyieva. *Arkeolohichni studii.* Kyiv; Chernivtsi, 3, p. 136–157.
- Kopylov, F. B. 1957. *Shchodennyk arkeolohichnykh sposterezhen pid chas zemlianykh robot u Kyievi u 1957 r.* Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NANU, f. e. 1957/37a, zoshyt 3–4.
- Kuchera, M. P. 1986. Keramika. *Arkeolohiia Ukrainskoi SSR.* Kyiv, vol. 3, p. 446–455.
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., Pysarenko, Yu. H., Honchar, V. M., Iyevlev, M. M. 2003. Doslidzhennia v Kyevi po Rylskomu provulku. *Arkeolohichni vidkryttia v Ukraini 2001–2002 rr.* Kyiv, 5, p. 191–194.
- Petrashenko, V. A. 1992. *Keramika IX–XIII vv. Srednego Podneprov'ia. Drevnerusskaya keramika.* Moskva: Institut arkeologii RAN, p. 7–20.
- Pysarenko, Yu. 2019. Z yakoho mistysia Taras Shevchenko namaliuvav kyivskii kraievyd iz Navodnytskoiu vezheiu, Kazarmamy kantonistiv ta Andriivskym liunetom (1846). *Opus Mixtum,* Kyiv, 7, p. 59–73.
- Poluboiarinova, M. D. 1991. *Ukrasheniia iz czvetnykh kamnei Bolgara i Zolotoi Ordy.* Moskva.
- Samoilovskii, I. M. 1957. *Shchodennyk arkeolohichnykh sposterezhen pid chas zemlianykh robot u Kyievi u 1957 r.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e. 1957/37a.
- Sedova, M. V. 1981. *Yuvelirnye izdeliia Drevnego Novgoroda X–XV st.* Moskva.
- Sergeeva, M. S. 1991. Stekolnaia masterskaia na severo-zapadnoi okraie Podola. *Tezy dopovidei I naukovo-praktychnoi konferentsii 'Problemy vyvchennia ta okhorony pam'iatok arkeolohii Kyivshchyny'.* Bilohorodka, zhovten 1991 r. Kyiv, IA NANU, p. 76–78.
- Syromiatnykov, O. K. 2001. Toponim 'Berestove' ta lokalizatsiia odnoimennoho kniazhoho sela. *Mohylianski chytannia 2000.* Kyiv, 3, p. 258–260.
- Sitkareva, O. V. 1997. *Kievskaia krepost XVIII–XIX vv.* Kyiv.
- Somka, O. 2011. Vasylykivskiy fort: do istorii nazvy ta pobudovy. *Shevchenkoznavchi studii.* Kyiv, 13, p. 295–300.
- Tolochko, P. P. 1968. *Taiemnytsi kyivskykh pidzemel.* Kyiv.
- Shevchenko, T. H. 1961. Taras Shevchenko. *Mystetska spadshchyna: v 4 t.* Kyiv, vol. 1.
- Shchapova, Yu. L. 1956. Steklyannye busy drevnego Novgoroda. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR,* 55, p. 164–179.
- Shchapova, Yu. L. 1963. Stekliannye izdeliia drevnego Novgoroda. *Materialy i issledovaniia po arkeologii SSSR,* 117, p. 104–163.
- Shchapova, Yu. L. 1972. *Steklo Kievskoi Rusi.* Moskva.

В. А. Гнера *

ВИКОРИСТАННЯ МЕТАЛОДЕТЕКТОРА В АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Сьогодні використання дистанційних методів зондування землі є невід'ємною частиною археологічних досліджень. У статті коротко представлено інформацію про металодетектор як інструмент дистанційного зондування. На прикладах із досвіду автора продемонстровано доцільність застосування металодетектора під час археологічних досліджень.

Ключові слова: металодетектор, дистанційне дослідження, металевий артефакт, пам'ятка археології, обстеження, розвідка, розкоп, виявлення.

Впродовж тривалого часу в уяві пересічної особи археолог міцно асоціювався з лопатою. Та й самі дослідники в полі звично оперували традиційним набором інструментів: лопати, щітки, метри та лінійки, блокнот, олівець, планшет з міліметровкою, фотоапарат тощо. Однак за останні півстоліття набір знарядь, доступний для археологічних досліджень значно розширився. До практики археологічних досліджень увійшли електронні прилади: виявлення (детектори, що проникають крізь землю); вимірювання (цифрові нівеліри, тахеометри); фіксації (цифрові фото та відеокамери, GPS/GNSS-станції, квадрокоптери). Всі вони підходять до категорії дистанційного зондування. Використання цих інструментів значно скорочує час, що витрачається на археологічні дослідження та дозволяє більш локалізовано і продуктивно сконцентрувати свої зусилля на пошук і вивчення археологічних пам'яток як комплексів, так і окремих об'єктів.

Розглянемо один із методів наземного (геофізичного) дистанційного зондування — ме-

талодетекцію, засновану на фізичних властивостях виявлення металу у нейтральному середовищі за рахунок їх електропровідності. Сьогодні це найпоширеніший геофізичний метод пошуку металевих артефактів, оскільки при цьому використовується найдоступніша апаратура — металодетектор, простий у використанні прилад, що не вимагає спеціальних знань.

Перша в історії згадка використання приладу, подібного до сучасного металодетектора, трапляється у давніх китайських документах II ст. до н. е. (Sandoval 2012, р. 13), в яких описується вхід у кімнату імператора — дверний отвір, зроблений з природного магнетиту у вигляді арки, що нагадувала форму підковоподібного магніту, здатного притягувати металеві предмети (власне зброю, що могла загрожувати життю імператора), які могли пронести під нею (рис. 1).

Класична історія металодетектора починається ще в XIX ст., коли багато вчених та інженерів використовували свої накопичені знання в області теорії електрики, намагаючись розробити машину, що здатна виявляти метал. Основи роботи металошукача заклад німецький фізик Генріх Вільгельм Дове у другій половині XIX ст. Йому вдалося розробити систему індукційного балансу, на якій заснований принцип дії цього приладу (Metal Detecting History). У США подібними розробками активно займався Олександр Белл, винахідник телефону. Коли в 1881 р. був смертельно поранений 20-й президент США Джеймс Гарфілд, його медики, почувши про досліди Белла, попросили допомогти відшукати кулю в тілі президента. Однак прилад, спеціально сконструйований видатним винахідником, був ще дуже примітивним. До того ж, досліднику заважали металевий каркас ліжка, на якому лежав президент, та лікар, який дозволив просканувати

* ГНЕРА Володимир Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0002-6589-9163, gneravolodimir@gmail.com

Рис. 1. Арка, підковоподібний магніт, II ст. до н. е.
Fig. 1. Arch, horseshoe-shaped magnet, II c. BC

тільки правий бік тіла Гарфілда. Кулю знайти не вдалося, але це був один із перших і, можливо, один із найбільш легендарних, випадків застосування детектора металу (Peskin 1978, p. 602; Metal Detecting History). Цікаво, що подальші випробування та перевірки Белла показали, що прилад був у робочому стані та за його допомогою кулю цілком можна було виявити, якби не наведені вище обставини.

На початку XX ст. металошукачі (перші робочі моделі) застосовувалися головним чином для пошуку корисних копалин, зокрема електропровідних сульфідних руд в США та Англії. Ці прилади були досить громіздкі і тому монтувалися на автомобілях (Connor, Scott 1998, p. 78—79).

У 1925 р. в Німеччині з'явилися перші аромні металодетектори, що дозволяли виявляти металеві предмети, які робітники виносили потайки з території фабрики. (Metal Detecting History). Приблизно в той же час доктором Герхардом Фішером була розроблена система радіопеленгації, що застосовувалась для навігації. Ця система виявилася ефективною і для пошуку металів. У зв'язку з цим було створено новий вид металошукача промислового типу під назвою металоскоп, запатентований в 1937 р. Проект «Фішера» був пізніше вдосконалений лейтенантом польської армії Йозефом Косацьким і широко використовувався союзниками у Другій світовій війні для виявлення та розмінування німецьких мінних полів (Modelski 1986, p. 221).

Вдосконалені версії приладу «Косацького» продовжують працювати в зонах військових дій по всьому світу і до тепер. З часів Другої світової війни металошукачі стали дуже склад-

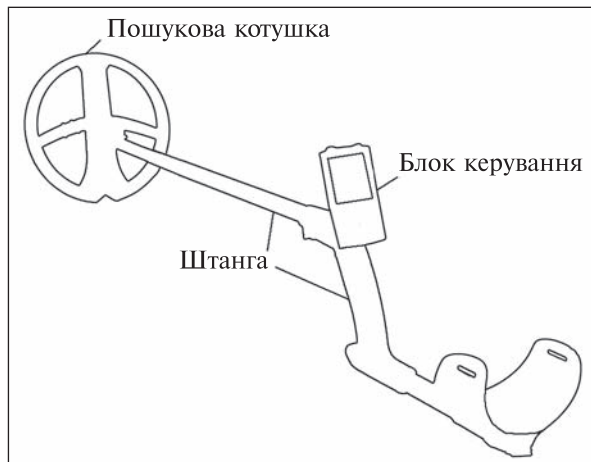

Рис. 2. Сучасний металодетектор, схема
Fig. 2. Modern metal detector, circuit

ними приладами з інноваціями та удосконаленнями. Завдяки стрімкому розвитку мікроелектроніки, сучасні металодетектори повністю комп'ютеризовані, що дозволяє користувачеві встановити дискримінацію (можливість розпізнавання типу металів), чутливість (можливість встановлення розміру предмету та глибини залягання), швидкість процесу сканування тощо (рис. 2).

Сьогодні металодетектори (металошукачі, міношукачі, детектори) в Україні та в усьому світі використовуються в багатьох галузях людської діяльності: військова справа, охорона, безпека, геологія, будівництво, археологія тощо. Завдяки своєму принципу виявлення металевих предметів їх застосовують для різноманітних завдань (сканування ґрунту, гірських порід, стін будівель, товщі води, тіла живих істот тощо) (Davenport 2001, p. 92—97).

Принцип дії металодетектора досить простий: в пошуковій котушці, працюючого приладу створюється електромагнітне поле, при впливі його на поверхні металів виникають вихрові струми, які створюють власні зустрічні електромагнітні поля, що призводять до зниження потужності електромагнітного поля, створюваного пошуковою котушкою. Окрім того, це вторинне поле спотворює конфігурацію основного поля (рис. 3). Саме таке падіння потужності та викривлення фіксує процесор сучасного металодетектора, сповіщає звуковим та візуальним сигналом (Адаменко 2006, с. 16). Визначення типу металу засноване на вимірі питомої електропровідності металевих предметів — різні метали мають різну електропровідність. Ця властивість дозволяє приладу «розуміти», який саме метал розміщений під

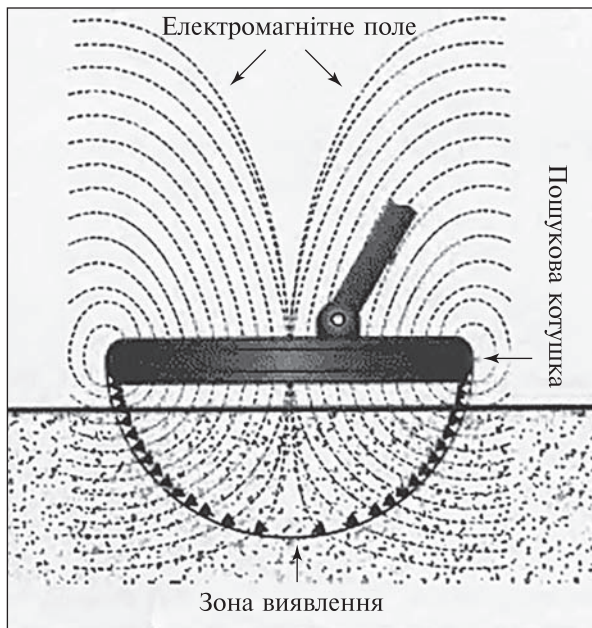

Рис. 3. Принцип роботи пошукової котушки
Fig. 3. The principle of the search coil

пошуковою котушкою (Santschi 2012, р. 18—24). Тобто на цьому заснована дискримінація — одна з важливих функцій металодетектора. Друга важлива функція — визначення глибини залягання металевих предметів, яке залежить від типу детектора та розміру котушки. Діапазон вимірювання коливається від 0,1 до 5 м. Саме тому, використання металодетектора в археології можна віднести до методів дистанційного зондування.

Перші описані випадки застосування металопрошукачів в археологічних дослідженнях відомі в США та Європі з середини XX ст. (Connor, Scott 1998, р. 78—80). Спочатку їх використовували для дослідження на полях битв, щоб виявити як масштаб, так і порядок битви (Wood 1991). В подальшому технологію електронного виявлення металу все частіше почали застосовувати і в стаціонарних археологічних розкопках у всьому світі як один із основних інструментів для пошуку та локалізації металевих предметів. Це швидкий та корисний метод для виявлення металевих артефактів у шарі ґрунту, який закріпився в світовій практиці археологічних досліджень поряд з традиційними методами.

На жаль, в археологічному середовищі існує упереджене ставлення до практики застосування металодетектора під час дослідження, обумовлене масовим використанням «скарбошукачами» цих приладів, що асоціює металопрошукач із т. зв. «чорними археологами».

Проте металодетекторне виявлення у поєднанні з традиційними археологічними до-

слідженнями — це ефективна світова практика (Stine, Shumate 2015, р. 292—294). Швидкий розвиток сучасних технологій та технічних приладів спонукає науковців до перегляду застарілих умов проведення археологічних досліджень та залучення нових фахівців з новітніми технологіями.

Автор упродовж дванадцяти років постійно вдосконалював методику роботи з металодетектором, тестуючи різноманітні технічні прийоми та прилади. За ці роки накопичений значний досвід роботи з поширеними моделями металопрошукачів, від різних виробників та різних класів. Зокрема, протестовані моделі таких виробників металопрошукачів як: Minelab (X—Terra 705, Quattro MP, Explorer SE, Explorer SE Pro, E—Trac, Excalibur), Garrett (ACE—250, ACE Euro (ACE—350), GTAx1250, GTI 2500), Whites (TM—808, MTX, XLT, DFX E—series), Fisher (Gemini 3, F44, F75). На сьогодні для археологічних досліджень використовуємо багаточастотний металодетектор XP Deus, один з найкращих (вага 955 г) металопрошукачів в класі «професіонали», повністю бездротовий. Перевагою цього приладу є швидкий відгук на виявлені найдрібніші металеві артефакти, що є вкрай важливою властивістю в археологічному дослідженні.

У своїх пошуках та експериментах автор спирався на світовий досвід та практику застосування металопрошукача в археологічних дослідженнях, діяв виключно в межах професійної археологічної етики: металодетекторний пошук проводився виключно під час робіт археологічних експедицій на площі відповідних пам'яток, визначених дозвільними документами (Відкритим листом та Дозволом від Міністерства культури, молоді і спорту України). Детектор використовувався для системного виявлення металевих артефактів та обов'язково в поєднанні зі стандартними методами археологічної практики.

Алгоритм роботи з металодетектором на різних археологічних об'єктах майже однаковий, відрізняється тільки масштабом запланованої площі обстеження та часом проведення дослідження в залежності від виду робіт (стаціонарний розкоп чи розвідка). Власне, коротко представимо апробовані й перевірені автором прийоми дослідження.

Спершу на території обстеження, незалежно від виду робіт, потрібно розмітити ділянку пошуку, поділити її на сектори (умовні квадрати або прямокутники). Якщо це попередня розвідка великої площі (більш ніж квадратний кілометр), то територію дослідження по-

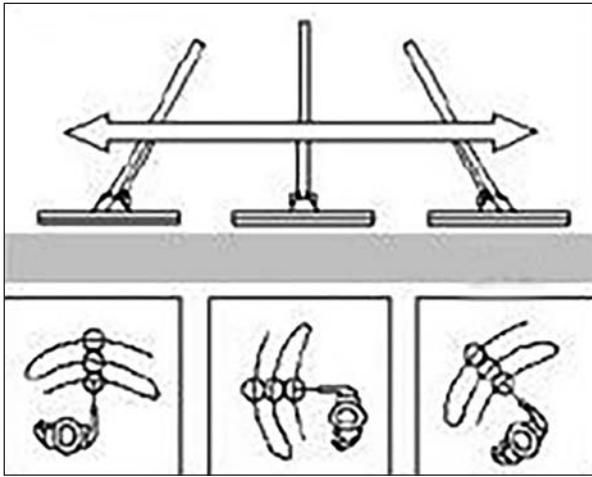

Рис. 4. Технологія пошуку металевих предметів
Fig. 4. Search technique for metal objects

значаємо в системі глобального позиціонування (GPS), точки наносимо на карту або план і проводимо обстеження за умовними квадратами або прямокутниками. Якщо менше — то ділянку розмічаємо дерев'яними кілками або металевими стрижнями, додатково можна натягнути шнур між ними. Якщо це площа майбутнього розкопу, то розмітка проводиться за загальноприйнятими правилами. Площа дослідження ділиться на смуги не більше 1—1,2 м завширшки, початок і кінець такої смуги позначається кілками і на них натягується шнур на всю довжину. Коли розмітка ділянки завершена, починаємо дослідження по розміщених смугах. Після сканування першої смуги натягуємо ще один шнур на відстані 1—1,2 м від перевіреного коридору, з лівого або правого боку (як зручніше) і продовжуємо обстеження всієї території по кожній смугі (рис. 4).

У всіх випадках на початку роботи вмикаємо металодетектор та проводимо балансування на ґрунті. Обстеження відбувається переміщенням пошукової котушки прямо перед собою з боку в бік на помах руки, повільно проходячи вперед. Котушка знаходиться рівно і паралельно до площини дослідження, на однаковій відстані від поверхні землі. Кожен новий помах і просування вперед проходить від попереднього на відстань, рівну половині діаметра пошукової котушки (рис. 5). Варто зауважити, що котушка з малим діаметром під час роботи на конкретному археологічному об'єкті більш зручна та інформативна. Проте, котушка з великим діаметром дає можливість вести більш швидке сканування місцевості, наприклад під час проведення попередньої археологічної розвідки, що дозволяє за

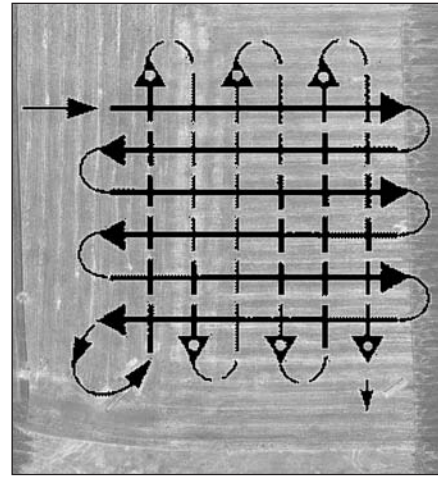

Рис. 5. Приклад обстеження ділянки дослідження
Fig. 5. An example of a site research survey

фіксований проміжок часу обстежити більшу територію.

Дослідження території проводиться поступово — проходами у вигляді змійки, вздовж, а потім поперек для більш повного охоплення заданої ділянки (такий алгоритм металодетекторного дослідження використовується і під час роботи на стаціонарному розкопі, після зачищення поверхні розкопу перед початком вибірки наступного шару).

Сканування здійснюється тільки у динамічному режимі «всі метали» роботи металодетектора. У такому режимі прилад подає сигнал винятково у русі. Швидкість переміщення котушки повинна бути однаковою.

Для того, щоб точно визначити місце залягання металевих артефактів, проводимо котушкою умовний хрест (наче малюємо літеру Х). Точне знаходження предмета буде на перетині всіх візуальних прямих, у точці, в якій прилад подає максимальний звук. Коли виявимо це місце, помічаємо будь-якою міткою (точка у GPS навігаторі та прапорець, дротик на місці). Мітки, розміщені в місцях виявлених артефактів, часто вказують на схеми розподілу та зони концентрації артефактів (й можуть вказувати на місце розташування об'єкту). Місце знахідки наноситься на топографічний план пам'ятки з координатною сіткою масштабом не менше 1 : 100, з трьохмірною фіксацією їх розташування. До того ж, увесь матеріал, виявлений в процесі, повинен бути ретельно зібраний, забезпечений етикетками з точним зазначенням місця і умов знахідки та занесений в польовий опис.

Після закінчення попереднього обстеження, отримана інформація аналізується за усіма

правилами археологічного дослідження. Виявляються перспективні ділянки для закладання шурфів чи проведення (розбивки) стаціонарних розкопів. Знайдені матеріали проходять всі етапи камеральної обробки — від простого очищення від землі, обліку, графічної та фото фіксації й до фінальної реставрації.

Розглянемо ефективні можливості використання металодетектора під час сучасних археологічних досліджень (археологічних розвідок, стаціонарних археологічних розкопок та науково-рятивних досліджень) на прикладі досвіду автора.

Археологічні розвідки. На початку археологічної розвідки для правильного виконання археологічних робіт спочатку розмежовується (точками GPS) ділянка дослідження та, як описано вище, фіксуються точні місця розташування кожного виявленого предмету на площі пам'ятки та плані місцевості, підготовленому для розвідки.

Знахідки металевих предметів під час розвідки детектором є первинною ознакою наявності культурного шару (а відтак — і археологічної пам'ятки), навіть якщо на поверхні не фіксуються інші артефакти (найчастіше знахідки фрагментованого керамічного посуду). У процесі розвідки виявлений металодетектором металевий предмет не бажано вилучати з-під верхнього шару землі, тому що він все ще розміщується у археологічному контексті (в збереженому культурному шарі). Проте у випадках, коли площа дослідження розорюється або перевідкладена у інший спосіб на глибину до 0,2 м (дерновий шар, перекоп тощо), вилучання предметів можливе, оскільки на цій глибині артефакти й так переміщені з початкового місця залягання (перебування) (Greg 2016, р. 42). Виявлені предмети фіксуються (точками GPS) та ідентифікуються, інформація заноситься до польового щоденника, що надалі дозволяє проводити статистичний аналіз щільності металевих артефактів, виявлених в межах зони дослідження. Необхідно зазначити, що в процесі вилучення металевих артефактів з землі обов'язково потрібно звертати увагу на супутній матеріал і також фіксувати його (наприклад, занотовуючи дані в польовому щоденнику).

Обстеження великої площі за допомогою металощукача підвищує продуктивність та прискорює процес дослідження наміченої території для розвідки (Мандзій 2008, с. 148).

Автором застосовано металодетектор у багатьох археологічних розвідках на території

України. Найбільш показовими та ефективними прикладами є:

1) Розвідка в Брусилівському р-ні Житомирської обл. у 2017 р., з метою фіксації та уточнення площі археологічних пам'яток на території Соловіївської, Соболівської, Ставищенської, Хомутецької селищних рад (Гнера, Оленич 2017). Під час археологічної розвідки проведено загальне обстеження чотирьох багатошарових поселень — уточнена їх локалізація, зафіксовані географічні координати. Пам'ятки датуються у межах XI—XIV та XVIII—XIX ст. У результаті проведеного зондування площі пам'яток детектором знайдено частини залізних виробів: фрагмент обуха сокири з яскраво вираженими щекавицями, фрагмент вудил, половина окуття лопати, кілька цвяхів та невелика частина серпа. На поверхні також виявлено бронзову накладку та фрагмент двобічного кістяного гребінця (рис. 6). Місце розташування усіх знайдених артефактів фіксувалося за допомогою GPS, що надалі дозволило простежити зони концентрації ідентифікованих предметів на площі пам'яток.

2) Розвідка на околицях с. Криничне Болградського р-ну Одеської обл. у 2018 р. задля пошуку нових археологічних пам'яток. У результаті виявлено дві досі невідомі пам'ятки XVII—XVIII ст. (Оленич, Гнера 2018). Під час візуального обстеження зібрано велику кількість фрагментів керамічного посуду та керамічних люльок. Результатом застосування металодетектора стали виявлені круглі свинцеві кулі, фрагменти взуттєвих набійок, залізних цвяхів та пряжок, тощо. До датуючих знахідок слід віднести мідний солід (боратинка), карбований у Вільно у 1666 р., та монети турецьких султанів Ахмеда II 1664 р. і Мурада III 1583 р. (рис. 7). Спираючись на результати металодетекторного пошуку, на місці встановленої концентрації металевих артефактів було проведено шурфування для підтвердження наявності культурного шару та встановлення його потужності. За допомогою металодетектора, за відносно короткий час обстеження, вдалося виявити та локалізувати основні ділянки, насичені підйомним матеріалом. У подальшому це дало можливість більш точно обирати місце для стаціонарних масштабних досліджень пам'яток.

Стаціонарні археологічні дослідження (наукові та науково-рятивні). Методика роботи з металодетектором під час розкопок як стаціонарних, так і науково-рятивних, подібна за процедурою до археологічної розвідки. Проте дослідження площі пам'ятки (розкопу, котло-

Рис. 6. Виявлені металеві артефакти в Брусилівському р-ні Житомирської обл.

Fig. 6. Revealed metal artifacts in the Brusylivskyi district of Zhytomyr Region

вану, об'єкту) проходить більш ретельно: по-перше, під час стаціонарних робіт ми маємо змогу послідовно зондувати всі культурні нашарування пам'ятки/об'єкту (або горизонти, за якими йде розбір заповнення); по-друге, застосовувати металодетектор доцільно і важливо для додаткової регулярної перевірки відвалів. Фіксація ведеться за правилами археологічної методики, відмічаються не тільки квадрат і шар (або глибина), в яких перебував металевий артефакт, а й всі знахідки, що знаходилися поруч, включаючи неметалеві предмети (Gregory, Rogerson 1984, p. 181—182). Всі виявлені артефакти (зокрема й знахідки з відвалів) вносяться до польового опису з супровідними нотатками й відповідними поясненнями про походження, глибину, приналежність до об'єктів. Детальна фіксація необхідна для відтворення загальної картини в подальшому, під час камеральної обробки і аналізу отриманих матеріалів, тому кожна деталь важлива.

Використання металодетектора під час стаціонарних наукових розкопок практикувалось

Рис. 7. Виявлені металеві артефакти на околицях с. Криничне Болградського р-ну Одеської обл.

Fig. 7. Identified metal artifacts in the vicinity of Krynychne village, Bolgradskyi District, Odessa Region

автором на різних пам'ятках та у різних регіонах України: в Київській, Чернігівській, Житомирській, Одеській, Черкаській і Полтавській областях.

Показовим прикладом системного застосування металодетектора (від початку до кінця проведення розкопок) були дослідження у м. Вишгороді, проведені впродовж 2014—2016 рр. (Івакін, Бібіков, Зоценко 2016). Роботи концентрувалися переважно на території середньовічного поселення гончарів, розміщеного в межах Вишгородського історико-культурного заповідника. На ділянках дослідження, загальною площею близько 500 м², виявлено залишки давньоруських садиб з цілою низкою житлових, господарчих та виробничих об'єктів кінця X — першої третини XII ст.

За допомогою металодетектора у культурному шарі пам'ятки виявлено низку цінних речових знахідок давньоруського часу (всього 334 окремих предмети). Серед них — свинцева князівська актова печатка, свинцеві грузила, бронзові натільні хрестики та їх фрагменти, бронзові ліроподібні пряжки, уламки бронзових браслетів, бронзові ремінні накладки, поясні та підпружні пряжки, бронзові гудзики-бубонці, залізні ножі та ніж з дерев'яною ручкою та обмоткою зі срібної проволочки між

Рис. 8. Виявлені металеві артефакти на території давньоруського ремісничого посаду у м. Вишгороді

Fig. 8. Revealed metal artifacts at the territory of the Old Rus crafts trading quarter in Vyshhorod

лезом та черешком, залізний стилос-писало (Івакін 2016).

У результаті зондування перевідкладеного культурного шару (відвалів) виявлено низку цікавих індивідуальних знахідок: срібна підвіска-лунниця, свинцева підвіска, фрагмент свинцевої вислої печаті, фрагменти бронзових пряжок, браслетів та натільних хрестиків, свинцевий натільний хрестик, мідний хрестик із прорізами, бронзова застібка на книгу, ремінний наконечник, вістря стріли, а також залізний ремісничий інструмент та залізні цвяхи (рис. 8). Деякі дрібні фрагменти бронзових застібок та прикрас знайдені за допомогою металодетектора вже після традиційного просіювання відвалів. Зазначимо, що під час проведення робіт не завжди існує можливість просіювати перевідкладений ґрунт із розкопу/об'єкту, а сканування відвалів за допомогою металодетектора — це ще один додатковий інструмент («додаткова гарантія»), що майже унеможливує втрату дрібних металевих знахідок під час розкопок і зберігає їх для подальшого наукового вивчення.

Системне й послідовне застосування металодетектора під час наукових та науково-рятивних робіт стало обов'язковою практикою в дослідженнях Архітектурно-археологічної експедиції відділу археології Києва ІА НАН України (далі — ААЕ ІА НАНУ), де, власне, і працює автор. На території м. Києва мета-

лошукач використано під час обстеження й археологічної експертизи близько 120 ділянок (протягом 2014—2019 рр.), відведених під забудову (Івакін та ін. 2018а, с. 54—55; 2019, с. 59—62). Металодетектор постійно використовувався у поєднанні з традиційними методами археологічних робіт (Івакін Г. Ю., Івакін В. Г. та ін. 2017, с. 133—145), що дало змогу значно покращити статистику виявлення металевих артефактів.

Дослідження в умовах сучасного міста під час будівництва мають свою специфіку — стислі терміни виконання робіт, особливості будівельного майданчика, неможливість розширити площі розкопів чи об'єктів, роботи «під ковшем екскаватора» тощо, що не завжди дозволяє повністю застосувати принципи традиційної археологічної методики. Металодетекторне обстеження виявляється чи не єдиним способом швидкого опрацювання проблемних ділянок (зауважимо, що ми не маємо на увазі заміщення традиційних методів дослідження на користь детекторного пошуку — мова йде про додаткові можливості, які надає метало детектор). Змалюємо ситуацію, яка, на жаль, доволі часто трапляється під час науково-рятивних досліджень. Замовник, що має свої плани проведення будівельних робіт, без попереджень вирішив припинити дослідження археологів, і, наприклад, залити ділянку розкопу бетоном. У такому разі металодетектор є чи не єдиною можливістю для швидкого виявлення артефактів на частково дослідженій площі.

З іншого боку, дослідження серед міської забудови ускладнює обстеження археологічних комплексів і вимагає від оператора металошукача вироблення нових методичних прийомів через щільну систему комунікацій та електромереж, притаманних сучасним містам, та «забруднення» верхніх шарів ґрунту предметами, що негативно впливають на роботу детектора.

Ознайомимо з результатами та набутим досвідом застосування металодетектора під час найбільш значимих науково-рятивних археологічних досліджень на території м. Києва за останні дванадцять років. Всі наведені нижче приклади роботи з детектором, демонструють та презентують коротку інформацію про досвід металодетекторного дослідження на різноманітних археологічних об'єктах та виявлений матеріал.

Ділянка на Десятинному пров. (3А, 3Б; 5Д) у Шевченківському р-ні. Науково-рятивні розкопки Старокиївської експедиції ІА НАН

України (далі — СКЕ ІА НАНУ) за участі автора проводилися протягом чотирьох польових сезонів: у 2008—2009 та 2012—2013 рр. Досліджена площа становить 1713 м². У результаті проведених робіт було відкрито підмурки південно-східної частини Західного палацу XI ст., досліджено прилеглу до нього територію. Також на ділянці розкопу було зафіксовано та обстежено 54 археологічні об'єкти: шість жител, 11 будівель господарчого призначення, три льохи, 34 ями та 17 поховань, що датуються кінцем X—XII, XVI—XVII і XIX ст. (Козловський, Ієвлев, Крижановський 2015, с. 69).

За допомогою металодетектора у заповненні більшості археологічних об'єктів було знайдено речі з чорного (648 екз.) та кольорового (270 екз.) металів. Залізні вироби представлені значною кількістю цілих та фрагментованих знахідок: цвяхів, кресал, ножів, скоб, замків і ключів, ювелірних пінцетів, вістря стріл, кількох шпор, поясних пряжок, взуттєвих підковок, писала, а також фрагментами пластин, смужок та інших виробів, призначення яких встановити не вдалось. В окремих об'єктах траплялися шлаки та кілька шматків криці різних розмірів. Вироби з кольорових металів представлені різноманітними мідними/бронзовими поясними пряжками, орнаментованими поясними (і не тільки) накладками, мідними/бронзовими гудзиками і бубонцями, кількома орнаментованими бронзовими лунницями, кількома книжковими застібками, мідними/бронзовими смужками і шматками мідного дроту. В окремих об'єктах траплялися дрібні мідні/бронзові оплавки і шлаки та необроблені шматки свинцю. У заповненні деяких об'єктів знайдено кілька мідних і срібних монет XV—XVII і XIX ст. Серед знахідок слід відзначити частину свинцевої вислої печатки із зображенням святих (рис. 9).

Це був перший досвід комплексного металодетекторного дослідження автора, а отримані результати стимулювали його продовжити роботи з металошукачем і вдосконалювати методику пошуку й застосування приладу під час науково-рятивних археологічних досліджень.

Поштова площа. Охоронні дослідження розпочалися у 2014 р. та проводились у декілька етапів. Загалом, впродовж чотирьох років розкопано та обстежено майже 2000 м². Виявлено культурні горизонти XVII—XVIII ст. (дерев'яні комплекси) та давньоруського часу (садиби з низкою житлових, господарчих та виробничих об'єктів XII—XIII ст.) (Сагайдак, Тараненко, Вакулюк 2018).

Рис. 9. Виявлені металеві артефакти на Десятинному пров., 3А, 3Б; 5Д у Шевченківському р-ні м. Київ

Fig. 9. Discovered metal artifacts, at Desiatynnyi Alley, 3-A, B; 5-D in Shevchenkovskiy district in Kyiv

На першому етапі досліджень за допомогою металодетектора було виявлено 137 монет доби модерну, 43 фрагменти металевих натільних прикрас, 21 натільний хрест, 11 вислих печаток, деталі одягу (пряжки, застібки, гудзики тощо), рибальські знаряддя — гачки та грузила (всі предмети датовані в широкому діапазоні XII—XVIII ст.), 13 вістер стріл й понад 100 свинцевих куль (XVII ст.), близько 50 деталей вогнепальної зброї, понад 200 взуттєвих підковок («підбойки»), теслярські та сільськогосподарські інструменти, деталі кінської упряжі та різні типи підковок (датовані XVII—XVIII ст.). На другому етапі, на горизонті XII ст., було виявлено 12 вислих печаток (XI—XII ст.), два металеві браслети (XII—XIII ст.), 13 різних підвісних шийних прикрас, сім натільних хрестиків та 15 перснів і каблучок (XII—XVIII ст.), 44 монети (XVII—XVIII ст.).

Тривалий час на цьому об'єкті доводилося працювати під залізобетонним перекриттям з колонами, що значно перешкоджало роботі з металодетектором, оскільки електромагнітний сигнал спотворювався, прилад «бачив» фантомні сигнали, постійно доводилося змінювати чутливість та дискримінацію. Проте автор отримав важливий досвід виокремлення характерного сигналу артефактів.

Рис. 10. Виявлені металеві артефакти на об'єкті за адресою вул. Метрологічна в Голосіївському р-ні м. Київ

Fig. 10. Discovered metal artifacts in the object at the address: Metrolohichna st. in Holosiivskyi district in Kyiv

Місце виявлення кожного артефакту фіксувалося за допомогою тахеометра, щоб кожна знахідка в схемі розкопу мала свої просторові координати. До того ж, було проаналізовано розташування різночасових знахідок на кожному рівні культурних шарів, для доповнення наукової документації.

Таким чином, виявлені на Поштовій площі за допомогою металодетектора речі, що мали чітку прив'язку до об'єктів та культурних нашарувань, показали різноманіття матеріальної культури жителів Подолу за доби середньовіччя, і в комплексі з іншими ознаками (наприклад планіграфія) дозволили зробити висновок про інтенсивне освоєння цієї частини міста з давньоруського часу.

Феофанія. У 2016—2017 рр. ААЕ ІА НАНУ було проведено науково-рятивні археологічні дослідження поселення останньої чверті XI—XII ст. на вул. Метрологічна у Голосіївському р-ні столиці. Загальна площа робіт становила понад 2000 м². У результаті було виявлено 27 житлових споруд, 19 господарчих ям та 9 виробничих об'єктів (Івакін та ін. 2018b, с. 55).

За допомогою обстеження металодетектором зібраний численний та різноманітний археологічний матеріал (всього 980 окремих предметів). У культурному шарі та заповненні об'єктів знайдено як звичайні для давньоруських сільських поселень предмети (серп, фрагмент наральника, жорна, ножі, кресала, уламки відерних дужок, рибальський га-

чок, бруски, пірофілітові пряслиця), так і неординарні «статусні» речі: щитково-серединні персні, кручені дротяні кільця, фрагменти декорованих металевих браслетів, елементи поясної гарнітури, амулет у вигляді рогу, деталі спорядження вершника і коня, елементи військового спорядження, представленні численними знахідками вістер стріл, шпорами, кільцями від кольчуги. На присутність представників князівської адміністрації вказують знахідки товарних пломб і заготовок під них, актової печаті. Окремо необхідно виділити досить численні знахідки предметів особистого благочестя: виявлено понад 30 натільних хрестів, зокрема два хрести-енколпіони. Серед них заслуговує на увагу добре збережена лицьова стулка «Борисоглібського енколпіона» із зображенням св. кн. Бориса, датована другою — третьою чвертю XII ст. (Івакін і др. 2017, с. 203).

Слід згадати про знахідки різноманітних ключів, циліндричних замків, деталей врзних замків, що підкреслює майновий статус мешканців поселення (рис. 10). Окрім цього зафіксовано велику кількість речей утилітарного та повсякденного користування (голки, ножі, дужки та окуття відер, цвяхи тощо).

Саме тут автором були апробовані та вдосконалені методичні прийоми роботи з металодетектором під час досліджень відкритих поселень широкими площами. Зокрема застосовувалися обстеження на поверхні поселення, обстеження площі розкопів, зондування площі робочих горизонтів та культурних нашарувань, сканування заповнення та стінок котлованів об'єктів, сканування відвалів відпрацьованого ґрунту. Також проведено експериментальні дослідження приблизно рівних за площею ділянок із застосуванням детектора та без нього. У результаті застосування детектора, результативність виявлення металевих артефактів підвищується в рази, особливо дрібних знахідок, знайдених після сканування відвалів.

Дослідження на вул. *Кирилівська*, 37 у Подільському р-ні м. Києва проведені ААЕ ІА НАНУ у липні—листопаді 2016 р. Розкоп площею 400 м², розташовувався біля підніжжя гори Юрковиці. На ділянці зафіксовано декілька культурних шарів: ранньомодерного часу (представлений спорудами першої половини — кінця XVII ст.), давньоруського часу (представлений житловою та господарчими спорудами XI—XIII ст.) та празької культури VI—VII ст. (представлений житлом з піччю) (Івакін, Чміль та ін. 2017).

З цих горизонтів походить багата колекція виробів з різноманітних металів (всього 573 од.), репрезентована типовим середньовічним та ранньомодерним набором. Так, у верхніх шарах траплялися переважно монети, взуттєві набійки, фрагменти ножів, елементи спорядження вершника та зрідка ремісничі інструменти. В шарах давньоруського часу було виявлено більш різноманітні й унікальні знахідки. Зокрема вдалося дослідити ливарну майстерню, знайти напівфабрикати та браковані вироби, а також окремі фрагменти та краплинки розплавлених металів. Окрім того, траплялися і готові вироби: хрестики, підвіски, пряжки, персні, каблучки, браслети (рис. 11). Непересічною знахідкою виявилася свинцева проба карбування, знайдена за допомогою метало детектора. Відмітимо численні знахідки свинцевих товарних пломб дрогичинського типу (майже два десятки) та предметів імпорту (сердолікових намистин, візантійських амфор та фоліси імператора Василя II Болгаробійці (976—1025 рр.)).

На цій ділянці металеві артефакти було знайдено майже на всій площі розкопу, іноді впритул один до одного. Металодетектор тут був застосований для системного дослідження кожного з археологічних шарів, у послідовному вивченні кожного об'єкта. Власне, саме тут використаний детектор XP Deus, головною перевагою якого є чутливість та швидкий відгук на всі металеві об'єкти, особливо ті, які розміщуються поруч один з одним.

Дослідження на вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському р-ні проведені СКЕ ІА НАНУ впродовж трьох польових сезонів (2016—2018 рр.). Загальна площа проведених робіт становила 4800 м². У результаті зафіксовано й вивчено 130 археологічних об'єктів різноманітного призначення та 98 поховань, що датуються X—XIII і XIX ст. (Козловський, Крижановський 2018, с. 67).

Знахідки з чорного металу представлені цілими та фрагментованими виробами (всього 1458 од.): великою кількістю кованих цвяхів, кресалами і ножами, скобами, частинами механізмів (фрагменти серцевин і пружини) замків і різноманітними ключами, пружинними ножицями, фрагментами ювелірних пінцетів, ювелірним зубильцем, кількома вістрями стріл, двома перехрестями мечів, поясними пряжками, цілою кінською підковою, кількома взуттєвими підковками, голками (цілими і обламаними), кільцями і фрагментами грузил та кільцями від кінської упряжі, а також

Рис. 11. Виявлені металеві артефакти на об'єкті за адресою вул. Кирилівська, 37 у Подільському р-ні м. Київ

Fig. 11. Discovered metal artifacts in the object at the address: Kyrylivska st., 37 in Podilskyi district in Kyiv

фрагментами пластин, смужок й інших виробів, призначення яких встановити не вдалось. В частині об'єктів виробничого призначення траплялася велика кількість шлаків та шматків криці різних розмірів.

Вироби з кольорових металів представлені різноманітними мідними та бронзовими поясними пряжками, орнаментованими поясними, і не тільки, накладками, гудзиками і бубонцями, кількома книжковими застібками, фрагментами від двох орнаментованих бронзових ложечок, двома фрагментами браслетів, мідними/бронзовими смужками і шматками мідного дроту. В окремих об'єктах траплялися шматки товарної бронзи у вигляді фрагментів рублених чушок та товстого рубленого дроту, мідні/бронзові оплавки, велика кількість мідних/бронзових шлаків різних розмірів, шматки свинцю. Також, у заповненні декількох об'єктів було знайдено кілька мідних монет XIX ст. Серед знахідок слід відзначити частину бронзового хреста-енколпіона, бронзовий і свинцевий натільні хрестики, а також дві свинцеві товарні пломби/вислі печатки із зображеннями святих (рис. 12).

На цій ділянці металодетектор був застосований для сканування площі могиль-

Рис. 12. Виявлені металеві артефакти на об'єкті за адресою вул. Кудрявська, 24-А у Шевченківському р-ні м. Київ

Fig. 12. Discovered metal artifacts in the object at the address: Kudriavska st., 24A in Shevchenkivskyi district in Kyiv

них ям. Використання приладу під час дослідження поховань загалом себе виправдало, оскільки окрім цвяхів від домовини було знайдено й інші речі, особливо дрібні: мідні й бронзові та кілька срібних скроневих кілець, фрагмент ножа та два орнаментовані бронзові персні.

Дослідження на вул. Цитадельна, 3 у Печерському р-ні здійснені ААЕ ІА НАНУ впродовж квітня—червня 2018 р. У результаті проведених робіт у розкопі площею 580 м² виявлено та досліджено 38 різночасових комплексів — об'єктів післямонгольської доби (XIV ст.) та козацьких часів (XVI—XVIII ст.), що свідчить про функціонування тут середньовічного поселення, пов'язаного з Печерським монастирем. Незважаючи на те, що у первісному рельєфі місцевості відбулися масштабні зміни, пов'язані зі зведенням споруд Нової Київської фортеці, на ділянці збереглися потужні культурні нашарування та об'єкти середньовічного та ранньомодерного часів.

Знайдені металодетектором предмети репрезентовані переважно матеріалами доби раннього нового часу (всього 533 од.). Це типові вироби для міського побуту: взуттєві набійки, фрагменти ножів, уламки ремісничого інструменту, гудзики від одягу, пряжки, ремінна гарнітура тощо. Не менш багатую є і нумізматич-

Рис. 13. Виявлені металеві артефакти на об'єкті за адресою вул. Цитадельна, 3 у Печерському р-ні м. Київ

Fig. 13. Discovered metal artifacts in the object at the address: Tsytdelna st., 3 in Pecherskyi district in Kyiv

на колекція: тут знайдено монети Російської Імперії та Речі Посполитої XVII—XVIII ст.

Колекція артефактів, виявлена під час досліджень об'єктів післямонгольської доби, менша кількісно, але також досить репрезентативна (намистини, гудзики, товарна плomba, фрагменти браслетів та багато залізних побутових предметів) (рис. 13).

Як показала практика роботи з металодетектором під час науково-рятивних досліджень, на кожному об'єкті виникають свої специфічні негаразди й труднощі в роботі з детектором. Спільна негативна риса — наявність залізобетонних споруд, комунікацій та металевих парканів, що розміщені впритул до об'єктів дослідження. Це значно ускладнює проникнення сигналу детектора на глибину та його розподільчу здатність (фізичні властивості виявлення металу) і практично погіршує ефективний пошук артефактів на відстані до 1 м від вказаних перешкод. До того ж, металошукачі вельми чутливі до шумів, які випромінюють сучасні електромережі під напругою (звична перешкода майже на кожному об'єкті) та наявність працюючих будівельних приладів і техніки, що створюють електромагнітні перешкоди. Такі умови у міській археології погіршують роботу з металодетектором, але це тимчасові випробу-

вання, які долаються професіоналізмом та використанням більш досконалих детекторів.

У сучасних умовах постійне використання металошукача під час проведення археологічних розкопок вкрай необхідне, оскільки за його допомогою кількість знахідок з кольорового та чорного металу на розкопі значно підвищується.

Вважаємо за доцільне окремо висвітлити застосування металодетекторної методики пошуку під час досліджень складної багатошарової пам'ятки — західно-балтського могильника Острів (XI ст.) (Івакін В. Г., Івакін Г. Ю. та ін. 2019, с. 89—91). Пам'ятка розміщується між сс. Пугачівка та Острів у Рокитнянському р-ні Київської обл., на другій надзаплавній терасі правого берегу р. Рось.

Поле, на якому розташований могильник, довгий час щорічно розорювалось, а більшість поховальних комплексів частково чи повністю порушувалися грабіжницькими роботами мародерів, що систематично проводилися принаймні з 2011 р. Тому, саме під час досліджень цієї пам'ятки, було вкрай важливо залучити передові методи і технології археологічного дослідження, прийняті у світовій практиці обстеження великих площ, з метою недопущення подальшого пограбування скарбошукачами пам'ятки.

Восени 2017 р. відділ археології Києва Інституту археології НАН України здійснив термінові науково-рятувальні дослідження пам'ятки. Обстежено близько 10 000 м². Встановлено, що могильник, попередньо датований XI ст., займав орієнтовну площу приблизно 800 × 100 м, й перекривав більш ранні нашарування черняхівської культури (культурний шар черняхівського поселення зафіксований на всій площі дослідження). Велика частина поховальних комплексів були пошкоджені «скарбошукачами». Обстеження території проходило за методом археологічної розвідки з використанням дистанційних приладів виявлення металів. Для точної фіксації виявлених артефактів металодетектори використовувались у поєднанні з системою глобального позиціонування (GPS) та звичними методами фіксації (план-схеми, польовий щоденник) як практика, що стала традиційною.

За допомогою металодетектора на площі пам'ятки було зібрано та зафіксовано численний археологічний матеріал з черняхівського поселення (пряжки, арбалетоподібні фібули, монети тощо (понад 400 од.). Також знайдено тригранні бронзові вістря стріл скіфського

часу. До того ж, в основній частині могильника, майже на поверхні, виявлено багато металевих артефактів (цвяхи, ножі, набійки, наконечники стріл, уламки знарядь праці, накладки, пряжки, уламки браслетів) XI—XII ст. Внаслідок проведених робіт було отримано карту розповсюдження знахідок.

На протилежному березі річки обстежено відоме давньоруське городище Сухоліси (площею близько 1,6 га).

У результаті науково-рятувальних досліджень 2017 р. було прийнято рішення про створення Острівського загону ААЕ ІА ІА НАН України (керівник — В. Г. Івакін), який перетворився на постійно діючу експедицію й четвертий рік поспіль проводить стаціонарні археологічні розкопки некрополя та дослідження комплексу й околиці.

Від початку стаціонарних досліджень (в перший сезон) було застосовано дещо нестандартну практику — спочатку, за допомогою металодетектора сканувалася площа пам'ятки, виявлялись місця залягання великих металевих предметів та концентрація електромагнітних шумів. Потім, на цих місцях розбивали розкоп або шурф. Такий спосіб був обумовлений постійною загрозою з боку мародерів, оскільки, як тільки припинялися археологічні роботи, з'являлися грабіжники з металошукачами та виймали артефакти з культурного шару. Тому, розвідки проходили у прискореному темпі із залученням фахівців з металодетекторного пошуку для більшого охоплення території пам'ятки. Вказані дії виявилися ефективними — вдалося локалізувати 13 поховань некрополя, що не мали зовнішніх ознак на поверхні.

Таким чином, на першому етапі дослідження пам'ятки металодетекторний пошук забезпечив швидкий збір даних про розташування та концентрацію металевих артефактів у поєднанні з фіксацією в системі глобального позиціонування (GPS). Ця інформація, нанесена на план археологічної ділянки, дала можливість відобразити розташування поховальних комплексів та виокремити місця їх концентрації, без розбиття стаціонарного розкопу. За вказаних обставин, техніка металодетекторної розвідки виявилась ефективною — без руйнації культурного шару надала нам уявлення про структуру та межі середньовічного могильника.

Саме тоді у центральній, найбільш пошкодженій грабіжниками частині могильника був закладений перший стаціонарний розкоп загальною площею 20 м², в якому вдалося вия-

Рис. 14. Виявлені металеві артефакти, археологічна пам'ятка Острів у Рокитнянському р-ні Київської обл.

Fig. 14. Discovered metal artifacts, archaeological site Ostriv, in Rokytnianskyi district in Kyiv Region

вити та повністю дослідити вісім поховань. На превеликий жаль, половина з них розмішувалася на глибині оранки — 0,2—0,3 м й була пошкоджена грабіжниками. В окремих похованнях зафіксовано залишки дерев'яних домовин (фрагменти деревини і цвяхи), а також яскравий та численний поховальний інвентар (різноманітні фібули, браслети із зооморфними кінцями, ланцюжки, кільця та каблучки, а також предмети озброєння та елементи ремінної гарнітури (рис. 14). Під час розчистки поховань також постійно залучався металодетектор.

Під кінець третього польового сезону 2019 р. досліджена площа розкопу становила близько 430 м², в межах якого вдалося виявити та повністю дослідити 34 поховання XI ст. Супровідний інвентар некрополя Острів виділяється численністю та різноманітністю. У чоловічих поховальних комплексах виявлено зброю, сокири, вістря списів та сулиць, елементи кінської упряжі (шпори), деталі чоловічого поясного набору, підковоподібні фібули різних типів, персні, кресала тощо. У жіночих знайдено підковоподібні фібули, браслети із зооморфними завершеннями, ланцюжки, скроневі кільця, персні, бронзова нашійна гривня, різноманітні намистини (каурі, скляні, обтягнуті золотою фольгою), пряслиця виготовле-

ні з овруцького пірофілітового сланцю (Ivakin, Baranov 2019).

Роботи на пам'ятці Острів являють собою яскравий приклад науково-рятивних археологічних досліджень у складних умовах, в яких були задіяні значні людські та матеріально-технічні ресурси із застосуванням дистанційних технологій (Борисов, Манігда 2016; Манігда, Гнера 2019). Це перетворило експедицію на експериментальний майданчик для апробації комплексу нових неруйнівних методів дослідження археологічних пам'яток.

Підсумовуючи, зазначимо, що використання металодетектора автором статті як археологічного обладнання в черговий раз продемонструвало та переконливо довело його ефективність для всіх видів археологічних досліджень і є необхідністю, а не лише модною ознакою часу. Вказаний прилад у поєднанні з традиційними методами дослідження дає значно більш ефективний результат, ніж при застосуванні стандартної методики археологічних досліджень. Систематичне залучення металодетектора значно підвищує статистику виявлених металевих знахідок, особливо дрібних. Металошукачі можуть бути використані для ідентифікації археологічних об'єктів та пам'яток навіть тоді, коли вони не мають поверхневих

ознак (Dowdy 1992). Детектор потрібно залучати не лише для виявлення металевих артефактів, але й для пошуку та визначення меж археологічних пам'яток, ступеня їх насиченості металевими предметами.

Загалом, спираючись на отриманий досвід, вважаємо доцільним використання металодетектора в археологічних дослідженнях, а саме:

- під час археологічної розвідки, для пошуку нових пам'яток і визначення їх меж;

- для попереднього обстеження широких площ на археологічних пам'ятках без вилучення предметів з культурного шару в межах польової оцінки або під час візуального обстеження певної території;

- під час стаціонарних археологічних досліджень для сканування площ розкопів на різних рівнях досліджень, культурних горизонтів, плям та заповнення об'єктів;

- для перевірки відпрацьованого культурного шару і ґрунту відвалів під час робіт на археологічному об'єкті та після їх завершення;

- під час рятувних робіт у випадках повної руйнації чи частковому пошкодженні пам'яток археології (рілля, оголення та переміщення ґрунту, земляних роботах, грабіжницьких шурфах тощо).

Металодетектори є відносно недорогими й ефективними засобами дистанційного зондування, які повинні стати частиною основного набору інструментів археологів, що працюють у розвідках та на розкопках з високим ступенем ймовірності виявлення металевих артефактів (Scott, McFeaters 2011, p. 104—107).

Необхідно підкреслити і певний психологічний та морально-етичний аспект залучення металодетектора до археологічних досліджень, пов'язаний передусім з тим, що металодетектор є улюбленим інструментом сучасних грабіжників археологічних старожитностей й мародерів. Саме тому питання, пов'язані з регламентацією використання металодетекторів під час обстеження археологічних пам'яток, надзвичайно гостро стоять як перед вітчизняними, так і перед закордонними вченими. Згідно з чинним законодавством України, право на археологічні розкопки та розвідки (а пошук предметів металодетектором є невід'ємною частиною археологічної розвідки) мають лише ті, хто отримав Кваліфікаційної ради відкритий лист — єдиний кваліфікаційний документ, який засвідчує фаховий рівень дослідника і дає право на проведення наукового дослідження, а також Дозвіл від Міністерства культури, молоді і спорту України (Лелик 2017; Закон України

«Про охорону культурної спадщини») та зареєстрували їх у місцевому органі охорони культурної спадщини. Офіційні дозвоільні документи, в яких прописані умови використання приладів дистанційного зондування — запорюка використанням металодетектора як законного археологічного приладу. Металодетекторий пошук повинен стати передусім засобом отримання важливої наукової інформації, а не інструментом скарбошукацтва.

Адаменко, М. В. 2006. *Металлоискатели*. Москва: ДМК-Пресс.

Борисов, А. В., Манігда, О. В. 2016. Досвід розробки і реалізації бази даних археологічних пам'яток для дослідження систем розселення. *Археологія і давня історія України*, 3 (20). Дослідження Київського Полісся, с. 24–31.

Гнера, В. А., Оленич, А. М. 2019. Розвідка в Брусилівському районі Житомирщини. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАН України, с. 27–28.

Група археологічних геоінформаційних досліджень (Група АГІД). *Інститут археології Національної академії наук України* [online]. Режим доступу: <https://iananu.org.ua/novini/news2/783-grupa-arkheologichnikh-geoinformatsijnikh-doslidzhen-grupa-agid> [Дата звернення 22 грудня 2019].

Закон України «Про охорону культурної спадщини». *Верховна Рада України. Законодавство України* [online]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> [Дата звернення 22 грудня 2019].

Івакін, В. Г. 2016. Предмети особистого благочестя з гончарного посуду давньоруського Вишгороду (за матеріалами археологічних досліджень 2015 р.). В: Савицький, О. Д. та ін. (ред.). *Сіверщина в історії України*, 9. Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, с. 153–157.

Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В. 2016. Колекція металевих виробів з розкопок Вишгородського гончарного посуду 2013—2015 рр. В: Патриляк, Б. К. (ред.). *Науковий вісник Національного музею історії України*, 1 (1). Київ: НМІУ, с. 256–264.

Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В., Івакін, В. Г., Крижановський, В. О., Оленич, А. М., Переверзєв, С. В. 2018а. Науково-рятувні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ у 2014—2016 рр. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАН України, с. 54–55.

Івакін, Г. Ю., Баранов, В. І., Бібіков, Д. В., Зоценко, І. В., Івакін, В. Г., Оленич, А. М. 2018б. Науково-рятувні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ у Феюфанії. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАН України, с. 55–58.

Івакін, Г. (†), Баранов, В., Івакін, В., Зоценко, І., Бібіков, Д., Оленич, А., Переверзєв, С. 2019. Науково-рятувні дослідження Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАНУ на території м. Києва. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАН України, с. 59–62.

Івакін, Г. Ю., Івакін, В. Г., Бібіков, Д. В., Баранов, В. І., Зоценко, І. В., Чміль, Л. В., Оленич, А. М. 2017. Матеріали науково-рятувних досліджень Архітектурно-

- археологічної експедиції 2016 р. в експозиції Археологічного музею ІА НАНУ. *Археологія і давня історія України*, 3. Матеріали та дослідження Археологічного музею ІА НАН України, с. 133-146.
- Івакін, В., Івакін, Г. (†), Баранов, В., Бібіков, Д., Переверзев, С., Мілашевський, О. 2019. Дослідження балтського могильника XI—XII ст. на Поросі. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2017*. Київ: ІА НАН України, с. 89-91.
- Івакін, Г. Ю., Чміль, Л. В., Чебановський, А. А., Івакін, В. Г. 2017. Знахідки XVI—XVIII ст. з науковорятівних розкопок Київського Подолу у 2016 р. (вул. Кирилівська, 37). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 26, с. 37-47.
- Івакин, Г. Ю., Ивакин, В. Г., Баранов, В. И., Зоценко, И. В. 2017. Крест-реликварий из раскопок 2016 г. в Феофании (г. Киев). В: Мусин, А. Е. (отв. ред.). *В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская Книжная Типография», с. 201-205 (Труды ИИМК РАН, XLVIII).
- Козловський, А. О., Ієвлев, М. М., Крижановський, В. О. 2015. Дослідження по пров. Десятинному в м. Києві. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: Стародавній Світ, с. 69-71.
- Козловський, А. О., Крижановський, В. О. 2018. Дослідження давньоруського поселення по вул. Кудрявській, 24-а в м. Києві. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2016*. Київ: ІА НАН України, с. 67-71.
- Лелик, М. Б. 2017. *Охорона та збереження археологічних цінностей як ресурс розвитку й зміцнення української ідентичності*. Київ. Ротапринт НБУ імені Ярослава Мудрого [online]. Режим доступу: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematich_oglyadi/2017/Archeol.pdf [Дата звернення 22 грудня 2019].
- Мандзій, А. 2008. Дослідження полів полтавських битв на землях Державного історико-культурного заповідника «Поле полтавської битви». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*, 632, с. 146-149.
- Манігда, О. В., Гнера, В. А. 2019. Переваги використання геоінформаційних технологій при фіксації археологічних об'єктів. *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 218-231.
- Оленич, А. М., Гнера, В. А. Нововиявлені археологічні пам'ятки ранньомодерного часу у Болградському районі Одеської області. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018*. У друці.
- Сагайдак, М. А., Тараненко, С. П., Вакулюк, М. П. 2018. Освоєння підземного простору Поштової площі у Києві: методика археологічних досліджень. *Проблеми збереження та використання історичних підземних комплексів в умовах негативних техногенних впливів*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ; Чернігів, 26—27 жовтня 2017 р.). Київ: Фенікс, с. 199-218.
- Connor, M., Scott, D. D. 1998. Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction. *Historical Archaeology*, 32 (4), p. 76-85.
- Davenport, G. C. 2001. Remote Sensing Applications in Forensic Investigations. *Historical Archaeology*, 35, pp. 87-100.
- Dowdy, W. P. 1992. *A Spatial Distribution Study in the Fort Jefferson Research Area, with an Assessment of the Utility of a Metal Detector as a Research Tool*. Honors Thesis, Murray State University, Murray, KY.
- Greg, H. 2016. Metal detectors for archaeological prospection: a subsurface survey at Vinegar Hill, Otago. *Archaeology in New Zealand*, 59 (4), p. 33-47.
- Gregory, T., Rogerson, J. G. 1984. Metal-detection in Archaeological Excavation. *Antiquity*, 58 (224), p. 179-184.
- Ivakin, V., Baranov, V. 2019. Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (excavated in 2017 and 2018). *ACTA HISTORICA Universitatis Klaipedensis*, p. 99-127.
- Sandoval, J. A. A. 2012. *Los Detectores de Metales En Areas Historicas: The Metal Detectors in Historic Areas*. Bloomington: Trafford Publishing.
- Metal Detecting Gear. 2019. *Metal Detecting History* [online]. Access mode: <http://mdgear.com/history/> [Accessed 22 November 2019].
- Modelski, T. 1986. *The Polish Contribution to the Ultimate Allied Victory in the Second World War*. Worthing: T. Modelski.
- Peskin, A. 1978. *Garfield: A Biography*. Kent State University Press.
- Santschi, R. J. 2012. *Modern Divining Rods: The Construction & Operation of Electrical Treasure Finder*. Createspace.
- Scott, D. D., McFeaters, A. P. 2011. The Archaeology of Historic Battlefields: A History and Theoretical Development in Conflict Archaeology. *Journal of Archaeological Research*, 19 (1), p. 103-132.
- Stine, L. F., Shumate, D. L. 2015. Metal detecting: An effective tool for archaeological research and community engagement. *North American Archaeologist*, 36, p. 289-320.
- Wood, W. R. 1991. *Archaeological Studies of World War II*. Monograph № 10. Museum of Anthropology, University of Missouri, Columbia.

Надійшла 31.03.2020

В. А. Гнера

Кандидат исторических наук. Институт археологии НАН Украины, отдел Археологии Киева, ORCID 0000-0002-6589-9163, gneravolodimir@gmail.com

ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТАЛЛОДЕТЕКТОРА В АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Сегодня использование дистанционных методов зондирования земли является неотъемлемой частью археологических исследований. Использование приборов дистанционного сканирования значительно сокращает время проведения археологических исследований и позволяет более оптимизировано сконцентрировать свои усилия на поиск и изучение археологических памятников. Одним из таких приборов дистанционного геофизического зондирования является металлодетектор.

В статье кратко представлена информация по истории развития геофизического метода, на основании создания и усовершенствования прибора наземного зондирования — металлодетектора. А также зарубежный опыт его применения в археологических исследованиях как дополнительного инструмента сканирования, где в сочета-

нии с традиционными методами исследования металлодетектор эффективен и значительно повышает статистику найденных металлических артефактов.

Вместе с тем рассмотрены эффективные возможности и целесообразность использования металлодетектора в разных регионах Украины, в процессе проведения современных археологических исследований (археологические разведки, стационарные археологические раскопки и научно-спасательные исследования), на личном опыте автора. Проанализирован алгоритм работы с металлодетектором на различных археологических памятниках, как целых комплексов, так и отдельных объектов. Исследования проходили исключительно в рамках профессиональной археологической этики: металлодетекторный поиск проводился сугубо во время работ археологических экспедиций на площади соответствующих памятников, определенных разрешительными документами. Металлоискатель использовался для системного выявления металлических артефактов и обязательно в сочетании со стандартными методами археологической практики. В данной статье, металлодетекторный поиск рассматривается в первую очередь как средство получения важной научной информации, а не инструмент для выкапывания металлических артефактов.

В заключении представлены методические рекомендации применения металлоискателя и вопросы, связанные с регламентацией использования детектора при обследовании археологических памятников.

К л ю ч е в ы е с л о в а: металлодетектор, дистанционное исследование, металлический артефакт, памятник археологии, обследование, разведка, раскоп, обнаружения.

Volodymyr A. Hnera

*PhD, Research Fellow, Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0002-6589-9163, gneravolodimir@gmail.com*

USE OF METAL DETECTORS IN ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Nowadays, the usage of remote sensing methods is an integral part of archaeological research. Remote scanning devices significantly reduce time for conducting archaeological research and allows a researcher concentrate efforts on searching and studying of archaeological sites more optimally. One of such devices for remote geophysical sounding is a metal detector.

The article briefly presents information about the history of geophysical method development, based on the creation and improvement of a ground-based sensing device — the metal detector. Moreover, the author gives examples of its foreign experience in archaeological research as an additional scanning tool, where, in combination with traditional research methods, the metal detector is effective and significantly increases the statistics of metal artifacts found.

In addition, the effective capabilities and the feasibility of using a metal detector in various regions of Ukraine, in the process of conducting modern archaeological research (archaeological explorations, stationary archaeological excavations and scientific and rescue studies), are examined based on the author's personal experience. The algorithm of working with a metal detector at various archaeological sites, both entire complexes and individual objects, is analyzed. The research was carried out exclusively within the framework of professional archaeological ethics: metal detection was carried out purely during the work of archaeological expeditions in the area of the relevant monuments identified by permits. The metal detector was used for the systematic detection of metal artifacts in combination with standard methods of archaeological practice in general. In this article, a metal detector research is primarily considered as a means of obtaining important scientific information, and not as a tool for digging up metal artifacts.

To conclude, methodological recommendations for the metal detector usage and issues related to the regulation of its usage in the examination of archaeological sites are presented.

K e y w o r d s: metal detector, remote sensing, metal artifact, archaeological monument, survey, exploration, excavation, detection.

References

- Adamenko, M. V. 2006. *Metalloiskateli*. Moskva: DMK-Press.
- Borysov, A. V., Manihda, O. V. 2016. Dosvid rozrobky i realizatsii bazy danykh arkeolohichnykh pamiatok dlia doslidzhennia system rozselennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (20). Doslidzhennia Kyivskoho Polissia, p. 24-31.
- Hnera, V. A., Olenych, A. M. 2019. Rozvidka v Brusylivskomu raioni Zhytomyrshchyny. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 27-28.
- Hrupa arkeolohichnykh heoinformatsiinykh doslidzen (Hrupa AHID). Instytut arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [online]. Rezhym dostupu: <https://iananu.org.ua/novini/news2/783-grupa-arkheologichnykh-geoinformatsiinykh-doslidzen-grupa-agid> [Data zvernennia 22 hrudnia 2019].
- Zakon Ukrainy 'Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny'. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy [online]. Rezhym dostupu: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14> [Data zvernennia 22 hrudnia 2019].
- Ivakin, V. H. 2016. Predmety osobystoho blahochestia z honcharnoho posadu davnoruskoho Vyshhorodu (za materialamy arkeolohichnykh doslidzen 2015 r.). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 9. Kyiv, Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, p. 153-157.
- Ivakin, V. H., Bibikov, D. V., Zotsenko, I. V. 2016. Kolektsiia metalevykh vyrobiv z rozkopok Vyshhorodskoho honcharnoho posadu 2013-2015 rr. *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy*, 1 (1). Kyiv: NMIU, p. 256-264.

- Ivakin, H. Yu., Baranov, V. I., Bibikov, D. V., Zotsenko, I. V., Ivakin, V. H., Kryzhanovskiy, V. O., Olenych, A. M., Pereverziev, S. V. 2018a. Naukovo-riativni doslidzhennia Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii IA NANU u 2014-2016 rr. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 54-55.
- Ivakin, H. Yu., Baranov, V. I., Bibikov, D. V., Zotsenko, I. V., Ivakin, V. H., Olenych, A. M. 2018b. Naukovo-riativni doslidzhennia Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii IA NANU u Feofanii. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 55-58.
- Ivakin, H.†, Baranov, V., Ivakin, V., Zotsenko, I., Bibikov, D., Olenych, A., Pereverziev, S. 2019. Naukovo-riativni doslidzhennia Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii IA NANU na teritorii m. Kyieva. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 59-62.
- Ivakin, H. Yu., Ivakin, V. H., Bibikov, D. V., Baranov, V. I., Zotsenko, I. V., Chmil, L. V., Olenych, A. M. 2017. Materialy naukovo-riativnykh doslidzhen Arkhitekturno-arkheolohichnoi ekspedytsii 2016 r. v ekspozytsii Arkheolohichnoho muzeiu IA NANU. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy, 3*. Materialy ta doslidzhennia Arkheolohichnoho muzeiu IA NAN Ukrainy, p. 133-146.
- Ivakin, V., Ivakin, H.†, Baranov, V., Bibikov, D., Pereverziev, S., Milashevskiy, O. 2019. Doslidzhennia baltskoho mohylnya XI-XII st. na Porossi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 89-91.
- Ivakin, H. Yu., Chmil, L. V., Chekanovskiy, A. A., Ivakin, V. H. 2017. Znakhidky XVI-XVIII st. z naukovo-riativnykh rozkopok Kyivskoho Podolu u 2016 r. (vul. Kyrylivska, 37). *Novi doslidzhennia pam'iatok kozatskoi doby v Ukraini*, 26, p. 37-47.
- Ivakin, G. Yu., Ivakin, V. G., Baranov, V. I., Zoczenko, I. V. 2017. Krest-relikvarij iz raskopok 2016 g. v Feofanii (g. Kiev). In: Musin, A. E. (ed.). V kamne i v bronze. *Sbornik statei v chest Anny Peskovoi*. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, Nevskaya Knizhnaya Tipografiya, p. 201-205 (Trudy IIMK RAN, XLVIII).
- Kozlovskiy, A. O., Ievlev, M. M., Kryzhanovskiy, V. O. 2015. Doslidzhennia po prov. Desiatynnomu v m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: Starodavnii Svit, p. 69-71.
- Kozlovskiy, A. O., Kryzhanovskiy, V. O. 2018. Doslidzhennia davnoruskoho poselennia po vul. Kudriavskii, 24-a v m. Kyievi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2016*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 67-71.
- Lelyk, M. B. 2017. Okhorona ta zberezhenia arkheolohichnykh tsinnosti yak resurs rozvytku y zmitsnennia ukrainskoi identychnosti. Kyiv. Rotaprynt NBU imeni Yaroslava Mudroho [online]. Rezhym dostupu: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematchi_oglyadi/2017/Archeol.pdf [Data zvernennia 22 hrudnia 2019].
- Mandzii, A. 2008. Doslidzhennia poliv poltavskykh bytv na zemliakh Derzhavnogo istoryko-kulturnoho zapovidnyka 'Pole poltavskoi bytvy'. *Visnyk Natsionalnoho universytetu 'Lvivska politehnika'*, 632, p. 146-149.
- Manihda, O. V., Hnera, V. A., 2019. Perevahy vykorystannia heoinformatsiinykh tekhnolohii pry fiksatsii arkheolohichnykh ob'ektiv. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (30), p. 218-231.
- Olenych, A. M., Hnera, V. A. Novovyavleni arkheolohichni pamiatky rannomodernoho chasu u Bolhradskomui raioni Odeskoi oblasti. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018*. In print.
- Sahaidak, M. A., Taranenko, S. P., Vakuliuk, M. P. 2018. Osvoiennia pidzemnogo prostoru Poshtovoi ploshchi u Kyievi: metodyka arkheolohichnykh doslidzhen. *Problemy zberezhenia ta vykorystannia istorychnykh pidzemnykh kompleksiv v u umovakh nehatyvnykh tekhnohennykh vplyviv*. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (Kyiv; Chernihiv, 26-27 zhovtnia 2017 r.). Kyiv: Feniks, p. 199-218.
- Connor, M., Scott, D. D. 1998. Metal Detector Use in Archaeology: An Introduction. *Historical Archaeology*, 32 (4), p. 76-85.
- Davenport, G. C. 2001. Remote Sensing Applications in Forensic Investigations. *Historical Archaeology*, 35, p. 87-100.
- Dowdy, W. P. 1992. *A Spatial Distribution Study in the Fort Jefferson Research Area, with an Assessment of the Utility of a Metal Detector as a Research Tool*. Honors Thesis, Murray State University, Murray, KY.
- Greg, H. 2016. Metal detectors for archaeological prospection: a subsurface survey at Vinegar Hill, Otago. *Archaeology in New Zealand*, 59 (4), p. 33-47.
- Gregory, T., Rogerson, J. G. 1984. Metal-detection in Archaeological Excavation. *Antiquity*, 58 (224), p. 179-184.
- Ivakin, V., Baranov, V. 2019. Burials with Weaponry in the Ostriv Baltic Graveyard in the Middle Dnieper Area (excavated in 2017 and 2018). *ACTA HISTORICA Universitatis Klaipedensis*, p. 99-127.
- Sandoval, J. A. A. 2012. *Los Detectores de Metales En Areas Historicas: The Metal Detectors in Historic Areas*. Bloomington: Trafford Publishing.
- Metal Detecting Gear. 2019. *Metal Detecting History* [online]. Access mode: <http://mdgear.com/history/> [Accessed 22 November 2019].
- Modelski, T. 1986. *The Polish Contribution to the Ultimate Allied Victory in the Second World War*. Worthing: T. Modelski.
- Peskin, A. 1978. *Garfield: A Biography*. Kent State University Press.
- Santschi, R. J. 2012. *Modern Divining Rods: The Construction & Operation of Electrical Treasure Finder*. Createspace.
- Scott, D. D., McFeaters, A. P. 2011. The Archaeology of Historic Battlefields: A History and Theoretical Development in Conflict Archaeology. *Journal of Archaeological Research*, 19 (1), p. 103-132.
- Stine, L. F., Shumate, D. L. 2015. Metal detecting: An effective tool for archaeological research and community engagement. *North American Archaeologist*, 36, p. 289-320.
- Wood, W. R. 1991. *Archaeological Studies of World War II*. Monograph № 10. Museum of Anthropology, University of Missouri, Columbia.

А. В. Вейбер, М. В. Кублій *

АРХЕОЗООЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФАУНІСТИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ПОСЕЛЕННЯ XI—XIII СТ. ОГРІНЬ 8

У дослідженні наведено видове визначення кісткових решток тварин пам'ятки XI—XIII ст. Огрінь 8, за матеріалами досліджень 2018 р. Результати визначення дозволяють реконструювати деякі елементи тваринництва, мисливського промислу та рибальства мешканців поселення.

К л ю ч о в і с л о в а: археозоологія, Огрінь 8, XI—XIII ст.

Вступ

Півострів Огрінь розташований у Самарському р-ні м. Дніпро. Лісисті узбережжя та доступ до вод найбільш повноводної річки місцевості робило територію півострова придатною для заселення племенами мисливців: збирачів мезоліту, неоліту та населення культур енеолітичної доби. За часів Середньовіччя ця місцевість являла собою стратегічно важливе місце, адже розміщувалася в межах торговельного річкового шляху.

Територія півострову являє собою піщане утворення на гранітних рядах, які існували вздовж р. Дніпро та перетинали її впоперек утворюючи пороги. Піщана поверхня півострову сприяла формуванню балок та насипів дюнного походження.

Низка пунктів з культурними шарами різного часу в цій місцевості була відкрита під час Дніпробудівської експедиції 1929—1932 рр. археологом М. О. Міллером (Міллер 1935, с. 162—178). Група пам'яток, розташованих в північно-західній частині узбережжя півострову, отримали восьмий номер. Зважаючи на те, що береги півострова поступово розмивалися

річковими водами, постала потреба у систематичному дослідженні археологічних пам'яток, розташованих в межах його території. Таким чином, у післявоєнний період Огрінь 8 досліджував археолог А. В. Добровольський (Телегін 2000, с. 3—88). Об'єктами його дослідження стали матеріали азово-дніпровської неолітичної культури. Він зауважив сліди перепалених органічних решток, які в подальшому будуть інтерпретовані як елементи конструкції мезолітичних жител. Починаючи з 1973—1990 рр. систематичними дослідженнями мезолітичного поселення культури кукрек займалася експедиція на чолі з Д. Я. Телегіним. Активну участь в польових роботах та публікації матеріалів пам'ятки приймали Л. Л. Залізняка, а з 1978 р. Д. Ю. Нужний. Результатом багаторічних досліджень стало відкриття десяти напівземлянкових мезолітичних жител (Залізняка 2018, с. 3—19).

У зв'язку із поступовим розмиванням піщаних берегів р. Дніпро а також із можливістю забудови території узбережжя, постала потреба у проведенні контрольних археологічних польових досліджень. У липні 2018 р. під керівництвом Л. Л. Залізняка та за участю студентів Національного університету «Києво-Могилянська академія» було організовано експедицію задля виявлення можливих мезолітичних жител або цінних об'єктів наступних історичних періодів.

Для уточнення стратиграфії півострову, а також пошуку нових об'єктів, було зачищено берегову лінію довжиною в 60 м. Внаслідок такої зачистки було виявлено об'єкти періоду XI—XIII ст. та культурні шари періоду енеоліту та неоліту. Для їх ретельного дослідження було закладено розкоп 1. Об'єкти середньовічного часу являли собою господарчі ями. Найбільш численний матеріал було виявлено у заповненні об'єкта «В».

У східній частині півострову було закладено розкоп 2. У ньому було виявлено насичений

* ВЕЙБЕР Аліна Віталіївна — аспірантка кафедри археології НаУКМА, провідний інженер відділу палеонтології ННПМ НАНУ, ORCID 0000-0002-5178-498X, Lusyleakey@gmail.com

КУБЛІЙ Михайло Васильович — аспірант кафедри археології НаУКМА, ORCID 0000-0002-9824-3144, myhajlo.kublij@gmail.com

знахідками культурний шар середньовічного часу. Вглиб півострова було закладено шурфи для пошуку мезолітичних землянок. З них 23 шурфи розміром $1,8 \times 1,0$ м глибиною 2,0—2,2 м та 38 шурфів $1,0 \times 1,0$ м. За допомогою ручного буру в шурфах здійснено зондування поверхні задля виходу на культурний шар та об'єкти мезолітичного часу. Пошук об'єктів мезолітичного часу дав мінімальні результати у вигляді поодиноких знахідок крем'яних виробів, які походили із заповнень вже досліджених у попередні роки землянок.

Основний матеріал представлений керамічними виробами — фрагментами горщиків, які дозволили поточнити датування поселення та поглибити нижню межу його існування до XI ст. До імпортованих речей варто віднести стінки амфор (Якобсон 1979). Такі амфори були розповсюдженим типом тарного посуду в досліджуваній період. Металеві вироби представлені гачками та фрагментами лез ножів. Висока концентрація знахідок фрагментів скляних браслетів вказує на заможність мешканців поселення. Результати археологічних досліджень пам'ятки були опубліковані Л. Л. Залізником (2019).

Увага цього дослідження зосереджена на опрацюванні археозоологічного матеріалу. Кістки різних класів тварин були виявлені в об'єкті «В» розкопу 1 та культурному шарі XI—XIII ст. розкопу 2. Більшість з них являють собою кухонні відходи мешканців поселення. Археозоологічні дослідження є невід'ємною частиною опису та публікації матеріалів археологічних пам'яток, що підкреслює актуальність вивчення цієї групи матеріалів.

Історія вивчення фауністичних решток в межах Огрінського півострова пов'язана, насамперед, із визначенням складу фауни наповнення жител мезолітичного часу. Видове визначення фауни землянок здійснила В. І. Бібікова (Телегін 2000, с. 3—88). Під час польових робіт Д. Я. Телегін також відібрав матеріали часів Київської Русі, опис яких здійснив А. О. Козловський. Фауністичні рештки ссавців киеворуського шару визначив О. П. Журавльов. Результати досліджень були опубліковані в монографії (Козловський 1992). За результатами визначень О. П. Журавльова, найбільша кількість фрагментів кісток належала свійським видам тварин, а саме корові *Bos taurus*, кози *Capra hircus*, вівці *Ovis aries* та коню *Equus caballus*. Значно менша частина кісток належала диким видам тварин: ведмедю *Ursus arctos*, кабану *Sus scrofa*, козу-

лі *Capreolus capreolus* та оленю *Cervus elaphus* (Козловський 1992).

Аналіз орнітофауни середньовічного поселення здійснили Л. В. Горобець та І. В. Матлаєв. Згідно з результатами видового визначення кісток птахів, найбільше промислове значення відігравали дикі качки. Менший відсоток належав свійським птахам: гусці *Anser domesticus* та курці *Gallus gallus* (Gorobets, Matlaev 2014, р. 66—70).

Матеріали і методи дослідження

Вибірка кісток тварин, яка є об'єктом цього дослідження, становить 2053 ф-ти. У ній ссавцям належить 1732 од. (84 %), риbam 366 од. (17,4 %), птахам 11 од. (0,5 %). До випадкових знахідок можна віднести 2 од. пластронів болотяної черепахи (0,1 %). Опрацювання кісток ссавців належить М. В. Кублію, риб — А. В. Вейбер, птахів — Л. В. Горобцю.

Дослідження здійснювалося згідно з методичними рекомендаціями для археозоологів авторства Е. Райц та Е. Вінг (Reitz, Wing 2008). Опис деталей стану збереженості матеріалу поданий згідно з рекомендаціями Й. Фернандез-Яво, П. Ендрюс та А. Береншмеєр (Fernandez-Javo, Andrews 2016; Behrensmeyer 1978, с. 150—162). Морфометричні показники були зняті згідно з методикою Ангели фон ден Дріш (Driesch 1976). Визначення віку ссавців тварин здійснювалося за методикою Енні Гранд та Яна Колди (Kolda 1936; Grant 1978). Визначення віку оленів було здійснено за методикою С. В. Шостака (1998).

Для видового визначення кісткових решток риб та птахів було використано порівняльну колекцію відділу палеонтології ННПМ НАНУ. Додатковим джерелом видового визначення риб був атлас авторства В. Раду (Radu 2005). Визначення віку та реконструкція довжини риб здійснювалася за методикою В. Лебедева (Лебедев 1960). Для позначення загальної кількості визначених фрагментів використане скорочення NISP — загальна кількість визначених фрагментів та MNI — мінімальна кількість особин.

Результати дослідження

Кістки ссавців у більшості випадків є кухонними відходами. На їх фрагментах виявлено сліди від розрубування або перебування у вогні. Найбільш важливою для господарства групою були свійські тварини, кісткові рештки

яких займають у вибірці найбільший відсоток 1054 од. (61 %). Менша кількість кісток 48 од. (4,0 %) належить диким тваринам (табл. 1).

Найбільша кількість фрагментів 581 (52,7 %) кісток належить корові. Найбільш поширеними анатомічними елементами, які представлені у вибірці, є ребра, зуби, хребці та трубчасті кістки тварини. За допомогою промірів великоомілкових та п'ясних кісток було з'ясовано висоту в холці корів, яка варіювалася в межах 109–122,7 см. За висотою тварин в холці екземпляри із Огрині 8 найбільш характерні для груп корів Середнього Подніпров'я та Золотої орди, виокремлених Н. Г. Тимченко (1972) для матеріалів поселень середньовічного часу. Вікові групи представлені дорослими (adult) та молодими (subadult) особинами. Патологічні зміни внаслідок гіпоплазії виявлені на двох екземплярах зубів корови. Сліди характерної

стертості прикореневих ділянок, яка виникає внаслідок споживання жорсткої рослинності, було зафіксовано на трьох зразках різцевих зубів корови.

Друга за численністю група кісток свійських тварин 387 од. (35 %) належить дрібній рогатій худобі — козі та вівці. З них шість кісток належить вівці та дві козі. Найбільше фрагментів належить ребрам, зубам, щелепам та трубчастим кісткам цих тварин. Серед вікових груп найбільша кількість кісток належить дорослим особинам, також 35 кісток молодим особинам. Більшість із молодих особин дрібної рогатої худоби були забиті у віці близько 1,5 року. Групу дорослих тварин становлять особини близько 5 років, з них найстарша тварина була віком 6,5 років. Сліди патологічних змін внаслідок гіпоплазії були виявлені на одному зубі. Внаслідок промірів п'ясткових кісток овець було

Таблиця 1. Видовий список ссавців поселення

Table 1. Species representation of mammals at the settlement

Вид	Кількість кісток (од.)	Відсоткова кількість (%)		
		від усіх кісток	від визначених	від домашніх тварин
<i>Bos Taurus</i> Корова	581	33,5	52,7	54,9
<i>Ovis aries/Capra hircus</i> Вівця-коза (зокрема окремо вівця і коза)	387 (6 і 2)	22,3	35,1	36,67
<i>Sus domestica</i> Свиня	78	4,5	7	7,39
<i>Equus caballus</i> Кінь	8	0,46	0,72	0,76
<i>Canis familiaris</i> Собака	3	0,17	0,27	0,28
Усього домашніх	1057			100
<i>Canis lupus/Canis familiaris</i> Вовк-собака	9	0,52	0,81	
<i>Alces alces</i> Лось	5	0,29	0,45	
<i>Cervus elaphus</i> Олень європейський	7	0,4	0,64	
Представники родини Оленеві				
Cervidae gen. et sp.	5	0,29	0,45	
<i>Lepus europeus</i> Заєць	2	0,1	0,18	
<i>Castor fiber</i> Бобр	1	0,05	0,09	
<i>Mustela putorius</i> Тхір лісовий	16	0,92	1,45	
Усього диких	46			
Невизначені	631	36,4		
Всього визначених	1101	63,6	100	
Разом	1732	100		

встановлено висоту у холці для двох особин — 61 та 66 см.

Кісток домашньої свині нараховано 78 од. (7,0 %). Анатомічно — це нижні щелепи, зуби та елементи черепної коробки тварини. З них 24 од. кісток належать молодим особинам. Частина свиней була забита у віці до двох років, з них одна особина у віці близько 6 місяців.

Кістки коня становлять вісім од. (0,72 %), це фрагменти ребер, зубів та трубчастих кісток. Всі кістки належали дорослим особинам, одна

з них була семирічною. За допомогою промірів п'ясної кістки вдалося з'ясувати висоту в холці для однієї особини коня, а саме 139 см. За класифікацією морфотипів коней В. О. Вітта, тварина належала до середньорослої групи (Вітт 1955, с. 163—205) (табл. 2).

Рештки собаки представлені трьома метаподіальними кістками та однією фалангою.

У господарстві мешканців поселення мало місце полювання. Серед диких тварин найбільша група кісток належить представ-

Таблиця 2. Проміри деяких кісток ссавців

Table 2. Measurements of some mammals' bones

Вид	Анатомічна частина, промір	Варіаційний ряд, мм	Кількість екземплярів	Відповідна висота тварини в холці, см	Середнє арифметичне (абсолютне) відхилення, мм (для висоти в холці, см)	«Виправлене» середнє квадратичне відхилення, мм (для висоти в холці, см)
Корова	Зуб М ₃ , найбільша довжина	34,1—45,7	9	114—118,7	3,58	4,49
	Зуб М ₃ , найбільша ширина	14,9—18,6	9		1,06	1,33
	Таз, довжина кульшової западини таза	67—73,6	2		3,30	4,67
	Плечова, ширина нижнього кінця	77,2	1		—	—
	Променева, найбільша довжина	265,5—276	2		5,25 (для висоти в холці 2,35)	7,42 (для висоти в холці 3,32)
	Променева, ширина верхнього кінця	72,2—90,3	6	109—115,2	5,20	6,76
	Променева, ширина нижнього кінця	66—73,8	3		2,80	3,93
	Велика гомілкорова, ширина нижнього кінця	60,3—69,7	3		3,93	5,14
	П'ясток, найбільша довжина	180,7—191	2		5,15 (для висоти в холці 3,10)	7,28 (для висоти в холці 4,38)
	Плесно, найбільша довжина	215,3—230,2	2		7,45 (для висоти в холці 4,00)	10,54 (для висоти в холці 5,66)
Вівця	I фаланга, найбільша довжина	52—66,7	12	114,7—122,7	3,92	4,79
	II фаланга, найбільша довжина	34,3—44,1	8		2,54	3,39
Вівця	П'ясток, найбільша довжина	124,9—134,9	2	61—65,9	5,00 (для висоти в холці 2,45)	7,07 (для висоти в холці 3,46)
	Плесно, найбільша довжина	129, 2	1	58,6	—	—
Кінь	П'ясток, найбільша довжина	216,5	1	138,8	—	—
	П'ясток, ширина діафіза	35,4	1		—	—
	П'ясток, ширина верхнього кінця	50,1	1		—	—
	П'ясток, ширина нижнього кінця	48,5	1		—	—

никам родини оленеві — оленю, лосю та козулі. Окрім м'ясної продукції, в господарстві цінувалися роги тварин, які використовувалися з ремісничою метою. У невеликій кількості виявлено рештки зайця, бобра та хтора лісового; хутро цих тварин мало господарську цінність.

Основу господарства мешканців середньовічного поселення було розведення свійських тварин за для отримання м'ясної та молочної продукції. На більшості кісток ссавців спостерігаються сліди розрубання. Характерні сліди розрубання спостерігаються на ребрах коня, що може свідчити про присутність його у раціоні мешканців поселення. На багатьох кістках ссавців сліди поділу є на обох краях. Середні розміри кісток, зокрема ребер, коливаються в межах 7,5 см та 11,5 см. Такий спосіб поділу туші міг бути пов'язаний як із процесом приготування страв, так і з розміром кухонного посуду, який використовувався мешканцями поселення. Деякі метаподільні кістки корови були розрубані за для споживання кісткового мозку. Така ситуація може свідчити про кризові періоди в часи існування поселення. В колекції наявна невелика кількість кісток зі слідами обпалу. Цілком імовірно, що це може свідчити про спосіб приготування м'яса на відкритому вогнищі.

Три фрагменти рогових відростків оленя, які мають вичищену зовні поверхню, сліди характерних спилів та надрізів можна вважати заготовками, які були виготовлені за допомогою пилки, надфіля та ножа. Подібні предмети доволі часто трапляються на пам'ятках періоду Середньовіччя (Сергєєва 2012, с. 118—125) (рис. 1).

Кістки птахів представлені такими видами, як домашня курка та гуска. До випадкових знахідок варто віднести три кістки сороки. Всі кістки птахів походять з об'єкта «В». Наявність медулярної тканини в кістці курки вказує на те, що вона була забита в період виношування яєць (табл. 3).

До випадкових знахідок варто віднести дві одиниці пластрону болотяної черепахи.

Через безпосередню близькість середньовічного поселення XI—XIII ст. до річок Дніпро та Самара були створені сприятливі умови для розвитку риболовного промислу. Свідченням цього є висока концентрація кісток риб серед матеріалів пам'ятки. У вибірці виявлено 366 од. кіток прісноводних риб, які теж є кухонними відходами. Стан збереженості матеріалу досить добрий для визначення їх виду.

Рис. 1. Фрагменти рогу оленя, відходи ремісничої продукції

Fig. 1. Fragments of deer antlers, the waste of the processing

Повністю збереглися хребці та фрагменти черепа риб.

У вибірці виявлені риби придонних і поверхневих ділянок річки. Вони представлені 12 видами, які належать до 5 родин. Деякі з них, наприклад, представники родини осетрових, на сьогодні в Дніпрі не живуть. Осетер та білуга були прохідними видами для річок України, які зазвичай мігрували у річки під час нересту двічі на рік — з березня до червня та з вересня до січня. Інші види є типовими для сучасної іхтіофауни р. Дніпро (Мовчан 2009, с. 47—85) (табл. 4).

Виходячи з відомостей про розміри риб та відсотку їх кісток, можна вважати, що важлива роль належала таким риbam як сом, щука, представникам родів корошових та осетрових. М'ясо цих риб має хороші смакові властивості та є дуже поживним. Розділка туші риби проходила в межах поселення, адже у вибірці представлені кістки черепної коробки риб та плавці. Більшість кісток риб мають великі розміри, що свідчить про їх походження від дорослих особин. Така ситуація може вказувати на можливість відбору риб більшого розміру під час риболовлі (табл. 5).

Основним джерелом для реконструкції способів рибальства є знахідки знарядь лову. Під час досліджень 2018 р. було виявлено металевий рибальський гачок. Традиційна ловля сома пов'язана з використанням великих гачків з принадою (Сабанєєв 1959). Зазвичай для різних

поселень одного віку знаряддя лову риби були однотипними, деякі з них, наприклад сітка, використовуються і сьогодні. Серед знахідок знарядь лову на поселеннях XI—XII ст. виявляють тягарці для сітей, гарпуни з одним або кількома зубцями та риболовні гачки. Можливо, в той

Таблиця 3. Птахи та рептилії поселення

Table 3. Species representation of birds and reptiles at the settlement

Клас	Вид	NISP	MNI	Походження
Птахи	<i>Gallus domesticus</i> Курка домашня	3	2	Об'єкт В
	<i>Anser domestica</i> Гуска домашня	3	1	Об'єкт В
	<i>Pica pica</i> Сорока	3	1	Об'єкт В
	Загалом визначено птахів	9		
Aves indet.		2		
Рептилії	<i>Emys orbicularis</i> Черепаша болотяна	2	1	Розкоп 2, глибина 0—20

Таблиця 4. Видовий склад іхтіофауни поселення

Table 4. Species representation of fishes at the settlement

Родина	Вид	NISP	MNI	%	Походження
Cyprinidae Коропові	<i>Cyprinus carpio</i> Короп	15	3	10	Об'єкт В
	<i>Rutilus rutilus</i> Плітка	5	3	3,2	Об'єкт В
	<i>Carassius carassius</i> Карась	2	2	1,3	Об'єкт В
	<i>Tinca tinca</i> Лин	4	3	2,6	Об'єкт В
	<i>Abramis brama</i> Лящ	3	1	2	Об'єкт В
	<i>Blicca bjoernna</i> Плоскирка	1	1	0,6	Об'єкт В
	<i>Chondrostoma nasus</i> Подуст	1	1	0,6	Об'єкт В
	<i>Scardinius erythrophthalmus</i> Краснопірка	1	1	0,6	Об'єкт В
	Cyprinidae gen. et sp. Коропові	27	—	17,7	Об'єкт В
Percidae Окуневі	<i>Sander lucioperca</i> Судак	5	2	3,2	Об'єкт В
	<i>Perca fluviatilis</i> Окунь	2	2	1,2	Об'єкт В
	Percidae gen. et sp.	5	—	3,2	Об'єкт В
Esocidae Щукові	<i>Esox lucius</i> Щука	13	6	8,5	3 них 11 ф-тів з об'єкта В і 2 ф-ти з розкопу 2
Siluridae Сомові	<i>Silurus glanis</i> Сом	61	15	40	3 них 36 ф-тів з об'єкта В і 6 ф-тів з розкопу 2
Acipenseridae Осетрові	Acipenseridae gen. et sp. Осетрові	5	2	3,2	3 них 3 ф-ти з об'єкта В і 2 ф-ти з розкопу 2
Загалом визначено		152	—	41	
Teleostei indet. (Не визначено)		214	—	59	

час існували пастки для риби, виготовлені з сітей та дерев'яних жердин. Для вилову риби, які розповсюджені у поверхневих водах, наприклад, коропа, ляща, в'язя, карася, найкраще підходить сітка. Великих риби краще ловити гарпунем або великими гачками (Горбаненко, Ковальчук 2017, с. 99—109). Риба була важливим елементом раціону середньовічного християнізованого населення в період релігійних постів, коли споживання м'яса було небажаним.

Роль рибальського промислу підкреслюють знахідки виробів з кісток риби. Серед матеріалів пам'ятки Огринь 8 було виявлено два хребці сома та один хребець щуки зі штучно вирізаними отворами всередині (рис. 2). З об'єкта «В» походить один хребець сома та щуки, другий хребець сома походить з культурного шару розкопу 2. З огляду на розмір хребців сома, вони належали різним особинам віком понад 12 та 13 років, довжиною 148 та 151 см. Анатомічно хребці походять від грудної та хвостової частини хребта. Діаметр хребців 2,8 та 3,3 см. Отвір хребця з об'єкта «В» має овальну форму 0,8 × 1,0 см, в іншого хребця форма отвору округла 0,9 × 0,9 см. Отвори могли бути зроблені за допомогою ремісничого різця або ножа. Хребець щуки походить із хвостової частини хребта риби, яка була довжиною 35 см. Сам хребець розміром 0,6 × 0,7 см, а отвір на ньому менше 1 мм. Незважаючи на невеликі розміри, все ж він більший ніж природній, який залишається від спинномозкового каналу. За нашим припущенням цей отвір міг бути просвердлений людиною.

Контекст виявлення хребців не дає можливості для інтерпретації функціонального призначення виробів. Хребці риби, зокрема щук, з отворами не раз знаходять на пам'ятках різного часу (Горбаненко та ін. 2018, с. 15—24). Зокрема в Україні аналогічні хребці риби були описані з пам'ятки вельбарської культури Хрінники та з матеріалів монастиря в Дубно (XVI ст.) (Gorobets et al. 2017, с. 80—98). Хребці риби з отворами, які походять з археологічних пам'яток Польщі, були описані та ката-

Рис. 2. Перфоровані хребці риби: 1 — щука; 2—3 — сом
Fig. 2. The fish vertebrae with perforation: 1 — pike; 2—3 — sheatfish

логізовані археозоологом Д. Маковецьким. В археологічних матеріалах середньовіччя хребці сома з отворами описані в контексті дослідження міської забудови міст Познань та Гнезно. В обох випадках вони були знайдені під час археологічних досліджень споруд сакрального призначення — базиліки у Познані та каплиці у Гнезно. Це дозволило припустити, що в польських вибірках середньовіччя вони використовувались як розаріїв для ритуальних потреб. Дослідник підтверджує цю думку зображенням рибалки в процесі молитви — картини авторства середньовічного португальського художника Нуно Гонсалвеша (Nuno Gonçalves) (1420—1490). На картині «Поліптих святого Вінсента» зображений чоловік, який тримає в руках розарій, виготовлений із хребців сома (Makowiecki, Makowiecka 2017, s. 343—345).

Цілком можливо, що виявлені на поселенні Огринь 8 перфоровані хребці риби мали різне функціональне призначення. Хребець щуки міг бути декоративним елементом, наприклад частиною намиста. Аналогічні намисти-ни були описані з пам'ятки Хрінники. Призначення перфорованих хребців сома невідомо.

Таблиця 5. Реконструкція довжини та віку деяких особин риби

Table 5. Reconstruction of the length and age of some fish individuals

Вид	Елемент скелета	Кількість екземплярів	Довжина тіла (см)	Вік (років)
<i>Cyprinus carpio</i>	Vertebra precaudalis	1	45,6	4
<i>Carassius carassius</i>	Vertebra abdominals	2	35—42	3
<i>Esox lucius</i>	Vertebra precaudalis	2	35—75	4—5
<i>Silurus glanis</i>	Vertebra	12	62—166	3—17

ме, адже немає жодних безпосередніх вказівок на сферу їх використання. Можна припустити, що вони виступали елементом розарію для релігійних потреб чи рахівниць на зразок *abacus* для процесу обрахунків під час здійснення торгівельних операцій. Можливо, подальші знахідки перфорованих хребців краще проллють світло на способи їх використання.

Висновки

Здійснене дослідження дозволило розкрити деякі особливості тваринництва, а також мисливського і рибальського промислів мешканців середньовічного поселення. Згідно з результатами дослідження, провідна господарча роль належала тваринництву. Зокрема важливу роль відігравало розведення корів, свиней та дрібної рогатої худоби. М'ясо цих тварин використовувалось в кулінарних цілях, про що свідчать характерні сліди розрубання на кістках. Частину господарства становило полювання на диких тварин. Заготовки відростків рогу оленя підтверджують розвиток косторізного ремесла на поселенні.

Розташування середньовічного поселення на узбережжі річок Дніпра і Самари сприяло розвитку риболовлі. Серед археозоологічного матеріалу пам'ятки кістки риб займають вагомий відсоток. Кістки більшості риб мають великий розмір, що може свідчити про спеціальний відбір великих особин під час рибальства. Серед них було виокремлено 12 видів, які належать до п'яти родин. Найбільше промислове значення мали такі види риб, як сом, шука, судак, короп. Важливість рибної продукції підкреслюють знахідки виробів — перфорованих хребців сома та шуки.

Отримані результати доповнили дані попередніх дослідників, які в різний час займалися вивченням фауністичних решток з археологічних пам'яток півострова Огринь.

Колектив авторів щиро вдячний за консультації та допомогу у визначенні риб О. М. Ковальчуку.

- Витт, В. О. 1955. Лошади Пазырыкских курганов. *Советская археология*, 16, с. 163-205.
- Горбаненко, С. А., Ковальчук, О. М. 2017. Риболовецький промисел ранніх слов'ян Середнього Подніпров'я (за матеріалами городища Монастирок). *Археологія*, 1, с. 99-109.
- Горбаненко, С. А., Гошко, Т. Ю., Дзенеладзе, О. С., Ковальчук, О. М., Милашевський, О. С., Нестеровський, В. А., Панікарський, А. В., Сергєєва, М. С.

2018. Намисто вельбарської культури з Хрінників. *Археологія*, 2, с. 80-98.
- Залізняк, Л. Л. 2018. Мезолітичні мисливці і рибалки за матеріалами поселення Огринь 8. *Археологія*, 3, с. 3-19.
- Залізняк, Л. Л. 2019. «Град Русичів ім'ям Пересічень» у м. Дніпро та археологічні реалії. *Археологія*, 1, с. 95-104.
- Козловський, А. О. 1992. *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV століттях*. Київ: Наукова думка.
- Лебедев, В. Д. 1960. *Пресноводная четвертичная ихтиофауна Европейской части СССР*. Москва: Наука.
- Миллер, М. О. 1935. Памятники родового общества на Игреньском полуострове. *Проблемы и исследования докапиталистических обществ*, 9-10, с. 162-178.
- Мовчан, Ю. В. 2009. Риби України (таксономія, номенклатура, зауваження). *Збірник праць зоологічного музею*, 40, с. 47-85.
- Сабанєєв, А. П. 1959. *Жизнь и ловля пресноводных рыб*. Киев: Издательство сельскохозяйственной литературы.
- Сергєєва, М. С. 2012. Косторізна справа у давньому Колодяжині. *Археологія*, 3, с. 118-125.
- Телегін, Д. Я. 2000. Огринське поселення на Подніпров'ї та проблема житло будівництва в мезоліті Східної Європи. *Старожитності степового Причорномор'я та Криму*, 8, с. 3-88.
- Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Киев: Наукова думка.
- Шостак, С. В. 1988. *Определение возраста европейского благородного оленя*. Минск: Ураджай.
- Якобсон, А. Л. 1979. *Керамика и керамическое производство средневековой Таврики*. Ленинград: Наука.
- Behrensmeyer, A. K. 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering. *Paleobiology*, 4 (2), p. 150-162.
- Driesch A. 1976. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin* 1, c. 1-137.
- Fernandez-Javlo, Y., P. Andrews. 2016. *Atlas of taphonomic identification*. Switzerland: Springer.
- Gorobets, L. V., I.V. Matlaev. 2014. Birds from the old east Slavic settlement «Igren 8» (12th—13th century AD; Ukraine). *Вісник Дніпропетровського університету. Біологія. Екологія*, 22 (1), с. 66-70.
- Gorobets, L.V., Kovalchuk, O. M., Pshenichny, Yu. L., Veiber, A. V. 2017. Animals in Kitchen Waste of the Dubno Holy Transfiguration Monastery (Ukraine) From the Time of its Construction (15th-16th Century AD). *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 15, p. 15-24.
- Grant, A. 1978. Variation in dental attrition in mammals and its relevance to age estimation. *Research problems in zooarchaeology*, 3, c. 103-106.
- Kolda, J. 1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*. Brno: Novina.
- Makowiecki, D., M. Makowiecka. 2017. Kęgi, paciorki, wisiorki, talismany, czyli przyczynek do poznania pozarytualnego znaczenia ryb ludow prahistorycznych I wczesnohistorycznych na ziemiach polskich. *Gemma Gemarum: studia dedycowane*. 1, Poznan: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Radu, V. 2005. *Atlas for the identification of bony fish bones from the archaeological sites*. Bucuresti.
- Reitz, J. E., Wing, E. S. 2008. *Zooarchaeology*. Cambridge: Cambridge University press.

Надійшла 19.03.2020

АРХЕОЗООЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФАУНИСТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПОСЕЛЕНИЯ XI—XIII в. ИГРЕНЬ 8

Полуостров Игрень находится в Самарском районе г. Днепр. Его выгодное географическое положение стало причиной заселения этой местности еще с древнейших времен. Археологическое изучение этой территории началось еще в 1930 гг. В окрестностях полуострова были найдены памятники времен мезолита, неолита, бронзового века и непосредственно Средневековья. Из-за эрозии берега полуострова, а также возможной застройки его территории возникла необходимость проведения контрольных раскопок. В июле 2018 г. экспедицией под руководством Л. Л. Зализняка при участии студентов Национального университета «Киево-Могилянская академия» были проведены раскопки с целью поиска археологических объектов. Результатом исследований стало обнаружение культурного шара и объектов XI—XIII в., а также была детализирована стратиграфия территории полуострова. Найденный материал состоит из фрагментов керамических изделий, амфор, металлических ножей и рыболовных крючков. Высокая концентрация находок фрагментов стеклянных браслетов свидетельствует о относительноном достатке жителей поселения.

Объектом данного исследования выступает археозоологический материал. Наибольший процент костей принадлежит домашним животным — корове, свинье, коню и мелким парнокопытным — козе и овце. Объектами охотничьего промысла были олени, лоси, косули. Их рога использовались в ремесленных целях. Одним из важных промыслов жителей поселения было рыболовство. На поселении представлено 12 видов рыб из пяти семейств. Наибольшее промышленное значение имели такие виды рыб, как сом, щука, судак и карп. Находки перфорированных позвонков сомов и щуки подтверждают значимость рыболовного промысла для жителей полуострова. Полученные результаты дополнили данные предыдущих исследований и способствовали реконструкции некоторых сфер хозяйственного развития средневекового поселения.

К л ю ч е в ы е с л о в а: археозоология, Середина века, поселение, Игрень 8.

Alina V. Veiber¹, Mykhailo V. Kublii²

¹ PhD student of the National University of “Kyiv-Mohyla academy”, Department of Archaeology, leading engineer paleontology department of NMNH NAS of Ukraine, ORCID 0000-0002-5178-498X, lusyleakey@gmail.com

² PhD student of the National University of “Kyiv-Mohyla academy”, Department of Archaeology, ORCID 0000-0002-9824-3144, myhajlo.kublij@gmail.com

ANALYSIS OF THE ARCHAEOZOOLOGICAL MATERIAL FROM XI—XIII CENTURIES SETTLEMENT IHREN 8

The Ihren peninsula is situated in the Samara district of Dnipro city. The advantageous geographical location in the lower reaches of the Dnieper River basin was conducive to the habitation of this place in the course of Mesolithic time. From the beginning of 1930-ies, archaeological sites of Mesolithic, Neolithic, Bronze Age and namely Medieval time on the territory of the peninsula were discovered and excavated. In the case of the river erosion and potential building development on its territory, the archaeological excavations have become a necessity. In July 2018, the excavation work of the archaeological expedition of the National University of “Kyiv-Mohyla academy” was held. The head of the expedition was prof. L. Zalizniak. During the process of research, the peninsula stratigraphy was clarified and some objects and cultural stratum of XI—XIII centuries were discovered. The materials found consisted of ceramics fragments, amphorae, metal knife blades and fishing hooks. A high concentration of glass bracelets indicates the wealth of the settlement's inhabitants.

The object of this research is animal bones, which were found in the context of cultural stratum of XI—XIII centuries. The biggest percentage of bones belongs to domestic animals, such as cows, pigs, small-hoofed animals, such as sheep and goats. Red deer, elk, roe deer were the objects of hunting strategy. Their horns were used for bone tools and handcraft. Fishing was one of the important branches of the economy. 12 fish species from 5 families were identified from the fish bones, the most valuable of which belong to the sheefish, pike, sander and carp. Almost all of the fish bones were big in size. It can be possible during big fish selection in the process of fishing. The perforated fish vertebrae emphasize the important role of fish production. The results supplement previous researches and give a base for the reconstruction of certain aspects of settlement economy.

К е y w o r d s: archaeozoology, Medieval times, settlement, Ihren 8.

References

- Vitt, V. O. 1955. Loshadi Pazyryskikh kurganov. *Sovietskaya arkheologia*, 16, p. 163-205.
- Gorbanenko, S. A., Kovalchuk O. M. 2017. Fishery of Early Slavs in Dnipro River Middle Region (Based on Materials from Monastyrok Hill-fort). *Arheologia*, 1, p. 99-109. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2017.01.099>
- Gorbanenko, S. A., Goshko, T. Yu., Dzeneladze, O. S., Kovalchuk, O. M., Milashevski, O. S., Nesterovski, V. A., Panikarski, A. V., Sergeeva, M. S. 2018. Beads of the Wielbark Culture from Khrinnyky. *Arheologia*, 2, p. 80-98. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.02.080>
- Zalizniak, L. L. 2018. Mesolithic Hunters and Fishermen of Dnipro Rapids Area (Nadporizhzhia) by the Materials of Ihren 8. *Arheologia*, 3, p. 3-19. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2018.03.003>
- Zalizniak, L. L. 2019. "Rus City Named Peresichen" in Dnipro City and Archaeological Reality. *Arheologia*, 1, p. 95-104. <https://doi.org/10.15407/archaeologyua2019.01.095>
- Kozłowski, A. O., 1992. *Istoryko-kulturnyi rozvytok Pivdennoho Podniprov'ia v IX-XIV stolittakh*. Kyiv: Naukova dumka.
- Lebedev, V. D. 1960. *Presnovodnaya chetvertichnaya ikhtiofauna Evropeyskoi chasti SSSR*. Moskva: Nauka.
- Miller, M. O. Pamiatniki rodovoho obschestva na Ihrenskom poluostrove. *Problemy i issledovaniia dokaapitalisticheskikh obschestv*, 9-10, p. 162-178.
- Movchan, Yu. V. 2009. Ryby Ukrainy (taxonomia, nomenklatura, zauvazhennia). *Zbirnyk prats zoologichnoho museyu*, 40, p. 47-85.
- Sabaneyev, A. P. 1959. *Zhizn i lovliia presnovodnykh ryb*. Kyiv: Izdatelstvo selskokhoziajstvennoi literatury.
- Sergeeva, M. S. 2012. Bone Carving in Ancient Kolodiazhyh. *Arheologia*, 3, p. 118-125.
- Telehin, D. Ya. 2000. Ohrinskie poselennia na Podnoprivii ta problema zhytlobuduvannia v mesoliti Skhidnoi Evropy. *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria ta Krymu*, 8, p. 3-88.
- Tymchenko, N. G. 1972. *K istorii okhoty i zhivotnovodstva v Kiyevskoi Rusi (Srednieie Podneprovie)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shostak, S. V. 1988. *Opreделение vozrasta evropeiskogo blagorodnogo olenia*. Minsk: Uradzhaj.
- Yakobson, A. L. 1979. *Keramika i keramicheskoye proizvodstvo srednievekovoi Tavriki*. Leningrad: Nauka.
- Behrensmeyer, A. K. 1978. Taphonomic and ecologic information from bone weathering. *Paleobiology* 4 (2), p. 150-162.
- Driesch A. 1976. A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites. *Peabody Museum Bulletin* 1, p. 1-137.
- Fernandez-Javlo, Y., Andrews, P. 2016. *Atlas of taphonomic identification*. Switzerland: Springer.
- Gorobets, L. V., Matlaev, I. V. 2014. Birds from the old east Slavic settlement "Igren 8" (12th-13th century AD; Ukraine). *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Biologia. Ecologia*, 22 (1), p. 66-70.
- Gorobets, L.V., Kovalchuk, O. M., Pshenichny, Yu. L., Veiber, A. V. 2017. Animals in Kitchen Waste of the Dubno Holy Transfiguration Monastery (Ukraine) From the Time of its Construction (15th-16th Century AD). *Proceedings of the National Museum of Natural History*, 15, p. 15-24. <http://doi.org/10.15407/vnm.2017.15.015>.
- Grant, A. 1978. Variation in dental attrition in mammals and its relevance to age estimation. *Research problems in zooarchaeology*, 3, p. 103-106.
- Kolda, J. 1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelem k anatomii člověka*. Brno: Novina.
- Makowiecki, D., Makowiecka, M. 2017. Kręgi, paciorki, wisiorki, talismany, czyli przyczynek do poznania pozarytualnego znaczenia ryb ludow prahistorycznych I wczesnohistorycznych na ziemiach polskich. *Gemma Gemarum: studia dedycowane*. 1, Poznan: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Radu, V. 2005. *Atlas for the identification of bony fish bones from the archaeological sites*. Bucuresti.
- Reitz, J. E., Wing, E. S. 2008. *Zooarchaeology*. Cambridge: Cambridge University press.